

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SØNDERJYDSKE AARBØGER

II. Halvbind

1946

Udgivet af

Historisk Samfund for Sønderjylland

Sønderjydske Aarbøger

1946

Udgivet

af

Historisk Samfund for Sønderjylland

ved

H. Lausten-Thomsen Hans Lund

Johan Hvidtfeldt Peter Kr. Iversen

INDHOLD:

Kr. Refslund Thomsen: Tysk Udlandsarbejde i Nordslesvig 1936	Side 1— 17
Kjeld Galster: Domskolen i Slesvig mellem Krigen »	18— 65
Th. J. Madsen: Træk af den danske Skoles Historie i Sydslesvig mellem de to slesvigske Krige	» 66—119
† Erik Bondo Svane: Arkitekten L. A. Winstrups vigtigste Arbejder	» 120—213
Kr. Refslund Thomsen: Sønderjydske Indfødsretsproblemer	» 214—230
† Carsten Petersen: Slesvigske Præstegaarde	» 231—298
Anmeldelser:	
Sydslesvig II, Angel. Udgivet af Grænseforeningen ved Gunner Knudsen og Knud Kretzschmer (ved Cl. Eskildsen)	» 299—304
Waldemar Westergaard: Det slesvigske Spørgsmaal og Krigen 1864 (ved Frode Gribsvad)	» 304—306
Den nordslesvigske Landboforening 1846—1946 (ved Hans Hansen)	» 306—309
Nordslesvigske mejerier i 50 år (ved H. Lausten-Thomsen)	» 309—310
Et sønderjydsk Forsamlingshus. Øster Lindet Forsamlingshus 1894—1944 (ved Johan Hvidtfeldt)	» 310—312
Et genforeningsværk. Aabenraa Statsskole 1920—1945, Haderslev Katedralskole 1920—1945, Tønder Statsskole 1920—1945, Sønderborg Statsskole 1920—1945 (ved Viggo Petersen)	» 312—317
Chr. Refslund og Max Schmidt: Fem Aar. Indtryk og Oplevelser I-II (ved H. Lausten-Thomsen)	» 317—318
Johan Hvidtfeldt og Hans Neumann:	
Beretning og Regnskab	» 319—325
Love for »Historisk Samfund for Sønderjylland«	» 326—327

Arkitekten L. A. Winstrups vigtigste Arbejder.

Af † Erik Bondo Svane.

(Fortsat.)

IV.

Frølichs Malerier.

Som nævnt var Appellationsretten blevet udsmykket med to store Malerier af Lorenz Frølich; disse har en særlig dramatisk Historie, som er blevet udførligt skildret af Arkivar, cand. mag. Henny Glarbo i en Artikel i Tilskueren for 1930 pag. 210 o. følg. paa Grundlag af Frølichs Breve til Winstrup og Regensburg, af hvilke de fleste er gengivet in extenso eller i fyldige Uddrag. Brevene giver et herligt Billede af Frølich, som han var, den glade, muntre unge Mand, men samtidig den bevidst arbejdende Kunstner, der fuldt ud var klar over sine Evner og sit Kald; til denne Fremstilling henvises Læserne, og naar Sagen paany fremdrages paa dette Sted, sker det for nærmere at belyse Winstrups Andel i Begivenhederne samt for at tilføje enkelte supplerende Træk. . .

Samtidig med, at Winstrup havde besluttet at hæve Loftet i Appellationsretten for at give Plads til Tilhøregalleriet, havde han bestemt, at de store Syd- og Nordvægge skulde dekoreres med Malerier af stort Format (Højden 2,80 m, Længden 5,20 m).¹⁾ Paa sine Tegninger fra Marts og fra April 1852, betegnede henholdsvis som A 1 og A 5, havde han antydnet, at det ene af Billederne skulde forestille Valdemar Sejr, der giver Jydske Lov, et Motiv, der var nærliggende for en Retsbygning, der bar Indskriften: „MED LOGH SCAL LAND BYGGES“. Paa Københavns gamle Raadhus, hvor Indskriften lyder: „MED LOV SKAL MAN LAND BYGGE“, havde man da ogsaa i 1838 tænkt sig Frontespicen udsmykket med en Gruppe af H. V. Bissen, frem-

¹⁾ Die Heimat 1909 p. 34.

stillende samme Motiv.²⁾ Men der var en særlig Grund til at vælge netop dette Motiv ved Sønderjyllands Højesteret, idet Valdemars Lovbog stadig var og lige indtil Aar 1900 vedblev at være Grundstammen i den slesvigske Civilret. Winstrups Udkast fra Marts er farvelagt, og paa den lille, smukt udførte Skitse ser man Kongen staaende paa en Tingsten, omgivet af sit Folk. Tanken om denne dekorative Udsmykning blev godt optaget i det slesvigske Ministerium, som det ses af en Underhaandsskrivelse fra Departementschef Kranold:³⁾ „Hvad de ca. 40.000 Rdl. angaae, der ere bevilgede til Bygningens Istandsættelse, saa er i denne Sum indbefattet de 4000 Rdl., som ere anslaaede til de af Dem proponerede Malerier; brug dem endelig ikke til andre Ting“.

I August 1852 vendte Frølich, der hidtil havde opholdt sig i Paris for sin Uddannelses Skyld, tilbage til København;⁴⁾ man kan formode, at han har lagt Vejen over Flensborg, og der har han naturligvis truffet Vennen Winstrup. Hvorom alting er, de to Venner har drøftet Muligheden af, at denne Opgave blev overdraget Frølich.

Den 4. Oktober 1852 skrev Winstrup om Sagen til Ministeriet: „Saafremt det høje Ministerium maatte billige, at dette Arbejde overdrages en af de yngre Kunstnere, turde jeg maa-ske tillade mig hertil at foreslaa den talentfulde Maler Lorenz Frølich, en Søn af Consulen⁵⁾ af samme Savn, der efter et 6-aarigt Ophold i Tyskland, Italien og Paris netop nu er vendt tilbage til Danmark. Saa snart jeg har modtaget Ministeriets Bestemmelse angaaende disse Malerier, skal jeg sætte mig i Forbindelse med vedkommende, for i Forbindelse med ham at tage de fornødne Forarbejder“ Og næste Dag skrev han til Frølich et Brev, der viser, hvormeget dennes Tarv laa ham

²⁾ F. Hendriksen og Francis Beckett: Københavns Raadhus, Kbh. 1908 p. 5 og 7. Den forskellige Formulering skyldes, at Indskriften i Flensborg gengiver en middelalderlig Tekst, medens Ordene paa Københavns Raadhus er taget fra den reviderede Tekst fra 1590.

³⁾ Skr. 1—185 fra Kranold til W.

⁴⁾ F. Hendriksen p. 241.

⁵⁾ Consul Frølich var Malerens Onkel, ikke Fader.

paa Sinde: „Min kjære Frølich. I Dag afsender jeg en Skrivelse til Ministeriet, hvori jeg har foreslaaet dig til Udførelsen af de omtalte Malerier; jeg er nysgerrig efter at vide, hvad Moltke vil sige. Garlieb er i København og vil opsøge dig; jeg har bedet ham tale med Justitsraad Kranold om Sagen og haaber det vil ikke hjælpe saa lidt. Kan din Onkel som Bekjendt af Moltke ikke bidrage til, at Hs. Excellence lettere gaar ind paa Forslaget? — jeg haaber det bedste⁶⁾“

Det varede imidlertid ikke længe inden Ministeriet havde billiget Planen, thi allerede den 8. Oktober paalagde det Winstrup at forhandle med Frølich „og forelægge Ministeriet Udkastene til Malerierne, hvilke Ministeriet dog, uden derved at indskrænke Kunstnerens Valgfrihed, formener passende kunde fremstille foruden som i Deres Indberetning af 7/4 d. A.⁷⁾ Kong Waldemar, som giver „Jydske Lov“, endvidere „Kong Frederik IV.'s Hyldning paa Gottorp Slot““. Det sidste Emne havde Carl Moltke selv foreslaaet; herved vilde man tilkendegive, at Sønderjylland siden 1721 havde hørt under den danske Krone.

Efter Modtagelsen af Ministeriets Skrivelse meddelte Winstrup Sagens heldige Udfald til Frølich, der var lykkelig og straks svarede: „Jo større Svin, des bedre Lykke“, det kan jeg nok anvende paa mig selv, jeg havde ej smigret mig med Troen paa et lykkeligt Udfald, og mindst, at det skulde gaa saa raskt Dig har jeg rigtignok at takke for denne Lykke, som man maa kalde for sjælden i dette Tidsrum, og som vel mange vil misunde mig; nu gjælder det om, at jeg godtgør din Tillid“.⁸⁾ For at forstaa dette, maa det erindres, at Frølich mest havde opholdt sig i Udlandet og endnu ikke havde haft rigtig Lejlighed til for Alvor at vise, hvad han duede til som Maler; tilmed havde han forladt Akademiet under sin Uddannelse og følte sig — det være sig med Rette eller Urette — i et Modsætningsforhold til den almægtige Kunsthistoriker

⁶⁾ Gengivet i F. Hendriksen p. 244. Garlieb var Politimester i Flensborg.

⁷⁾ Denne Indberetning ses ikke at eksistere.

⁸⁾ Udateret Skriv. p. 211.

Höyen og hans Kreds.⁹⁾ Det er derfor Winstrups uvisnelige Fortjeneste, at han havde Øje for Frølichs Talent og Mod til at betro ham disse store Opgaver og dermed skabe Mulighed for, at han fik udført sine Hovedværker indenfor Historiemalingens Omraade.

Det hedder videre i Brevet: „Min Plan i Vinter at arbejde i Paris bliver dog nok ved Magt, jeg haaber i Enden af næste Uge eller den derpaa følgende at komme til Flensborg. Jeg maa have Historiebogen med mig. Gud ved, hvordan vi bliver enige om Sujetterne; jeg vilde saa forbandet gjerne male et mytologisk og et historisk“.

Allerede her er antydet Spiren til en Konflikt mellem Kunstneren og Bygherren. *Frølich* opfattede Opgaven som rent *kunstnerisk og dekorativ*, medens *Ministeren* først og fremmest betragtede den som *politisk*: Det skulde slaas fast klart og utvetydigt, at Sønderjylland civilretligt var dansk Retsomraade og statsretsligt hørte til den danske Krone.

I Slutningen af Oktober lagde Frølich atter Vejen over Flensborg, hvor han opholdt sig et Par Dage, „juleglad over Bestillingen“,¹⁰⁾ for at drøfte det nærmere fornødne med Winstrup. Derefter drog han til Paris. Opgaven interesserede ham meget, og i Løbet af Vinteren udarbejdede han to mythologiske Skitser: „Lokes Dom“ og „Asernes Guldalder“; da det havde været Meningen, at Billederne skulde males direkte paa Væggen, ønskede han ogsaa i Paris og Berlin at dygtiggøre sig i den særlige Teknik, som udkrævedes hertil.

Imidlertid var man i Ministeriet blevet utaalmodig over intet at høre om Sagen, og i Midten af April spurgte man Winstrup, hvordan det gik.¹¹⁾ Han svarede, at han havde meddelt Frølich Ministeriets Skrivelse af 8. Oktober 1852, men tilføjede: „Da Ministeriet i det mindste til en vis Grad har overladt Kunstneren Valgfrihed, har denne ikke kunnet undlade at fremsætte

⁹⁾ Se bl. a. F. Hendriksen p. 246, 380 og 390.

¹⁰⁾ Skr. 2/11 1852 fra W. til Garlieb (Pakken: Almindelige Sager i Flensborg).

¹¹⁾ Skr. 14/4 1853 fra Sl. Min. til W. Skr. 18/4 1853.

det Ønske ved Siden af ovenanførte Udkast af rent historisk Karakter at forsøge sig i anden Retning, der for vedkommende i kunstnerisk Henseende er mere tiltalende, nemlig at vælge Fremstillingen af Nordens Mythologi, hvorved Dekorationen vilde faa en mere symbolsk Betydning“. Brevet endte med, at Frølich i Slutningen af næste Maaned vilde komme hjem fra Paris.“

Herpaa kom Svaret den 18. Maj 1853; naar det havde trukket saa længe ud, skønt Ministeriet for Slesvig ellers arbejdede meget hurtigt i sine Byggesager, skyldtes det vistnok, at Moltke havde været paa Rejse i Sønderjylland, hvor han i Flensborg havde truffet Winstrup og talt med ham om Frølich. „Han sender os dog vel noget inden han begynder at male?“ havde Ministeren spurgt, og paa Winstrups bekræftende Svar havde han fortsat: „Ja, for det kan være meget godt i kunstnerisk Henseende, hvad Maleren kan ønske at udføre, men vi andre maa dog ogsaa først vide, hvordan det ser ud i politisk Henseende“. Winstrup havde underrettet Frølich om det oprækkende Uvejr og havde paalagt ham til sin Tid, naar han indsendte Skitserne, at ledsage dem med Udkast af de oprindelige 2 Opgaver. Fr. IV. var ikke til at komme udenom, da det var Moltkes egen Opfindelse, „og han i det mindste kan være stædig. Jeg kan imidlertid godt indse, at det er to Gjenstande, der ikke passer godt til hinanden Valdemar fra 1241 og Fr. IV med sine Parykker fra 1720. Skulde man derfor ikke forsøge endnu en Opgave, f. Eks. Thyra, der bygger Danevirke, eller om du kan finde en anden Scene af Slesvigs Historie. Muligen at Hyldningen engang kunde blive anbragt i Stændersalen; der forekommer den mig at være bedre paa sin Plads end i Retssalen, dog det bliver ikke med det første“. ¹²⁾

Frølich svarede 12/5 1853 fra Paris: „Moltkes Bemærkninger forandrer imidlertid intet i min Plan; han kan jo ej videre end forkaste den? Skal det imidlertid være historiske

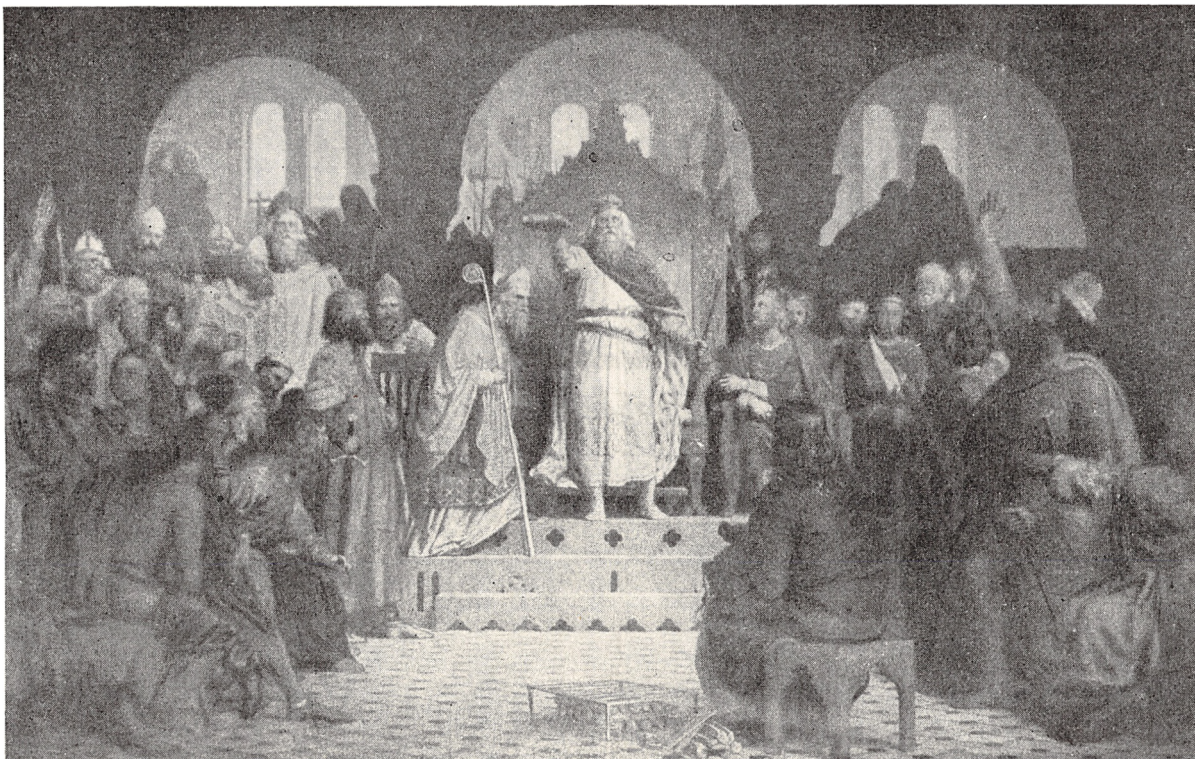
¹²⁾ Skriv. fra W. til Fr. Hendriksen.

Kompositioner, saa vilde jo foruden Valdemars Lov Thyras Vold, som du foreslaar, være en herlig Opgave“

Ved Ministeriets Skrivelse af 18. Maj 1853 brød Uvejret løs. Skrivelsen indeholdt en alvorlig Irettesættelse til Frølich og endda Trusel om at fratage ham Arbejdet. Det blev paalagt Winstrup at meddele Frølich, at Ministeriet ikke anser det for passende, at der i en christelig Rets Forsamlingsaal anbringes Fremstillinger af mythologisk Indhold, og at det derfor ikke kan give sit Samtykke til det af Kunstneren attraaede Valg. Med Hensyn iøvrigt til det lange Tidsrum, der er forløbet siden der om nærværende Sag blev indledet Underhandling med bemeldte Frølich, uden at det endnu er kommet til endeligt Resultat, udbedes Hr. Stadsbygmesterens Ytringer, om det maatte være hensigtsmæssigt at overdrage Udførelsen af Malerierne til en anden Kunstner eller muligvis rent at opgive dem“

Winstrup skyndte sig ved Skrivelse af 24. Maj at afværge Uvejret: han skrev, at man hverken burde overdrage Opgaven til en anden Kunstner, da han ikke vidste, hvem det skulde være, eller opgive Malerierne, da „Tilstedeværelsen af et Kunstværk vist ikke kan andet end virke gavnligt paa et Sted som Flensborg, der er aldeles blottet for Kunstgjenstande og hvor Interessen for samme er saa godt som ingen og vel kunde trænges til at vækkes. Den private gjør intet i saa Henseende, dertil er han for materiel“. Derefter forklarede han nærmere, hvorfor Frølich opholdt sig i Paris, og sluttede med at forsikre, „at det hverken er Ladhed eller Ligeegyldighed fra hans Side, som er Aarsag til, at Udkastene endnu ikke foreligger, men at han tværtimod med al Interesse og Flid har taget sig af Sagen“. Iøvrigt hastede det ikke, da Salen langt fra var færdig.

Forinden havde Winstrup underrettet Frølich om den Vending, Sagen havde taget. Det var et Tordenslag, der traf ham. Bl. a. svarede han, at hvis en anden Kunstner skulde udføre Arbejdet, burde det være (Holger ?) Roed. I denne Sammenhæng er det værd at bemærke, at de 3 Kunstnere senere kom til at samarbejde ved Ombygningen af Ødis Kirke, hvor Roed

Afb. 12,a, L, Frølich: Kong Valdemar Sejr giver jyske Lov 1211.

malede Altertavlen og Frølich udsmykkede Prædikestolen, men herom mere senere. Omsider maatte Frølich bekvemme sig til at udarbejde Skitsen med de to opgivne Emner. Den 11. Juli 1853 afsendte han 5 Skitser: Valdemar Sejr, Frederik IV, Thyra Danebod, Lokes Dom og Guldalderen til Winstrup, der lod dem udstille for deres fælles Venner paa Raadhuset, saadan som det ses af et Brev af 29/7 1853:¹³⁾ „Baade jeg og de andre, som hidtil har set dem, synes godt om dem alle, dog saa vi jo helst de mythologiske Scener udførte; af de andre finder jeg Thyra paa Dannevirke fortræffelig; som Malerie vil det vist gjøre en herlig Virkning. Jeg har glædet mig over at see, hvad du har faaet ud af de to Opgaver Valdemar og Frederik IV; det er interessante Compositioner, som nok skulle gjøre deres Virkning. Om nogen Tid sender jeg dem til din Fader; jeg synes han burde se dem, inden de falder i Ministerklør, og da bede ham sende dem op i Ministeriet.“

Da Frølich havde bebudet sin Ankomst i København, ventede Winstrup foreløbig med at fremsende Udkastene og nøjedes med under 21/7 1853 at meddele Ministeriet, at de var kommet. I København rasede imidlertid Choleraen, og Frølichs Ankomst trak som Følge heraf ud. Den 9. September sendte Winstrup derfor alle 5 Udkast af Sted. Om de mythologiske Skitser hedder det undskyldende i den ledsagende Skrivelse,, „Skjønt Ministeriet i Skrivelse af 18/5 d. A. har tilkjendegivet mig, at man ikke har fundet det passende at anvende mythologiske Fremstillinger, har jeg troet ikke at turde undlade at indsende disse med de øvrige, da de var udarbejdede forinden jeg modtog Ministeriets Skrivelse desangaaende“.

Kort efter kom Frølich paa Grund af Faderens Sygdom uventet til København. uden at have lagt Vejen over Flensborg, og benyttede da Lejligheden til at tale med Departementschef Kranold; han blev modtaget overordentligt venligt; der var hverken Tale om nogen anden Maler eller om at op-

¹³⁾ F. Hendriksen p. 247. Afsnittet om Ødis K. ufuldendt.

Afb. 12,b L, Frølich: Kong Frederik IV hyldes af Hertugdømmet Slesvigs Stænder 1721.

give Sagen, men heller ikke om andre end Ministerens to Op-gaver; man ønskede dog et nyt Udkast til Hyldningsbilledet, da Frølich ikke havde haft tilstrækkeligt Kendskab om, hvad der virkelig var foregaaet 1721 og saaledes havde ladet de knælende Stænder overrække Frederik IV. den slesvigske Krone.¹⁴⁾ Han maatte derfor ud til Professor Allen for at blive gjort bekendt med, hvad der var sket, og indsendte derpaa et ændret Udkast. Den 21/9 aflagde han Besøg hos Eksellencen Carl Moltke, der forklarede ham, hvorfor han maatte fastholde de to oprindelige foreslaaede Kompositioner, og det endte med, at Frølich maatte give ham Ret. Moltke var imidlertid ikke smaalig i historisk Henseende og havde saaledes intet imod, at Hyldningsscenen foregik i det fri, skønt den vitterlig havde fundet Sted i en Sal paa Gottorp, og at Tordenskjold fremstilledes som værende til Stede, uagtet han var faldet omtrent et Aar forinden.¹⁵⁾ I Oktober var Frølichs Skitser i Realiteten antagne, men den endelige Approbation trak ud paa Grund af en verserende Ministerkrise.¹⁶⁾ Men omsider blev Winstrup under 23/2 1854 opfordret til at slutte Kontrakt med Frølich. Som Vederlag for at udføre de to Billeder „Valdemar Sejrs udsteder Jyske Lov“ og „Frederik IV.'s Hyldning paa Gottorp“ skulde han have 4000 Rdl. og Billederne skulde være færdige 1857 (Afb. 12 a og b).

Frølich bosatte sig da i Flensborg. I November 1854 var Billedet af Valdemar Sejrs færdigt. Under Udarbejdelsen af Hyldningsbilledet kom der paany Vanskeligheder, idet Regenburg, der var meget historisk interesseret, ikke kunde forlige sig med, at den afdøde Tordenskjold optraadte som Deltager ved Festen. Frølich forsvarede imidlertid sit Standpunkt med, at uagtet Tordenskjold „ikke var med og ikke kunde være med, saa burde han have været med; som den, der i Krigen havde arbejdet saa godt for at faa en god Fred, burde han være med ved dette

¹⁴⁾ Skr. 19/9 1853 pag. 214.

¹⁵⁾ Tordenskjold døde 20/11 1720, og Hyldningen paa Gottorp fandt Sted 4/9 1721.

¹⁶⁾ Skr. 2/11 1853 fra Kranold til W. - Skr. 7/2 1854 fra W. til Fr. Hendriksen p. 250.

Resultat endelig tror jeg, at de fleste ej skulde være stivere i deres Historie, end at 1 Aar fra eller til ei skulde blive controlleret¹⁷⁾ Winstrup sluttede op bag Frølich, der under et Ophold i København havde talt med Conferensraad Christian Jürgensen Thomsen, Direktøren for Oldnordisk Museum, og denne havde ikke fundet noget stødende deri.¹⁸⁾

Resultatet blev et Compromis, idet Frølich nøjedes med at *antydde* Ansigtstrækkene paa den kække unge Søofficer, der staar paa Tronens Fod „noget forandret vil han overlade Tilskueren at døbe, og skulde han beholde lidt Lighed med Tordenskjold, saa burde det jo være en mulig Tilfældighed“.¹⁹⁾ Hermed var den værste Anstødssten ryddet af Vejen; de andre historiske Unøjagtigheder var der ikke rejst Indvendinger imod, f. Eks. at Holberg og Hans Egede blev fremstillet som værende til Stede, skønt de vitterligt havde henholdsvis siddet i København og været paa Vej til Grønland. For at forstaa dette, maa man gøre sig klart, at det Frølich tilsigtede, ikke var en saglig, historisk Skildring af Begivenheden i 1721, men en fri digterisk Fortolkning, der skulde staa som en Apotheose over Fr. IV og hans Mænd. Til Sammenligning tjener, at da Jørgen Sonne ca. 1/2 Snes Aar forinden malede sin berømte Frise paa Thorvaldsens Museum, tog han sig lignende Friheder, skønt den store Kunstners Hjemkomst var en Begivenhed, som var Folk paa ganske nært Hold; Fru Heiberg ses saaledes yndigt vuggende i en Baad paa Sundet, omgivet af Skuespillerinder, skønt hun selv fortæller i sine Erindringer, at hun opholdt sig i sin Have o. s. v. Men netop ved saadanne Friheder opnaaede Sonne at sætte Slægten omkring 1840 et Minde, værdigt og monumentalt, som kun faa Slægtled har sat sig.²⁰⁾

I November Maaned 1857 var Hyldningsbilledet færdigt. Som nævnt havde Frølich syntes bedst om de to mythologiske

¹⁷⁾ Skr. 11/6 1856. Glarbo i Tilskueren 1930, p. 220.

¹⁸⁾ Skr. 15/6 1856 fra W. til Regenburg. Regenburgs Arkiv.

¹⁹⁾ Skr. 11/6 1856 pag. 220.

²⁰⁾ Se nærmere Sigurd Schultz: »Da Thorvaldsen kom hjem«, Kbh. 1938 p. 47—56.

Skitser, og de havde ogsaa vakt stort Bifald hos Vennerne, men saa vidt det kan ses, er der ikke senere gjort noget Forsøg paa at bygge videre paa dette Grundlag. Derimod udsendte Kunstforeningen i Flensborg, som var blevet oprettet for at opelske Flensborgernes Kunstinteresse, i Aaret 1855 som Gave til sine Medlemmer den skønne Radering „Danevirke“, der bygger paa Frølichs indsendte Skitse „Thyra Danebod“, om end der er visse Afvigelser. Winstrup var Sjælen i Kunstforeningen, ligesom han ogsaa syslede med Planer om at faa oprettet et Kunstmuseum i Flensborg, og det var til ham, Rektor Povelsen henvendte sig, da han tænkte paa at lave en lignende Forening i Slesvig. At netop Winstrup maatte være ivrig for at faa dette Blad udsendt, er klart, da han havde syntes særdeles vel om denne Komposition, som han iøvrigt selv havde givet Idéen til. Han opgav imidlertid ikke Haabet om at faa denne Tegning udført som Monumentalmaleri; i hvert Fald foreligger der to Udkast til Udsmykning af Festsalen paa Flensborg Latin- og Realskole, hvor Billedet var tænkt anbragt bag Talerstolen, dækkende den ene Endevej.²¹⁾ (Afb. 22). Men inden denne Plan var realiseret, var Krigen i 1864 brudt ud.

Krigen fik afgørende Følger for Frølichs Malerier; den oprindelige Plan at male dem direkte paa Væggene, havde man opgivet, og i Stedet for var de blevet malet paa Lærred, og var saaledes transportable. For alle Eventualiteters Skyld havde Ministeriet derfor ved Skrivelse af 2/2 1864 anmodet Winstrup om at foranstalte de i Regeringsbygningen anbragte to store Malerier nedtagne og forsvarligt indpakkede sendte enten til Als eller til København, alt efter Winstrups eget Valg. Winstrup valgte København; her var Malerierne sikret og kunde desuden udstilles paa Charlottenborg, thi „de fortjente dog at ses af andre end af den lille Kreds, for hvem de i Flensborg var tilgængelige“. Winstrup gav omgaende efter Brevets Modta-

²¹⁾ Denne Skitse findes i Pakken »Regeringsbygningen i Flensborg I« i Lægget Frølichs Breve, den anden blandt Tegningerne til Latinskolen. Sagen behandles meget udførligt pag. 190.

gelse Tømrermester i Flensborg C. G. Nielsen de fornødne Instruktioner, som øjeblikkelig blev efterkommet og Malerierne henstod herefter indpakkede paa Galleriet i Retssalen, da „den vist for alle uventede Opgivelse af Dannevirkes Forsvar“ indtraf, og Omstændighederne selvfølgelig forbød at fjerne dem. Vel kunde Nielsen den 5/3 1864 skrive: „Frølichs Malerier staa meget godt, og det lader næsten til, at man har glemt dem, da det ikke er faldet nogen ind at spørge om dem.“ Winstrup saa dog mere alvorligt paa Situationen og ansaa Maleriernes Skæbne for tvivlsom, „hvis der ikke enten ad officiel eller privat Vej gjøres Skridt til at frelse dem“.

Naturligvis kunde disse store Kasser ikke i det lange Løb staa upaaagtede, og Malerierne blev atter dragne frem. De blev nu prøjsisk Statseje, hvilket jo var en ganske simpel Følge af Souverænitetsoverdragelsen. Men i Regeringsbygningen hang ogsaa et tredie Billede af Frølich: „Kristi Fristelse“, malet i Flensborg vistnok til Brug for Husby Kirke i Angel og udstillet af Kunstforeningen, hvis Udstillinger som nævnt holdtes i Regeringsbygningen.²²⁾ Da Maleriet ikke var blevet solgt, havde det faaet Lov at blive hængende, medens Frølich selv 1857 rejste til Paris. Skønt Billedet saaledes retteligt var Frølich tilhørende, blev ogsaa det tilegnet af de nye Magthavere som erobret Statsejendom.²³⁾

Om Maleriernes videre Skæbne skal blot anføres, at Fr. IV er blevet ført til Regeringsbygningen i Slesvig og nu smykker Overpræsidentens Audienssal.²⁴⁾ De to andre findes paa Domhuset i Flensborg; „Valdemar Sejr“ i Amtsretssalen (Straffekammeret) og „Kristi Fristelse“ i Landsretssalen (Nævningesalen).²⁵⁾ I 1909 var „Frederik IV.“ og „Kristi Fristelse“ udlaaante til Frølichs Mindeudstilling i København og vakte der stor Opsigt som Arbejder af betydelig Værdi. I 1919 gjorde

²²⁾ Se p. 168.

²³⁾ Arkitekten 1917—18 pag. 363.

²⁴⁾ Agnes Slott-Møller: Danske historiske Minder: Slesvig By, Slesvigske Forlag 1926.

²⁵⁾ Die Heimat 1909 p. 275.

Danmark officielt Skridt til Erhvervelse af de 3 Malerier: I det danske Memorandum til Fredskonferencen om Kunstgenstande, videnskabelige, litterære og historiske Aktstykker i Slesvig af 15/5 1919 hedder det i Afsnit VIII: „Det vilde være retfærdigt, om dette Billede (Frederik IV) blev tilbagegivet Byen Flensborg, hvis denne paany blev dansk. I modsat Fald synes det at være ret og billigt, at udlevere de tre Billeder til Danmark, som sandsynligvis til Gengæld vil kunne tilbyde Tyskerne Kunstværker af Interesse for dem. Skulde det ikke være Tilfældet, vil Billederne være at betale efter Vurdering.“²⁶⁾

Memoiret er forfattet af H. V. Clausen. Som bekendt kom der intet ud af Sagen.

V.

Af Haderslev Latinskoles Forhistorie.

Ligesom Winstrup af Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig havde faaet overdraget Arbejderne ved Regeringsbygningen i Flensborg, betroede Ministeriet ham Opførelsen af Latinskolerne i Haderslev og Flensborg.

Efter 1797 havde der kun været 4 Latinskoler i Sønderjylland, nemlig i Slesvig, Husum, Flensborg og Haderslev.¹⁾ De var alle tysksprogede, men efter 1814 gaves der dog Undervisning i Dansk, selv om denne var meget mangelfuld.²⁾ I Aaret 1850 og følgende Aar skete imidlertid store Ændringer indenfor det lærde Skolevæsen.

Domskolen i Slesvig fortsatte med tysk Undervisningsprog, men fik nye Lærere, væsentlig Nord fra. 1851 havde den kun 27 Elever, men i 1863 var man oppe paa 135, hvilket svarer til de bedste Aar inden 1848. Den havde til Huse i det gamle Kapitelshus Syd for Domkirken, hvor nu det kommu-

²⁶⁾ Franz von Jessen: Haandbog i det slesvigske Spørgsmaals Historie II p. 267.

¹⁾ Sdj.s Historie III 468.

²⁾ I Husum var Danskundervisningen dog indført et Par Aar forinden.

nale Bygningsdirektorat (Bauamt) findes. Da Bygningen var meget gammeldags og blandt andet ganske manglede Solemnitetssal, ønskede Rektoren Søren Povelsen sig en ny Skolebygning og henvendte sig i 1859 til Winstrup angaaende en Plan om at flytte Skolen til det Scheelske Palais ved Lollfuss, der nu benyttes som Domhus.³⁾ Men Winstrup fraraadede Planen og anbefalede i Stedet for at søge en passende Byggegrund; der kom imidlertid intet ud af Sagen.⁴⁾

Latinskolen i Husum havde i 1840'erne haft ca. 50 Elever om Aaret og blev i 1852 nedlagt som Følge af den ringe Tilgang. I Stedet for oprettedes en højere Borgerskole, som imidlertid havde endnu vanskeligere ved at trives og i 1863 kun havde 19 Elever.⁵⁾ Under saadanne Omstændigheder maatte man, saa godt man kunde, klare sig i det gamle Skolehus fra 1531.

Helt anderledes formede Udviklingen sig i H a d e r s l e v. I 1840'erne havde Haderslev lærde Skole i Gennemsnit kun haft ca. 42 Elever,⁶⁾ og da den den 7. Oktober 1850 genaabnede som dansk Latinskole, havde den endda kun 12 Disciple, fordelte paa 4 Klasser.⁷⁾ Foreløbig maatte man nøjes med den gamle Skolebygning, der endnu ligger Nord for Domkirken og nu benyttes til Brandstation; den var oprindelig blevet opført af Hertug Hans d. Ældre i 1567, men havde lidt meget ved den voldsomme Brand under Kejserkrigen 1627, saa den maatte underkastes en gennemgribende Istandsættelse, hvis den da ikke blev fuldstændig genopbygget fra Grunden af. Oprindelig havde den kun haft een Etage, men i 1733—34 blev der bygget en Etage til; herefter indeholdt Bygningen 11 Værelser, og havde ikke blot huset selve Latinskolen, men ogsaa Bolig for Rektoren og visse af Lærerne — samt endog paa et vist Tids-

³⁾ Skr. 12/3 1859 fra P. til W. — Se nærmere: Trap Slesvig, Kortet over Slesvig By samt Fritz Fuglsang: Schleswig, Berlin 1931 pag. 64; her kaldes Bygningen Heespenhof efter sin oprindelige Ejer.

⁴⁾ Skr. 20/12 1859 fra W. til P.; Originalen opbevares i Regenburgs Privatarkiv som Bilag til et Brev fra 1860 fra Povelsen til Regenburg.

⁵⁾ E. Møller i »Nordfriesland«; Husum 1929, p. 242 o. flg.

⁶⁾ Skoleprogrammer 1840—47. Minimum var 31, Maximum 54.

⁷⁾ Efterretninger om Haderslev lærde Skole 1850—51 p. 13.

punkt Borgerskolen.⁸⁾ Dette var dog forlængst hørt op, og allerede i 1799 var Rektor flyttet ned i et Hus paa Nørregade, der var købt til Rektorbolig. Ved Nyordningen i 1850 opgav ogsaa Lærerne deres Boliger, men til Gengæld flyttede Pedellen, der hidtil havde boet ude i Byen, ind.⁹⁾

Forholdene var langt fra gode. Rektorboligen var i en saadan Stand, at Rektor Thrige ikke vilde bo i den — bl. a. manglede der saa godt som aldeles Have — og i Stedet foretrak han at flytte ind i en lejet Lejlighed. Den tidligere Rektorbolig blev derpaa solgt.¹⁰⁾ I selve Skolen var Klasseværelserne kun smaa og daarligt oplyste; med Undtagelse af et laa de alle paa øverste Etage med Udsigt ind i Genboens Stuer paa den anden Side af et smalt Stræde. Gymnastiksal fandtes ikke, saa man maatte benytte det største Klasseværelse, der imidlertid kun kunde rumme faa og ringe Apparater, hvorfor Undervisningen blev ensformig og kedelig. Da Skolen ganske savnede Legeplads, var Eleverne i Frikvartererne henviste til enten at opholde sig paa Kirkepladsen, der var almindelig Passage, eller i Klasseværelserne. Endelig generedes Undervisningen af Støj fra Gaderne og fra Pladsen.¹¹⁾

Rektor Thrige, der hidtil havde virket ved den moderne Roskilde Kathedralskole, var utilfreds med det gamle og uensigtsmæssige Skolehus og skrev den 5. Maj 1851 til Regensburg: „Gid vi snart kunde faa en ny Bygning med Tilbehør! Endnu kan det vel ikke nytte at tale herom. Vil Ophævelsen af Husernskolen ikke kunne hjælpe paa Finantzerne“. Men Regensburg kunde foreløbig ikke stille noget som helst i Udsigt.¹²⁾

Det nye Skoleaar i 1851 aabnede med 37 Elever, fordelte paa 6 Klasser.¹³⁾ Da der snart efter tilbød sig Lejlighed til at er-

⁸⁾ Indbydelsesskrift 1850—51 p. 23. — Indbydelsesskrift til Indvielsen af Haderslev lærde Skoles nye Bygning. — Haderslev 1854 p. 42.

⁹⁾ Skr. 29/9 1850 fra Rektor til Min. Efterretninger 1850—52 p. 27.

¹⁰⁾ Skr. 29/9 1850 fra Rektor til Regeringskommisæreren.

¹¹⁾ Skr. 12/6 1852 fra Rektor til Slesv. Min. — Gymnastikværelset blev endda i Aaret 1852—53 inddraget som Klasseværelse.

¹²⁾ Skr. 18/5 1851 fra Regensburg til Rektor.

¹³⁾ Skr. 21/8 1851 fra Rektor til Sl. Min.

hverve en passende Grund mellem Gaaskærsgade og Posthuset, 270 Alen lang og 200 Alen bred, hvoraf Ejeren, en Snedker Jørgensen, ønskede at afhænde en Del til Skolen, bragte Rektor Thrige paany Byggesagen frem: thi: „at Slesvigs eneste danske lærde Skole snart maa have et andet Lokale end det nuværende, kan der vel ikke være Tvivl om“.¹⁴⁾

Sagen blev straks sendt til Erklæring i Konservatoriet, der vel var stemt for Planen, men paapegede, at man maatte have et Overslag over, hvad en ny Skolebygning Opførelse paa den paatænkte Byggegrund vilde koste, og at der, forinden et saadant Overslag forelaa, ikke vilde kunne tages Bestemmelse om, hvorledes Pengemidlerne kunde tilvejebringes. „Her paa Stedet“, hedder det videre „kjende vi ingen, af hvem en Byggeplan med Tegning kunde udarbejdes, og vi tillader os derfor at indstille, at det høie Ministerium . . . maatte behage snarest muligt at hidsende en Architect, som kunde tage Localiteterne i Øjesyn og udkaste den fornødne Plan med Tegning og Overslag over den nye Skolebygning.“¹⁵⁾

Da Regeringen imidlertid ikke havde Penge til at bygge for, indskrænkede man sig foreløbig til at sikre en passende Byggegrund;¹⁶⁾ herunder kom ogsaa andre Grunde paa Tale, og efter at der var indhentet forskellige Erklæringer, tilsidst ogsaa af Rektor, synes Sagen i nogen Tid at være stillet i Bero til stor Fortvivlelse for Rektor Thrige.¹⁷⁾ Forgæves mindede han Regenburg om „vor Skoles Forhaabninger“ og paany paapegede, at „den eneste danske Latinskole i Slesvig bør dog have det lidt anstændigt“.¹⁸⁾

Den 12. Juni 1852 henvendte Rektor Thrige sig paany officielt til Ministeriet og androg om, at det snarest muligt maa blive overdraget en dygtig Arkitekt at undersøge Pladserne og gjøre et Overslag over en ny Bygning Opførelse, idet han nær-

¹⁴⁾ Skr. 24/9 1851 fra Rektor til Slesv. Min.

¹⁵⁾ Skr. 24/10 51 fra Conservatoriet til Sl. Min.

¹⁶⁾ Skr. 11/11 51 fra Sl. Min. til Conservatoriet.

¹⁷⁾ Skr. 14/1 52 fra Rektor til Sl. Min. — Indbydelsesskrift p. 42.

¹⁸⁾ Skr. 12/5 1852 fra Rektor til Regenburg.

mere anførte Manglerne ved Bygningen og Vanskelighederne ved det stadig voksende Elevtal. „Hvert Aar voxer Elevantallet og hvert Aar bliver det nuværende Locale mere ubrugeligt. I Kongeriget har man forkastet langt bedre Bygninger og i Slesvig selv have de 2 andre Skoler langt bedre Lokaler. Vi, den eneste danske Skole, bør dog vel ikke staa tilbage. En anden Sag var det jo, da Skolen her var tysk og formedelst sin Unaturlighed ikke kunde blomstre. — — — — Jeg maa derfor indstændigt andrage paa, at det høie Ministerium vil tage denne Sag under Overvejelse“.

Denne Gang havde Rektor Heldet med sig, thi den 29. Juli 1852 opfordrede Ministeriet Winstrup til at give Møde i Haderslev for sammen med Conservatoriet, Magistraten og Rektor at besigtige brugelige Byggegrunde og give Overslag over Opførelsen af en ny Skole samt vurdere den gamle Bygning, som man agtede at sælge.

Først den 20. August fandt Mødet Sted. Der var 3 Grunde, som kunde komme i Betragtning, nemlig foruden Snedkermester Jørgensens en Mark, som hørte til Amtmandsembedet og har ligget i Nærheden af Amtshuset, og en større Grund, der vistnok laa øst for Byen og tilhørte Kommunen; det havde været paa Tale, at Kommunen vilde tilbyde den hele, hvorved man vilde faa lige saa meget Rum til Legeplads, Have og maa-ske Mark, det skulde være, men hele Gammel Haderslev, hvor mange af Disciplene boede, vilde faa en meget lang Vej at gaa, hvis Skolen blev opført her. Amtmandens Mark laa allermest afsides og endda uden for Bygrænsen, hvorfor Kommunen, hvis Skolen blev opført her, vilde unddrage den alle Bidrag. Den Jørgensenske Grund havde derimod den bedste Beliggenhed, thi med Undtagelse af Naffet, hvor der vel aldrig vilde komme til at bo mange Elever, havde ingen Del af Byen nogen lang Vej til den.¹⁹⁾ Resultatet blev, at Komitéen indstillede, at man købte den af Rektor foreslaaede Grund i Gaaskærgade. Indstil-

¹⁹⁾ Om de forskellige Grunde, se Skr. 14/1 52 fra Rektor til Min.

lingen blev taget til Følge og den 15. Sept. 1852 sluttede Amtmanden en foreløbig Kontrakt med Snedker Jørgensen om Køb af et Grundstykke, 66 Alen bredt og 100 Alen dybt; øst herfor skulde anlægges en Gade og mod Vest opføres Beboelseshuse, hvori Lærerne kunde faa Lejligheder, saaledes at Skolen trods Grundens forholdsvis ringe Bredde vilde faa en fri Beliggenhed. Imidlertid havde man solgt Grunden for smal. „Efter at Rector havde opgivet alt, hvad der skulde skaffes Plads til i Skolebygningen, viste det sig, at man ikke kunde nøjes med mindre end 60 Alens Længde eller kun 6 Alen kortere end den valgte Grund er bred“, saaledes at man kun kunde faa én Indkørsel af 4 Alens Bredde Vest for Skolen og mod Øst maatte lade sig nøje med en 2 Alen bred Gang. Da det tilmed hed sig, at den projekterede Tværgade Øst for Skolen vilde bortfalde, ansaa man det for absolut nødvendigt, at der blev købt mere Jord til, saa Bygningen kunde faa en Indkørsel paa 4 Alen ved hver Ende. Kravet blev ogsaa efterkommet, og der blev skrevet Skøde paa hele Grunden.

Men hvorfor valgte man ved Besigtigelsen den kun 66 Alens Bredde? Forklaringen maa sikkert søges i, at man dengang mente, at Skolen vilde blive kortere end 60 Alen. Hvis man tænker sig, at den 66 Alen brede Grund maa afgive 6 Alen til Indkørseler, bliver der kun 58 Alen til selve Skolebygningen og to Alen til Gang, eller muligt 2×4 Alen til Indkørseler. Det er rigtigt, som Winstrup har anført, at det var „jo saa aldeles i Blinde, at Størrelsen blev bestemt, da Tegningen dengang ikke eksisterede“, men man havde dog Forbilleder at se hen til i de mange smukke Latinskoler, der var blevet rejst i adskillige af Landets Provinsbyer i Løbet af det 19. Aarh.s 1. Halvdel. Winstrup nævner selv Skolerne i Roskilde, Odense og Aarhus, idet han tilføjer: „kun disse kender jeg“. Henvisningen til Roskilde Katedralskole er interessant, thi det var jo fra den, Rektor Thrige kom, og den var netop 58 Alen lang. Det kan altsaa tænkes, at man ved Udstykningen af Grunden netop har haft Roskildeskolen i Tankerne.

Blandt Tegningerne til Flensborg Latin- og Realskole findes enkelte til selve det endelige Projekt til Haderslev lærde Skole, samt to Planer, der benævnes „ukendt Skole“, og som er usignerede og udaterede. Vel har Facaden stor Lighed med et af Winstrups Projekter til Latinskolen i Flensborg, men Indretningen er en anden og peger snarere hen paa Haderslev, og da Tegningerne ligger sammen med Planer vedrørende Haderslev Skolen, kan man vistnok antage, at det drejer sig om Forarbejder til Haderslev lærde Skole.

Men saa bliver Forbindelsen med Roskilde Katedralskole ogsaa tydelig og klar. Katedralskolen her var i 1842 blevet forsynet med en ny Hovedbygning efter Tegning af Hofbygmester Kock. Den var en langstrakt toetages Bygning, Murene staar graapudsede, Taget, der er afvalmet, er af sort Tegl. Frem for Facaden springer ved hver Ende en Risalit; Indgangen findes paa Midten i det tilbagetrukne Midterparti og markeres af en Arkitrav, prydet med Kongens Navnetræk. Dør og Vinduer er rundbuede, Taget saavel som Tagene paa Risalitterne er afvalmede.

Den ene af Tegningerne til „den ukendte Skolebygning“ viser denne som 58 Alen lang og giver kun en Variation af Roskildeskolens Facadeskema. Dog er Enderisalitterne forsynet med gotiske Trappegavle, ligesom Taget er langt større som Følge af Bygningens større Dybde. Er der en vis Lighed mellem de to Skoler i Facadebehandlingen, hører Ligheden ganske op, naar man ser paa Indretningen. I Roskilde havde man særlige Bygninger til Rektorbolig og Gymnastiksal, medens den ukendte Skole har Rektorbolig og Skolelokaler samlede under samme Tag. I Hovedbygningen er Klasseværelserne lagt paa hver Side af en Korridor, modsat de ældre Latinskolers normalt benyttede System med Sidekorridor.

Begge disse Træk genfindes i Haderslev Skole, som den endelig blev.

Hovedforskellen mellem Planen for den 58 Alen lange Skole og det endelige Projekt er, at den første var tænkt som tre-

fløjet, og at Midterkorridoren ikke er ført ud til Gavlene, hvorved Ordningen blev mindre klar og overskuelig.

Men der findes ogsaa en anden Plan for „den ukendte Skole“, hvorefter denne er gjort 2 Alen længere — altsaa med en Facadelængde paa 60 Alen. (Dette Afsnit ufuldendt).

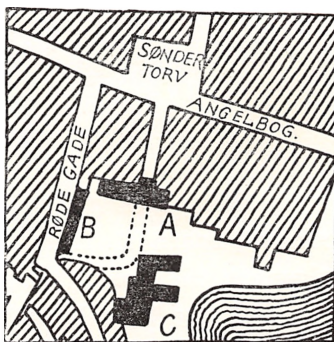
VI.

Flensborg Latin- og Realskole.

Aarsagen til Haderslev-Skolens Vækst havde været Indførelsen af det danske Undervisningssprog; et saa radikalt Skridt vovede man ikke at foretage i Flensborg, men valgte i Stedet at gøre Undervisningen tvesproget, saaledes at der i visse Fag undervistes paa Dansk, i andre paa Tysk, dog at Sproget i Religions-timerne blev valgfrit. Samtidig blev Skolen udvidet med Real-klasser og Forberedelsesklasser.¹⁾

Den nye Ordning medførte, at Skolen voksede stærkt, som nedenstaaende Tabel vil vise:

Sept.	1852:	73	Elever
Nytaaer	1853:	85	„
Juli	1853:	118	„
„	1854:	183	„
„	1855:	218	„
„	1856:	245	„
<hr/>			
Juli	1863:	338	„

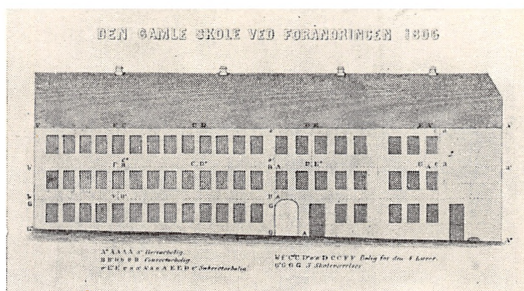

Afb. 12c. Skitseplan af en Del af Flensborg. A. Latinskolen. B. Fattighuset. C. Graabrødeklosteret.

Medens man i Haderslev valgte at bygge en ny Skole, nøjedes man i Flensborg med at ombygge og udvide den gamle Bygning, der stammede fra Aaret 1806; det var en 81 Alen lang

¹⁾ Se nærmere Indbydelsesskrift til den offentlige Examen i Flensborg Lærde- og Realskole 1852 pag. 260 fl. og Hjelholt pag. 172 o. flg.

toetages Bygning, der laa i den sydlige Del af Byen Nord for det gamle Graabrødre Kloster.²⁾ Den var placeret i øst-vestlig Retning, tværs over den saakaldte Klostergang, som fra Søndertorv førte ned til Klostret. Kom man fra Torvet gaende ned ad Gangen, vilde man møde et taarnagtigt Fremspring, lige saa bredt som Strædet og foroven afsluttet af en Trekant-gavl; det var det eneste i Nordfacaden, der var synligt, Resten

Afb. 13. Skolen 1806. Sydfacade.

var dækket af Haver og Baggaarde. Strædet fortsatte videre gennem „Taarnet“. Her i Portgennemkørselen fandtes ogsaa Indgangen til Skolen, hvilket ofte kunde være uheldigt, da der mange Gange kom kørende saa store Fragt- og Torvevogne, at de i timevis blev siddende fast uden hverken at kunne komme frem eller tilbage.³⁾ Fortsatte man gennem Porten og vendte sig om, vilde man se den lange og kedelige Sydfacade (Afb. 13), der med sine mange tætsiddende Vinduer mest af alt ledte Tanken hen paa en Lejekaserne, hvad Bygningen for saa vidt ogsaa var, som der kun var 6 Klasseværelser, et Forsamlingsværelse for Lærerne og et lidet Kammer for den physiske Samling,⁴⁾ medens Resten næsten udelukkende var indrettet til Beboelse for Rektor og Lærerne, saaledes at Rektorboligen indtog det meste af hele Partiet Øst for Porten.

²⁾ Indbydelsesskrift til den højtidelige Indvielse af Flensborg Latin- og Realskole -Flsb. 1861 p. VII.

³⁾ Skoleprogram 1845 pag. 38.

⁴⁾ Skriv. 23/851 fra Rektor Simesen til Slesv. Min. Rektor har glemt at omtale Bibiloteket. (Skolearkivet).

De to karakteristiske Træk, „Taarnet“ og Gennemkørselen, var en Arv fra den tidligere Skolebygning, som blev nedbrudt i 1806, og hvis Kærne stammede fra en Stiftelse, som den forhenværende Franciskanermunk Lüdtke Namensen havde ladet opføre i Aarene 1553—57 og senere skænket til Skolebrug.⁵⁾

Syd for Skolen laa Klosterkirkegaarden, der mod Vest grænsede til Fattighuset i Rødegade (Afb. 12c).

Den nye Skoleordning havde medført, at Klassernes Antal var vokset til 8; man inddrog derfor en af Lærernes Lejligheder, og i den følgende Tid, efterhaanden som Skolen voksede, blev den ene Lejlighed efter den anden inddraget, saa tilsidst kun Rektorboligen var tilbage, og Rektor Simesen havde endda afgivet et Par Værelser af denne. Men paa den anden Side var den berømte Jaspersenske Oldsagssamling, som Regeringen havde købt for 1000 Rdl. af Justitsraad Jaspersens Enke, blevet installeret i den i Forvejen trange Skole.⁶⁾ Skolen manglede ganske Gymnastiksal, hvorfor Undervisningen i dette Fag maatte foregaa i et Ridehus uden for Byen og Solemnitetssalen var blot et almindeligt Klasseværelse, som ikke var stort nok til at kunne rumme alle Eleverne.⁷⁾

Rektor Simesen havde derfor ladet Winstrup udarbejde en Plan til en Tilbygning, indeholdende Gymnastik- og Solemnitetssal. Den 17/12 1852 blev Planen indsendt til Ministeriet.⁸⁾ Der viste sig imidlertid Vanskeligheder, da Pengene skulde skaffes til Veje, idet Flensborg By intet kunde bidrage,⁹⁾ men ved kgl. Resolution af 3/3 1854 blev de fornødne Midler, 6000 Rdl., bevilget, hvorefter Bygningen blev opført.¹⁰⁾ Det var en kort Tværfløj ved den vestlige Ende af Skolen. Saavel i det Ydre som det Indre adskilte den sig fra Hovedfløjen. Til den

⁵⁾ Indbydelsesskrift p. VI.

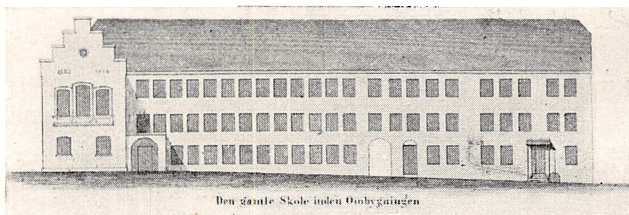
⁶⁾ Afskr. af Skriv. af 27/2 1852 fra Slesv. Min. til Rektor Simesen. Flensborg Latin- og Realskoles Arkiv, Rigsarkivet.

⁷⁾ Koncept til Skrivelse 17/12 52 fra Simesen til Sl. Min. (Skolearkivet).
⁸⁾ Koncept til Skrivelse 17/12 1852 fra Simesen til Slesv. Min. Flensborg Latin- og Realskoles Arkiv, Rigsarkivet.

⁹⁾ Afskr. af Skr. 17/2 1853 fra Slesv. Min. til Simesen. (Skolearkivet).

¹⁰⁾ Afskrift i Skolearkivet; se ogsaa Skoleprogram 1854 p. 38.

noget nøgterne Sydfacade havde Winstrup nemlig knyttet en gotisk Trappegavl, og Fløjen var i Modsætning til den gamle Skole kun i to Etager, nederst Gymnastik- og ovenover Solemnitetssalen. I Hjørnet mellem de 2 Fløje var en Portal og bag denne en ny Hovedtrappe.¹¹⁾ (Afb.14). Tværfløjen fik altsaa sam

Afb. 14. Skolen inden Ombygningen i 1850'erne.

me Funktion som Sidefløjen paa Haderslev lærde Skole, hvilket kun er naturligt, da Planerne er udarbejdet omtrent samtidigt, nemlig i Efteraaret 1852. Skolens fortsatte Vækst vilde dog snart bevirke, at den maatte sprænge sine udvidede Rammer. Rektor Simesen bad derfor den 25/7 1854 Ministeriet om Tilladelse til at indkomme med Forslag om Skolebygningens Udvidelse, enten ved en Tilbygning eller en Paabygning af en Etage. Tilladelsen blev givet, og den 30/11 1854 indsendte Simesen en af Winstrup udarbejdet Plan.¹²⁾ Tanken om at paabygge en Etage var nu skrinlagt, da Murene ikke kunde bære, og der knyttede sig ogsaa andre Ulemper til Planen; i denne Sammenhæng vil vor Tid med dens ivrige Dyrkelse af Lys og Sol sikkert forbavses, naar Rektoren som en Mangel anfører, at man „vilde faa for stor Solvarme om Sommeren, da alle Vinduer vender mod Syd“.¹³⁾ Winstrups Plan gik ud paa, at der i Rektors Have — altsaa Øst for Klostergangen — skulde bygges en Sidefløj, vinkelret paa den gamle Skolebygning, som skulde fikses op.¹⁴⁾ Paa Taget mod Syd ovenover Klosterporten tænkte

¹¹⁾ Indbydelsesskrift p. X.

¹²⁾ Conc. i Skolearkivet. Afskr. af Skriv. 24/8 1854 fra Slesv. Min. til Simesen. Skolearkivet.

¹³⁾ Conc. i Skolearkivet.

¹⁴⁾ Skr. 28/11 1854 fra W. til Simesen. Slesv. Min. Arkiv.

han sig anbragt et Observatorium, der skulde staa i Forbindelse med en Platform, som paa denne Maade vilde afslutte „Taarnet“ paa den nordlige Side af Porten. For Enden af den nye Fløj skulde opføres et ottekantet Trappetaarn.¹⁵⁾

Winstrup endte sin Indberetning med at gøre opmærksom paa Ulemperne ved Projektet, dels de gamle Klasseværelsens ringe Højde, og dels, at hele Bygningen vilde faa en temmelig stor Udstrækning, og i et privat Brev til Regenburg fraraadede han hele Planen. Det har derfor sikkert været med Tilfredshed, at han erfarede, at Ministeriet under 9. December 1854 havde forkastet Projektet, idet man var mere stemt for en helt ny Bygning, hvis en passende Grund kunde findes. Ministeriet lod derfor samtidig nedsætte en Komité, bestaaende af Rektor Simesen og Winstrup samt et Medlem, udpeget af Magistraten, for „at tage Sagen om Opførelse af en ny Skolebygning og navnlig Spørgsmaalet om Udfindelsen af en passende Byggeplads under Overvejelse“.¹⁶⁾

Det viste sig imidlertid vanskeligt at finde en ledig Grund; til den Christiansenske Gaard, som Kommunen havde købt, hørte en stor Have, men Kommunen, der havde foretaget Erhvervelsen i „andet Øjemed“, vilde ikke afstaa Ejendommen.¹⁷⁾ En Grund af Øvelgønnelykken oppe paa Bakkerne, hvor bl. a. det nuværende Gymnasium er beliggende — „hvis frie og smukke Beliggenhed for øvrigt talte for der at henlægge en ny smuk offentlig Bygning“, blev forkastet, fordi den laa for isoleret og Tilgangen, navnlig om Vinteren, var meget besværlig.¹⁸⁾ En anden Grund paa Munketoften, d. v. s. Syd for Byen, laa for ucentralt.¹⁹⁾ Man valgte derfor at blive, hvor man var, og at opføre det nye Skolehus umiddelbart i Nærheden af det

¹⁵⁾ Tegningerne til dette Projekt synes ikke at eksistere. En Tegning, sign. Jan. 1864, viser en Omdannelse af »Taarnet«, i Hovedtræk svarende til Planen af 28/11 1864.

¹⁶⁾ Afskr. 9/12 1854.

¹⁷⁾ Se Sdj. Aarbøger p. 214 (R. Baumanns Erindringer). Afskr. af Skriv. 26/4 1855 fra Mag. til Slesv. Minist. (Skolearkivet).

¹⁸⁾ Konc. 11/5 1865 fra Simesen til Slesv. Min. (Skolearkivet).

¹⁹⁾ Konc. til Skr. 6/2 1855 fra W. til Simesen. W.'s Arkiv.

gamle, dels paa Klosterkirkegaarden, som ikke havde været benyttet siden 1811, dels paa Fattighusets Grund ud mod Rødegade, idet Fattighuset simpelt hen blev brudt ned og flyttet ud til Munketoften i en ny Bygning, som skulde opføres efter Winstrups Tegning.

I Januar 1856 udarbejdede Winstrup sine Planer, som Rektor Simesen derefter indsendte til Slesvigsk Ministerium.²⁰⁾ I Hovedtræk svarer de til den endelige Udførelse, men ikke i Enkeltheder. Winstrup betragtede det ogsaa selv „som et foreløbigt Udkast, der trænger til at gennemarbejdes betydeligt, inden det kan kaldes færdigt, om det ogsaa, som det foreligger, giver en nogenlunde klar Oversigt over det hele Anlæg“.²¹⁾ Den gamle Skole skulde efter en radikal Ombygning tjene til Gymnastik- og Solemnitetssal, tillige til Museumslokaler, samt huse en enkelt Lærerbolig, medens det nye Skolehus, en Vinkelbygning, bestaaende af en Syd- og Vestfløj med et svært Observationstaarn i Hjørnet, skulde indeholde de egentlige Undervisningslokaler, Rektorboligen samt Bibliotek og den fysiske Samling. De to Skolehuse skulde forbindes med en Buegang og vilde tilsammen danne et større trefløjet Anlæg, som omsluttede en Skolegaard.

Ved Skrivelse af 10/5 1856 sendte Ministeriet Tegningerne tilbage til Rektor Simesen og bad ham „opfordre Stadsbygmester Winstrup til at revidere samme“.²²⁾ Samtidig havde Regensburg i en Underhaandsskrivelse gjort Winstrup bekendt med, hvilke Ændringer han ønskede gennemført.²³⁾ Hjørnettaarnet burde bortfalde og Observatoriet anbringes i Midten af Bygningen, om det da ikke helt burde opgives. Ved at forlænge Fløjen mod Rødegade ud over det paatænkte Taarns Plads vilde Rektorboligen kunne gøres større, ligesom der kunde anbringes Klasseværelser som Reserve ved yderligere Udvidelse af Sko-

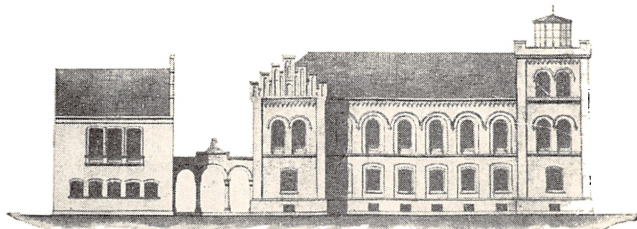
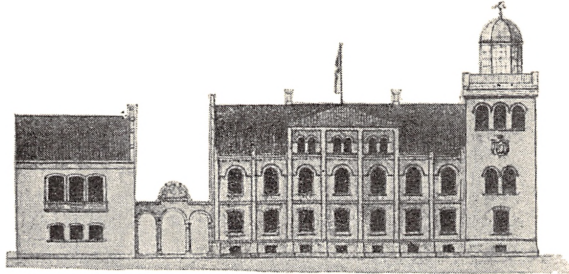
²⁰⁾ Afskr. af Skr. 12/2 1856 fra Simesen til Slesv. Min.

²¹⁾ Skr. Febr. 1856 fra W. til Regensburg. Regensburgs Arkiv.

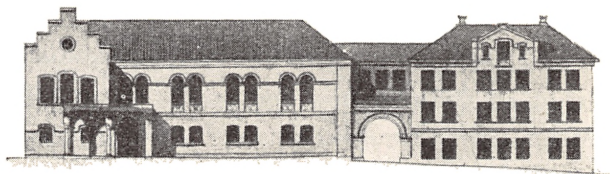
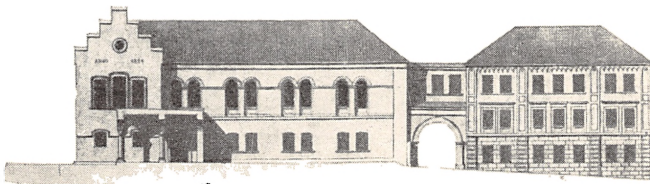
²²⁾ Afskr. i Skolens Arkiv.

²³⁾ Skr. 8/5 1856 Winstrups Arkiv.

len. Mest interessant er det dog, at Regensburg ikke ønskede Biblioteket placeret oppe paa 1. Sal i det nye Skolehus, men paa en saadan Maade, at der var nem Adgang dertil ogsaa for

Afb. 15, a og b. Winstrups Udkast til Vestfløjen 1856 set fra Rødegade.

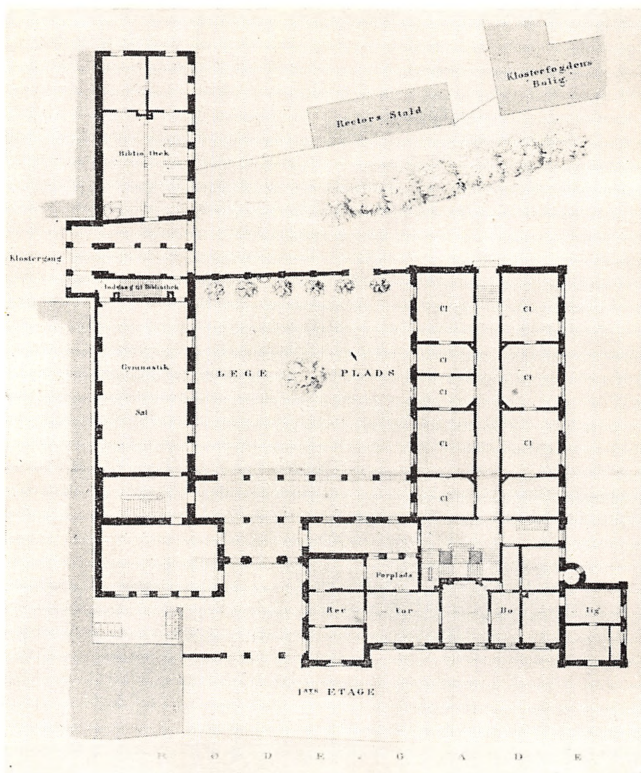

Afb. 16 a og b. Winstrups Udkast til Nordfløjen 1858 set fra Syd.

andre end Skolen, thi Biblioteket skulde forøges betydeligt, aabnes for Publikum og „for Flensborg indtage den Plads, som Universitetsbiblioteket har for København“.

Som Følge heraf ændrede Winstrup sine Planer og ind-

sendte et alternativt Forslag.²⁴⁾ I det første beholdt han Hjørnetaarnet mod Rødegade, medens han i det andet havde tænkt sig Observatoriet anbragt ovenpaa det gamle Taarn ved Porten over Klostergangen; fælles for begge Projekter er,

Afb. 17. Stueplan over Skolen i dens endelige Skikkelse.

at Biblioteket er flyttet hen i den gamle Rektorbolig øst for Klostergangen, hvor der ogsaa skulde være Oldsagssamling, og at han, for at skaffe mere Plads i den nye Skolebygning, har skudt en Risalit frem ved hver Ende af Facaden mod Rødegade: Winstrup vilde nødig opgive Taarnet, hvilket han ogsaa skrev til Regenburg.²⁵⁾ Planerne blev forelagt Kunstakademiet, der anbefalede Taarnprojektet til Approbation — dog med det

²⁴⁾ Skr. 22/7 1856 fra W. til Simesen. (Sl. Min. Arkiv).

²⁵⁾ 27/7 1856. Regenburgs Arkiv.

Forbehold, „at Bygningen i Udførelsen erholder mere Enhed i Stilen, end Tegningen udviser“.26) Planen blev derefter den 19. Oktober 1856 godkendt af Kongen, der samtidig af den kongelige Kasse bevilgede ialt 65.000 Rdl. og af den Gotthard og Anna Hansenske Stiftelse 16.000 Rdl. til Skolens Opførelse, medens Flensborg By skulde udrede forskellige Erstatninger til Klosteret og afgive Grund til Genopførelse af Fattighuset.27) Paa samme Maade, som i Haderslev, var det altsaa *Staten*, der overtog Hovedparten af den økonomiske Byrde, medens Kommunen slap ret billigt.

I Foraaret 1857 begyndte man at grave Grunden til det nye Hus. Den 24. August s. A. — paa et Tidspunkt, da Murene allerede stod adskilligt over Jorden — blev Grundstenen nedlagt ved en Højtidelighed, hvor Taler og Sange paa Dansk og Tysk vekslede indbyrdes.28) Som ved den tilsvarende Højtidelighed i Haderslev i 1853 nedlagdes ogsaa her en af Winstrup tegnet Sølvplade over Mønter, slaaet under Fr. VII's Regering. Teksterne paa de to Plader svarer nøje til hinanden, men Flensborgpladen har faaet et mere kunstnerisk Præg end Pladen i Haderslev. Regenburg var nemlig anderledes lydhør for Winstrups Ønsker desangaaende end Rektor Thrige.29) Ovenover Teksten er i et halvrundt Felt anbragt et Billede, tegnet af Lorenz Frölich (Afb. 18). Det forestiller Danmark, symboliseret ved en troende Kvinde, der er omgivet af de tre danske Løver og holder Danebrog i den ene Haand, medens hun med den anden kalder Drengene hid til Undervisning (Paa Pigerne var der jo dengang ingen, som tænkte). Ved hendes Side staar Haabets Genius og i Baggrunden ses Nicolaj Kirke og Skibene i Havnen, Symbolet paa Byens aandelige og økonomiske Liv. I to runde Felter i de øverste Hjørner af Pladen er Sønderjyllands og Flensborgs Vaaben — uden Nældeblad — anbragte. Frølichs

26) 26/8 1856.

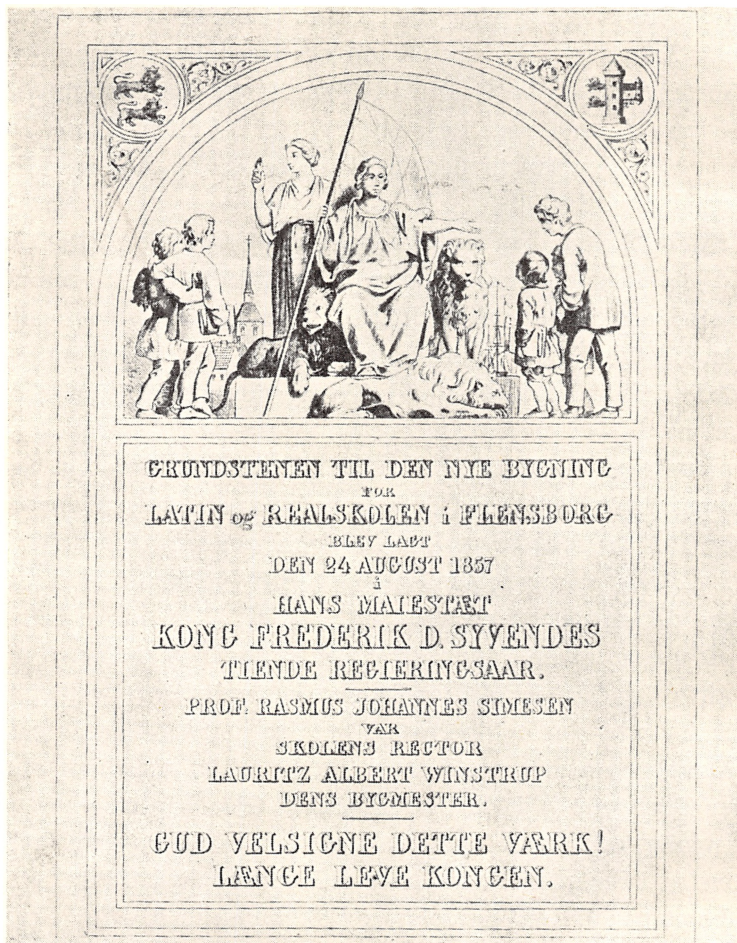
27) Indbydelsesskrift p. XII.

28) Skoleprogram 1858 p. 10.

29) Skr. af 27/7. 1856 og 19/11 s. A. fra W. til Reg. Regenburgs Arkiv.

Tegning er iøvrigt omsat til et Glasmaleri, der siden 1941 har smykket Duborgskolens Festsal.³⁰⁾

Den 12. Oktober 1857 besøgte Fr. VII og Grevinde Danner

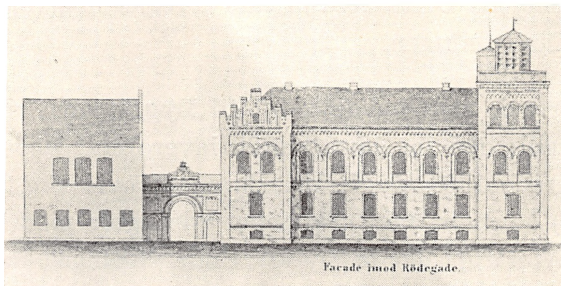
Afb. 18. Sølvplade. givende Tegning af L. Frølich, nedlagt med Grundstenen 1857.

Byggepladsen, hvor Winstrup førte om og foreviste Kongen sine Tegninger.³¹⁾

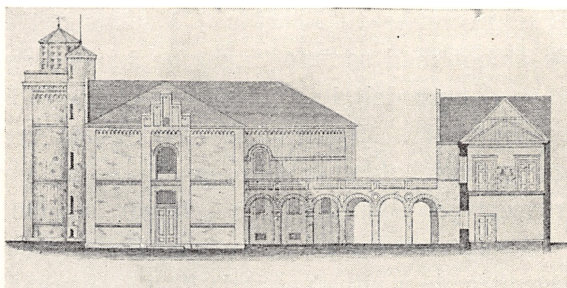
³⁰⁾ Se Duborgsamfundets Aarsskrift 1942 p. 53.

³¹⁾ Skoleprogram 1858 p. 12.

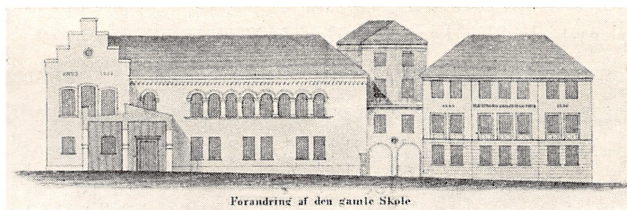
I Løbet af Efteraaret 1858 kunde den nye Bygning lidt efter lidt tages i Brug; herefter begyndte Ombygningen af den gamle Skole, som varede ved til Slutningen af 1860.³²⁾ Man ventede

Afb. 19. Skolen 1860, Facade mod Rødegade. Jvf. Afb. 17.

Afb. 20. Skolen 1860. Set fra Øst, med Snit gennem Nordfløjen. Jvf. Afb. 17.

Afb. 21. Skolen 1860, Nordfløjen. Jvf. Afb. 17.

imidlertid med Indvielsen til næste Aar i Haab om, at den kunde ske „in gnädiger, huldvoller Anwesenheit Seiner Majestät Königs Friedrich VII, dessen Werk ja das Gantze ist.“³³⁾ Dette Haab glippede imidlertid, da Kongen i 1861 opholdt sig

³²⁾ Indbydelsesskrift p. XIV.

³³⁾ Skoleprogram 1860 p. 91.

kortere end sædvanligt i Sønderjylland. Den højtidelige Indvielse fandt endelig Sted Tirsdag den 8. Oktober 1861. Da havde Arbejdet ogsaa været over $4\frac{1}{2}$ Aar, hvilket skyldtes Hensynet til Skolens Drift, som skulde foregaa nogenlunde upaavirket af Ombygningen.

Den Grund, man havde valgt til Byggeplads, dannede en skæv Firkant; den laa lavt, endda lavere end Rødegades Niveau. Allerede 1863 klages der da ogsaa over Fugt i Skolens Kældere.³⁴⁾ Mod Øst faldt Terrænet yderligere mod Mølleaaen.

Naar Winstrup havde flyttet Undervisningslokalerne bort fra den gamle Skolebygning, skyldtes det, at den ikke var synderlig dyb og kun fik Lys fra een Side og derfor ikke var velegnet til at indrettes til Klasser.³⁵⁾ Medens det lange Hus hidtil havde staaet med samme Taghøjde i hele sin Længde (Afb. 13), blev det nu delt i to Blokke paa hver Side af Portgennemkørselen, (Afb. 17 samt 19—21), mod Vest en to-etages Bygning, indeholdende Gymnastik- og Solemnitetsaal, mod Øst en treetages Bygning, der helt var overladt til Biblioteket — Oldsagssamlingen var nu installeret i Stænderbygningen — og som med sit afvalmede Tag fremtraadte som et selvstændigt Led i det hele. Facadebehandlingen var ogsaa forskellig; i Biblioteket Klassicisme, medens den anden Blok med sine 6 firkantede Vinduer i nederste Etage og ovenover et Galleri af 8 sammenhængende rundbuede Vinduer nærmest ledte Tanken hen paa et Renaissancepalads. Delingen er bevidst gennemført. „Det er mig af Vigtighed at have en bestemt Adskillelse imellem Solemnitetslocalet og Biblioteket for at undgaa det kjedelige i den lange Bygning og saa meget som muligt give hver Del sit characteristiske Ydre“, hedder det i et Brev til Regensburg.³⁶⁾ Ved Delingen havde Winstrup tillige faaet skjult Terrænets Hældning, som man ikke havde kunnet undgaa at bemærke paa den lange Facade.

³⁴⁾ Kionc. Skr. 18/3 1863 fra W. til Min. f. Sl. — W.'s Arkiv.

³⁵⁾ Skr. Febr. 1856 fra W. til Regensburg. (Regenburgs Arkiv).

³⁶⁾ 27/7 1856 fra W. til R. Regenburgs Arkiv.

Winstrup havde i lang Tid været i Tvivl om, hvorledes han skulde forholde sig med Gennemkørselen. Paa en Tegning fra Januar 1854 havde han tænkt sig Observatoriet anbragt her, og det havde ogsaa været hans Tanke efter Planen af November s. A. Derimod havde han efter Planen Januar 1856 tænkt sig de to Bygningsdele forbundne ved en Bue (Afb. 16,a), og dette gaar igen paa det antagne Projekt af Juli 1856 (Afb. 16,b), medens han som omtalt paa det samtidige, ikke antagne Projekt paany havde tænkt sig Observatoriet anbragt her. Hans Planer var dog ikke endelige, idet han havde forbeholdt sig til sin Tid at fremkomme med nærmere Forslag.³⁷⁾ Først i Januar 1859 har han saa udarbejdet de Tegninger, hvorefter Arbejdet blev udført.

Det taarnagtige Fremspring blev forhøjet en Etage (Afb. 21) og traadte nu frit frem, idet saavel Taget som den øverste Etage paa Bygningen bag ved blev brudt ned. Skolen fik følgelig saaledes 2 Taarne, Observatoriet paa den nye Skolebygning mod Rødegade og Lydtke Namensens Taarn, der dannede en karakteristisk og værdig Afslutning paa Klostergangen; nederst stod det i Rustica, gennembrudt af 3 Aabninger, den store Vognport og 2 mindre Indgange ved Siderne, derefter fulgte den glatte og pudsede Facade og øverst oppe det flade og afvalmede Tag. Taarnet var fuldt og helt i Klassicismens Aand ligesom Biblioteket. Den vestlige af Sideportene førte til en Trappe, ad hvilken man kom op til Biblioteket, den østlige var beregnet til Gennemgang for Fodgængere (Grundplanen Afb. 17) og udvidede sig længere inde tragtformigt, saaledes at den fik samme Højde og Bredde som Vognporten. Ved dette Trick havde Winstrup opnaaet en fortrinlig Virkning, set fra Syd: En Dipylon, en Dobbeltport, som rejste sig med to høje, runde Buer under en flad Ballustrade, bag hvilken atter Taarnet hævede sig, ganske vist skævt forskudt i Forhold til Dipylon, hvilket dog paa en behændig Maade blev kamoufleret (Afb. 21).

³⁷⁾ Skr. 27/7 1856 fra W. til Reg. Regenburgs Arkiv.

Gymnastik- og Solemnitetssalene var hver 30 Alen lange og 14 Alen brede. I Solemnitetssalen var Loftsbjælkerne synlige og ligesom Mellemrummene mellem Bjælkerne dekorerede med forskellige Ornamentter. Ved den østre Ende stod Katederet, paa den vestre hang Billeder af Namensen og Borgmester Geerd v. Meerfeldt, Skolens Stifter og Velgører, og ovenover disse anbragtes en Buste af Fr. VII. Iøvrigt hedder det i Indbydelsesskriftet i Anledning af Skolens Indvielse, at „Salens yderligere Decoration er forbeholdt en senere Tid“, og hvad der er ment hermed, fremgaar tilstækkeligt tydeligt af en Skitse af Winstrup, hvor han bag Talerstolen har tænkt sig Frølichs store Thyra Danebods Billede anbragt i stort Format, vel i samme Størrelse som Billederne i Appellationsretten (Afb. 22).³⁸⁾

Det maatte unægteligt have virket manende paa Drengene, naar de samledes i Salen, at staa overfor et saa ædelt Kunstværk, der ligesom illustrerede de Ord, der var blevet sunget ved Grundstensnedlæggelsen, at Skolen ikke var bygget af Sten alene, „men af Glød og Hjerter unge og af danske Ord paa Tunge“ og derfor skulde være som et „Aandens Danevirke“.³⁹⁾ Men Krigen i 1864 hindrede, at Planen nogensinde blev realiseret.

I den i 1854 opførte Tværfløj blev den tidligere Solemnitetssal nu Sanglokale, og i Gymnastiksalen underneden blev indrettet Lokale til Naturfagene. Herfra var let Adgang til Rødegade, hvilket var praktisk, da det var Meningen at benytte Lokalet til populærvidenskabelige Foredrag. I November Maaned 1861 kastede Rektor Simesen sig da ogsaa ud i to Foredragsserier: „Physik for Herrer og Damer“ og „Mathematik for de Herrer, de kunde ønske at fortsætte, hvad de tidligere have lært“.⁴⁰⁾

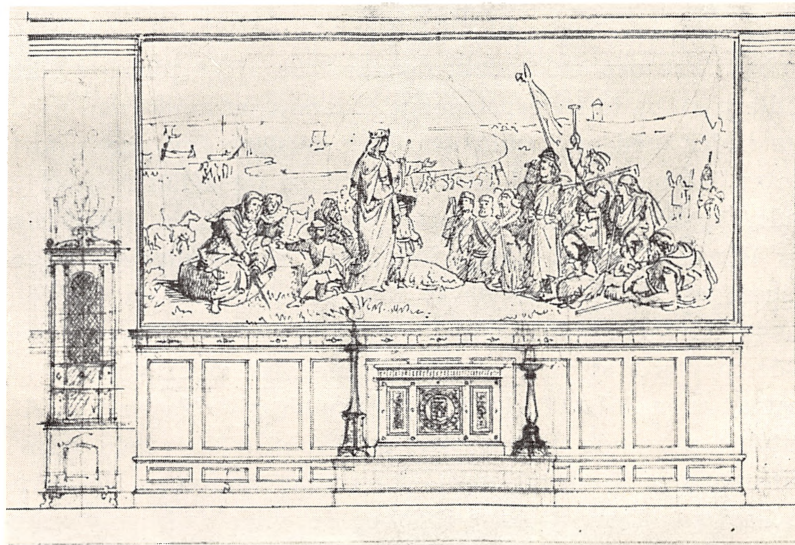
Det gamle og det nye Skolehus stødte ikke sammen, men var kun forbundne med en Vestibule og en Buegang paa 6 Fag,

³⁸⁾ Indbydelsesskrift p. XVI.

³⁹⁾ Skoleprogram 1858 p. 12.

⁴⁰⁾ Skr. 22/10 1861 fra Simesen til Regensburg.

der løb langs med Vestfløjene ind mod Skolegaarden og gav Ly for Eleverne i daarligt Vejr (Grundplan Afb. 17 og Afb. 20). Efter alt at dømme har Winstrup sat megen Pris paa Buegange; fra hans Skoletid foreligger der flere Projekter med saadanne Gange, ligesom han ogsaa havde tænkt sig Skibbrogaden i

Afb. 22. Skolens Solemnitetsal. Skitse af Winstrup til Talerstol og Dekoration af Bagvæggen med L. Frølichs Dannevirkebillede.

Flensborg udvidet med en Buegang, bag hvilken der skulde indrettes Butikker. Motivet er velkendt fra vore Slotte og vore Klostre, men har aldrig tidligere været bragt i Anvendelse ved en Skole.⁴¹⁾ Flensborg Latin- og Realskole er imidlertid den eneste Skole indtil 1920'erne, der har haft Buegang; først da blev dette Bygningsled atter indført — undertiden varieret som Søjlegang — ved de store Statsskoler i Viborg, Randers og den ombyggede Roskilde Katedralskole. Ogsaa den nye Duborgskole prydes med en Buegang langs Hovedfacaden.

Skolens nye Hovedindgang laa imellem det nye og gamle Skolehus ud mod Rødegade. Gennem en smuk tredelt Portal,

⁴¹⁾ Her bortses fra Sorø Akademi før Branden og Herlufsholm, der jo var ombyggede Klostre.

prydet med Fr. VII.'s kronede Navnetræk og Indskriften „Latin- og Realskole 1860“, kom man gennem en lille Gaard til den omtalte Vestibule, hvorfra man ved at dreje til højre kom ind i den nye Skole (Afb. 17, Afb. 19).

Det nye Skolehus havde Hovedfacade mod Rødegade (Afb. 19); det laa noget tilbagetrukket paa Gadens Bebyggelse, men kom iøvrigt ikke rigtig til sin Ret paa Grund af den lave Beliggenhed. Facaden er tredelt; den bestaar af et tilbagetrukket Midterparti og to fremspringende Sidefløje, af hvilke den nordlige ender med en kamtakket Gavl, medens den anden fortsætter taarnagtigt med endnu en Etage og afsluttes med et fladt Tag, hvorpaa Observatoriet var anbragt. I sin Beskrivelse har Winstrup meget stærkt fremhævet Nødvendigheden af at placere et Taarn, hvor de to Fløje støder sammen; Taarnet kunde kun være halvt saa dybt som Huset, thi en større Dybde vilde medføre, at visse af Værelserne blev uden Vinduer (se Grundplanen Afb. 17); hvis man nu vilde give Taarnet en Afslutning, svarende til den nordlige Risalit, d. v. s. lade det afslutte med en Kamgavl, maatte der ogsaa opføres en tilsvarende Gavl paa Taarnets østre Side, og det vilde da blive vanskeligt at bringe denne i Forbindelse med Fløjene. „Taarnmuren afslutter derimod Taget paa den simpleste og naturligste Maa-
de“.⁴²⁾

Kælderen i Hovedfløjen optoges af Pedellens Lejlighed, Køkken, Pige- og Spisekammer til Rektors Lejlighed. I Sydfløjen var der Brændselskældere og ligesom i Haderslev et kemisk Laboratorium.

I Stuen og paa 1. Sal optoges alle Værelser ud mod Gaden af henholdsvis Rektorboligen og Fysiksamlingen; det eneste egentlige Undervisningsrum, der vendte ud til Gaden, var det fysiske Auditorium. For at forstaa dette Forhold, maa man huske, at Rødegade var stærkt trafikeret, og at hver Gang en af Vognene rumlede over Rødegade, vilde al Undervisning væ-

⁴²⁾ 27/7 1856 fra W. til Simesen. Sl. Min. Arkiv.

re umulig i Værelserne ud til Gaden.⁴³⁾ Københavns Universitet og en Række af de ældre Latinskoler har da ogsaa af denne Grund Korridoren ud mod Gaden og Undervisningslokalerne ind mod Gaarden, fjernt fra al Støj. Først i vor Tid med Asfaltbrolægning og Gummihjul har vi nogenlunde kunnet gøre os til Herre over Støjproblemet.

De egentlige Klasseværelser — ialt 18 — er derfor saavel i Stuen som paa første Sal samlede om Midtkorridoren i Sydfløjen; de fleste var paa 2 Fag, enkelte paa 1 Fag. Klasseværelsernes vekslende Størrelse var en Arv fra Haderslev. Hovedtrappen laa inde i Bygningen og fik sit Lys gennem Vinduer i Taget.

Om Formiddagen den 8. Oktober 1861 fandt den højtidelige Indvielse af Skolen Sted; atter veksledes dansk og tysk Sprog. Om Aftenen var der Bal for Elever og Lærere, Embedsmændene og de Haandværkere, som havde haft med Opførelsen at gøre — ialt ca. 900 Personer; det kan ikke ses, om Winstrup har været til Stede. Der blev danset i Fest- og Gymnastiksalen, Sangsalen og Naturhistorieværelset.⁴⁴⁾ I en af Festsangene gives en morsom Beskrivelse af Bygningen:

(Mel.: Å köra Vatten . . .)

Men det er ogsaa en prægtig Sal,
som Kongen her har ladet bygge,
og lys er Klassen, og høj og sval
og liflig Buegangens Skygge.

Fra Taarnet man paa Stjernehæren ser,
i Kjældren boer Chemi — og meget mer,
Bøgerne er her,
Skarp skydes der,
og fine Træer gror paa Pladsen.⁴⁵⁾

Med Rette kunde Winstrup være stolt af sit Værk; de Ord, der var faldet i Dagens Løb, „dieser neuen, schönen Räume“, „diese Prachtgebäude“, „dette stolte Hus“⁴⁶⁾ var ikke Munds-

⁴³⁾ Se Indbydelsesskriftet p. XV.

⁴⁴⁾ Se nærmere Skoleprogrammet 1862 p. 18—40.

⁴⁵⁾ Skoleprogram 1862 p. 38. Under Regnskabsoversigten p. 43 omtales Udgiften Skydeøvelser 37 Rdl., 4 Mk., 15 Sk.

⁴⁶⁾ Program 1862 p. 12. — smst. p. 31.

vejr. Og der var en dyb Sandhed i Ordene, naar Subrektoren skrev, at „Flensburg jetzt wirklich zwei grosse herrliche Schulgebäude besitzt, wie deren wenige andere, grössere Städte wohl aufzuweisen haben“.47) Ingen af Hertugdømmets Byer kunde naturligvis komme i Betragtning. Men heller ikke i Kongeriget fandtes tilsvarende Bygninger, end ikke i Hovedstaden. Dette hænger sammen med, at Midlerne til Skolerne i Kongeriget skulde bevilges af Rigsdagen, hvor der netop i disse Aar indenfor visse Kredse var stærk Modstand mod „den sorte Skole“, ligesom man ud fra en liberalistisk Anskuelse mente, at den højere Undervisning bedre og billigere kunde overlades til det private Initiativ.48)

Syd for Kongeaaen kunde Kongen bevilge uden at spørge Stænderne; man kæmpede en Kulturkamp og var ogsaa villig til at ofre, hvad det kostede; derfor lettede man baade i Haderslev og Flensborg de betrængte Kommunekasser for Byrderne ved de store kostbare Skoleforetagender. De private Skoler, der kunde være Tilholdssted for den slesvig-holstenske Oprørsaad, saa man skævt til,49) og den offentlige Undervisning maatte følgelig gøres saa god, som muligt, saa Forældrene naturligt sendte deres Børn i de offentlige Skoler. Af disse Grunde var det, Winstrup fik betroet en Opgave, som ingen Arkitekt vilde faa stillet Nord for Kongeaaen. Hvordan Opgaven er løst, er skildret ovenfor, og det vil deraf fremgaa, at han paa mange Maader var forud for sin Tid, — Buegangen, Observatoriet, paatænkt Maleri af Frølich o. s. v.; men naturligvis var der ogsaa Mangler; Adgangen til Biblioteket ad den venstre Sideport, naar Biblioteket laa øst for Porten, var ikke let at finde ud af for uindviede, at man skulde gennem Lærerværelset for at komme til Fysiksamlingen, var upraktisk osv.

De Forhaabninger, man havde stillet til Skolen som et Fristed for dansk Aand, fik en brat Ende i 1864; Rektor og Lærere

47) Skoleprogram 1860 p. 90.

48) V. Lorenzen i Metropolitanerbogen 1939 p. 141 o. flg.

49) Se Hjelholt: Anf. V. p. 130, 176 o. flg.

blev afskedigede, og da Skolen efter Paaske 1864 genaabnede — foreløbig i lejede Lokaler, da Skolebygningen blev brugt som Lazaret — var det som en tysksproget Undervisningsanstalt;⁵⁰⁾ der vedblev dog under vekslende Kaar at blive givet Undervisning i Dansk lige til 1889, da de sidste Rester forsvandt.⁵¹⁾

Selve Bygningen vedblev at være i Brug som Latinskole til 1920, da det nye Gymnasium paa Øvelgønne blev taget i Brug paa det Strøg, man i 1855 var vejet tilbage fra at bygge paa.⁵²⁾ Gymnasiet blev opført i Aarene 1912—14, men havde under Verdenskrigen været benyttet af Militæret, bl. a. som Internat for danske Nordslesvigere. I Aarene 1922—24 rejste der sig paa Duborg Banke en ny herlig *dansk* Skole, som paa mange Maader har ført Traditionerne fra Winstrups Bygning videre; i det indre er den prydet med Malthe Engelsteds Kartoner til Frølichs historiske Billeder, men endnu mangler en Gengivelse af Thyra Danebod-Billedet, der med Rette vilde høre hjemme her.

Med den gamle Latinskole er der handlet sørgeligt; i Rektors Have er der rejst en Husholdningsskole. Biblioteket og Genemkørselen, disse interessante Træk fra den ældste Latinskole, er borte. Festsalen og Gymnastiksalen opdelt i mindre Værelser, Buegangen delvis nedrevet, Observatoriet fjernet o. s. v. Skolen benyttes nu som Handelsskole.⁵³⁾

VII.

De danske Borgerskoler i Flensborg.

Samtidig med Arbejderne paa Latinskolen havde Winstrup bygget to danske Borgerskoler i Flensborg. Skønt Flensborg gennem lange Tider havde været en baade dansk- og tysktalende By og havde ligget omgivet af et dansktalende Opland, er det dog en sørgelig Kendsgerning, at der inden Treaarskri-

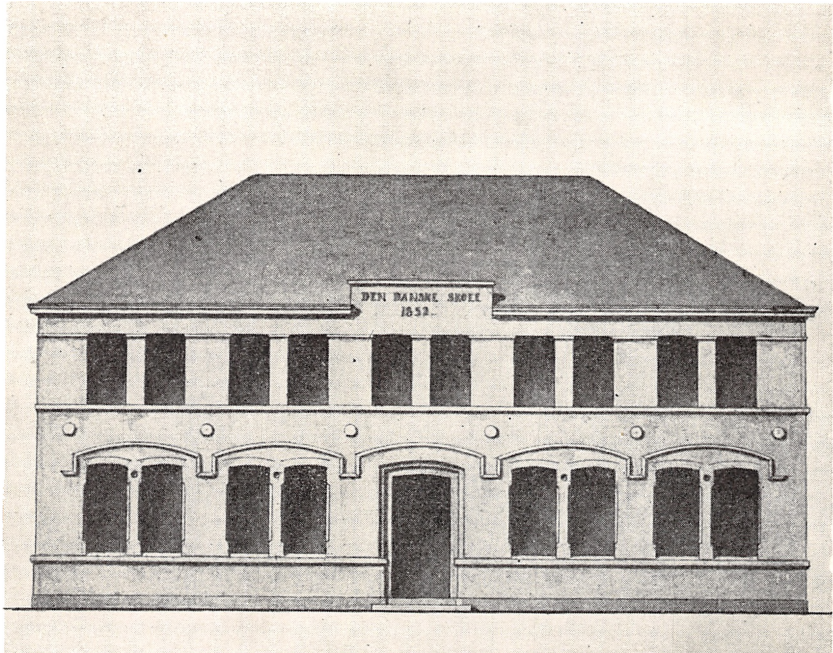
⁵⁰⁾ Reinhard Kunkel i »Der Schleswig-Holsteiner« 1941 p. 118.

⁵¹⁾ Harald Skalberg: Undervisningen i Dansk . . . i Hertugdømmernes lærde Skoler efter 1864, Kbh. 1932 p. 15.

⁵²⁾ Kunkel p. 119.

⁵³⁾ Der Schleswig-Holsteiner 1941 indeholder flere Afbildninger af Skolen.

gen ikke fandtes en eneste dansk Skole i Byen, og at der i Byens tyske Skoler kun gaves en meget begrænset og kummerlig Undervisning i Dansk. Men den 9. Januar 1852 aabnedes i Tilknytning til den frie danske Menighed en dansk Skole med 27 Elever; den havde tilhuse i lejede Lokaler, bestaaende af 3

Afb. 23. Forslag A til Den Danske Skole i Flensborg 1852.

Værelser, hvoraf det ene var uden Kakkellovn. Skolen voksede og havde pr. 1. April 1852 over 60 Børn.¹⁾

For at skaffe den ordentlige Lokaler henvendte Præsten ved den danske Helligaandskirke, Gomme Frederik Graae, sig til Winstrup angaaende et Udkast til en Nybygning.²⁾ Winstrup udarbejdede i Løbet af November Maaned to Forslag, A og B.³⁾

¹⁾ G. Fr. Ax Graae: Mellem Krigene, Kbh. 1887.

²⁾ Graae pag. 156.

³⁾ 26/11 1852 fra W. til Graae, Slesv. Min. Arkiv, Pakken: Dansk Kirke og Skole i Flensborg By og Provsti.

Fælles for dem begge er, at Skolen var tænkt placeret bag ved Helligaandsgangen i „Gravene“ paa en Grund, der blev benyttet som Have.⁴⁾ Ifølge det første Forslag (Afb. 23) var Skolen tænkt indrettet i en langstrakt, 2-etages Bygning, dækket af et afvalmet Tag. Nederste Etage skulde indrettes til 4 Klasseværelser, grupperet omkring Trappen. Paa 1. Sal skulde dels være Plads til Lejlighed for Kateketen og en Lærer, dels til Biblioteket, saaledes at dette Rum tillige kunde benyttes som Samlingsværelse, Forsamlings- og Solemnitetssal, og, naar Skolen engang maatte trænge til Udvidelse, da til Klasseværelse. Udgifterne ifølge denne Plan vilde beløbe sig til 11.000 Rdl. Medens Bygningen ifølge Forslag A har sin største Udstrækning paa langs, strækker den sig ifølge Forslag B i Vejret. De to nederste Etager skulde hver indeholde 2 Klasseværelser, anbragte paa hver sin Side af Trappen, og tredie Etage var tænkt indrettet til Bolig for Kateketen, medens der hverken var afsat Plads til Bolig for Andenlæreren eller Værelse for Biblioteket, hvorfor Udgifterne da ogsaa kun vilde beløbe sig til 9.600 Rdl.

Ingen af disse Planer blev nogensinde realiserede af den simple Grund, at Menigheden ikke havde Penge at bygge for og derfor maatte spare det mest mulige. Samtidig trak Sagen i Langdrag ved, at en Privatmand havde gjort Krav paa den paatænkte Grund „hvilken Trætte først fik sin Løsning i Skolens Favør i Foraaret 1854“.⁵⁾

Herefter lod Graae Winstrup udarbejde et tredie og billigere Projekt, der i Virkeligheden blot er Forslag B yderligere reduceret. Som ved dette er nederste Etage indrettet til 2 Skolestuer paa hver Side af Trappen, men paa 2. Etage er kun 1 Skolestue, medens Resten optages af Kateketens Lejlighed, der tillige omfattede 3 Værelser paa Loftet med Vinduer i Gavlene og i Kvisten paa Hovedfacaden.⁶⁾ Naar man

⁴⁾ Konc. t. Skr. 23/2 53 fra W. til Magistraten. W.'s Arkiv: Flensborg i Almindelighed.

⁵⁾ Skr. 4/3 1853 fra Mag. i Flensborg til Slesv. Min. Sl. Min.'s Arkiv.

⁶⁾ Skr. 9/? 1854 fra Graae til Kirkeministeriet.

kunde undvære Lejlighed til Andenlæreren og Biblioteksværelset, hang det sammen med, at der var bevilget Huslejegodtgørelse til Præsten, der som Følge heraf fraflyttede Præstegaarden i Helligaandsgangen, i hvilken der blev indrettet Lærerbolig og Bibliotek. Byggegrunden skænkede Magistraten, og de egentlige Byggeudgifter, 8000 Rdl., blev dækket saaledes, at Fr. VII bevilgede 5000 Rdl. af den Carstenske Fond, Magistraten 2000 Rdl. af Gotthard og Anna Hansens Stiftelse, medens de manglende 1000 Rdl. skulde kunne optages som Laan ag afdrages i 28 paa hinanden følgende Aar.⁷⁾ Da der imidlertid viste sig Vanskeligheder ved at dække dette Laan, blev Beløbet ved allerhøjeste Resolution af 14/12 1854 bevilget af den Carstensenske Stiftelse.⁸⁾

Den 17. Juli 1854 blev den reducerede Byggeplan approberet, og i August Maaned blev der sluttet Akkord med Haandværkerne. Da indtraadte der en ny Hindring.⁹⁾ Bygningskommissionen havde fundet paa at anlægge en Gade med 2 Husrækker i Gravene og med Udgang i Helligaandsgangen, hvilket vilde bevirke, at Skolen ikke som paatænkt kunde placeres for Enden af Gravene som Point de Vue for denne, men maatte anbringes ved Siden af den forlængede Gade med Gavlene mod Nord og Syd.¹⁰⁾ Winstrup var Modstander af dette Gadeprojekt, ikke blot fordi det berørte Skolen, men fordi det paa det stærkt skraanende Terræn vilde være umuligt at bygge 2 Rækker Huse. Resultatet blev da ogsaa, at Deputeretkollegiet den 10. Oktober 1854 gik imod Bygningskommissionen, men hermed var Arbejdet rigtignok blevet sinket i 5 Uger.¹¹⁾ Inden Jul var Bygningen dog under Tag, og i Midten af April var den fuldt færdig.

Da Skolen fortsat voksede — i Foraaret 1857 var der 154

⁷⁾ Se nærmere Fr. Graae: Zeitschrift der Gesellschaft für Schlesw. Holsteinische Geschichte Bd. 6 p. 317. — Skr. 14/6 1854 fra Kirkemin. til Slesv. Ministerium. Sl. M.'s Arkiv.

⁸⁾ Resolutionsprot., sml. Skr. 18/12 1856 fra Slesv. Min. til Kirkemin.

⁹⁾ Graae pag. 161.

¹⁰⁾ Konc. t. Skr. 24/9 1854 fra W. til Magistraten.

¹¹⁾ Konc. til Skr. 13/10 1854 fra W. til Mag.

Elever¹²⁾ — indgav Pastor Graae til Kirkeministeriet en Ansøgning om, at der burde „anskaffes, leies eller bygges et passende Locale i den nordlige Del af Byen henimod Nørreport“, men fik Afslag, „da der med Hensyn til de tyske Borgerskoler i Flensborg var en meget større Trang til Udvidelse og Forøgelse af Skolelokalerne til Stede“. ¹³⁾ Pastor Graae lod sig ikke afskrække, men søgte først slesvigsk Ministerium om Hjælp til at leje et Lokale, og da det var bevilget, ¹⁴⁾ indgav han den 27/8 1857 et Andragende til Staten om Understøttelse „til Opførelsen af en passende Skole for de lavere Klasser, som paa Grund af de lokale Forhold burde henlægges til den nordlige Del af Byen, men forøvrigt maa betragtes som en Filial af den danske Borgerskole ved Helligaandskirken“. ¹⁵⁾ Den paatænkte Skole skulde ligge paa en Kommunen tilhørende Grund udenfor Nørreport i en af de saakaldte Politihaver, og Graae havde allerede bedt Winstrup udarbejde Tegninger til Bygningen. Disse var færdige i Løbet af September 1857. Den nye Skole skulde indrettes efter samme System som den gamle. I underste Etage var to Skoleklasser, i den øverste Bolig for en Lærer, bestaaende af 3 Værelser og 1 Pigekammer samt et Værelse paa Loftet, desuden to Værelser for en ugift Lærer og et reserveret Værelse.

I Løbet af 1857 indtraf den store Pengekrise, der lammede alt Byggeri; ¹⁶⁾ Winstrup benyttede sig af Chancen og fik købt Sten til 9 Rdl. 3 Sk. pr. 1000 Stk., medens Priserne ellers laa paa 12, 13 Rdl. ¹⁷⁾

Den 28/12 1857 bevilgede Ministeriet 10.000 Rdl. af den Carstensenske Stiftelse og Graae takkede hjerteligt Regenb. for „de 10.000 Hjælpetopper til den nordre Skoleskanse“. Med Magistratens Bevilling af Byggepladsen trak det derimod noget

¹²⁾ Graae pag. 173.

¹³⁾ Graae p. 179, Kirkemin.'s Skr. er dateret 19/4 1857.

¹⁴⁾ Kgl. Res. 18/5 1857.

¹⁵⁾ Graae p. 180.

¹⁶⁾ Skr. 24/12 1854 fra W. til Regenb. Regenb.'s Arkiv.

¹⁷⁾ Skr. 13/1 1858 fra W. til Regenb.

ud, idet man ingen Erklæring vilde afgive, før der var udarbejdet en Plan til Bebyggelsen af Kvarteret udenfor Nørreport. Winstrup maatte derfor udarbejde en saadan Plan, hvorefter Grundene øst for Aabenraa-Vejen skulde udstykkes i Karreer efter Skakbrætsystemet.¹⁸⁾ Den 26. Januar 1858 godkendte Ministeriet Byggeplanen til Skolen, og i Begyndelsen af Oktober 1858 kunde den nye Bygning tages i Brug.¹⁹⁾

Skolen voksede stadig og Klasserne blev paany overfyldte; i den ene af de 3 Elementarklasser var der over 100 Børn, „skønt der i enhver til Tidens Tarv svarende Borgerskole kun burde findes i det højeste 60 Børn i en Klasse, saaledes som Tilfælde er i alle Kjøbenhavns Skoler“.²⁰⁾

Da man i sin Tid havde valgt det reducerede Byggeprojekt til Skolen i Gravene, havde man tænkt sig engang med Tiden at kunne paabygge en Etage, „hvilket vilde kunne ske uden Vanskelighed, da den underste Del af Bygningen opføres saa forsvarligt, at den kan bære en tredie Etage og desuden Kvisten og Gavlene gøres saa høje, at de kunne udvides til en hel Etage“. Denne Ombygningsplan blev nu atter gravet frem;²¹⁾ var den blevet realiseret, vilde Skolen altsaa have faaet en Skikkelse, svarende til det oprindelige Forslag B.

Ved kgl. Resolution af 20/9 1861 blev der tilstaaet 4000 Rdl. straks og 1000 Rdl. aarlig i 10 Aar til Udvidelse af den danske Menigheds Skolevæsen; Planen om Tilbygning maatte imidlertid opgives, da det viste sig, at Bunden ikke kunde bære og Bygningen var sunket. I Skolekommissionen blev det drøftet, hvorledes Pengene herefter skulde anvendes, men Medlemmerne havde „en sand Skræk for den gode Winstrup, som de grumme nødigt vilde have med at bestille, da han er dem for flot“.²²⁾ Foreløbig nøjedes man derfor med at indrette sig i lejede Lokaler i den søndre Del af Byen. Men i 1863 indgav

¹⁸⁾ W. til Reg. 13/1 1858.

¹⁹⁾ Graae p. 186.

²⁰⁾ Graae p. 196.

²¹⁾ Skr. 9/5 1854 fra Graae til Kirkemin.

²²⁾ Fra sydslesvigske Præstegaarde.

Skolekommissionen Andragende til Magistraten om en Byggeplads i denne Bydel, men Sagen gik først i Orden i Slutningen af Aaret, saaledes at Winstrup næppe har naaet at udarbejde Tegninger til den nye Skole inden Okkupationen i 1864.

De to Skoler, Winstrup havde bygget, bestaar endnu. *Skolen i Gravene* har været katolsk Skole og for nylig Gasskole, den anden indeholder et kommunalt Bibliotek; rent arkitektonisk set vil de næppe paakalde nogen umiddelbar Interesse, fattige som de ser ud med de snavsede Sten og det sorte Skifer-tag og uden Prydelser af synderlig Art; med sine Kviste og Gavle gør Skolen i Gravene endda et forvirret Indtryk, hvad der altsaa skyldes dens særlige Bygningshistorie. Efter vore Begreber har Skolerne kun været primitive, uden Gymnastiksale og Lokaler til Særundervisning, endsige Bad, Tandklinik og andet, som nu hører til en moderne Undervisningsanstalt. De har næppe heller fra først af staaet Maal med de Bygninger, der samtidig blev rejst i København, og dog fandt man i Flensborg, at Winstrup var for flot. Sagen var den, at de danske Skoler stod langt over de tyske sammesteds, hvor der gennemsnitligt fandtes 83 Elever i hver Klasse mod 63 i de danske.²³⁾ Naar man ser paa Winstrups Tegninger til den tyske Johannesskole, vil man da ogsaa bemærke, at Klasseværelserne er indrettet til at kunne rumme langt flere Elever. Men denne Forskel blev af de danske Myndigheder benyttet som et Aktiv i den nationale Kamp. „Mærke Flensborgerne først, at vore Skoler ere lige saa overfyldte som de andre Skoler, saa er det forbi med Tilliden og Tilvæksten.“²⁴⁾ 60 Elever, som Pastor Graae vilde anse for det normale i en Klasse, er efter vore Begreber altfor mange, men dengang synes man ikke i Sønderjylland at have været betænkelig ved at gaa endnu højere op, for da Borgmester Lund i Aabenraa i 1863 bad Winstrup om at gøre Udkast til en Pigeskole paa den tidligere Rektorskoles Plads,

²³⁾ Hjelholt p. 168.

²⁴⁾ Skr. 5/12 1859 fra Graae til Regenburg. Gengivet hos Hjelholt p. 168 i Noten.

d. v. s. SV. for Nicolaj Kirke, forlangte han udtrykkelig, at der skulde være „4 Læsestuer, hver især store nok til at kunne rumme 80—90 Børn.“²⁵⁾ Heller ikke dette Projekt naaede Winstrup at faa udarbejdet.

De danske Borgerskolars store Succes hvade smittet i Slesvig. Her havde Pastor Høyer Møller faaet oprettet en dansk Garnisonsskole, der i Januar 1855 aabnede med 29 Elever og i 1863 var oppe paa 125.²⁶⁾ Den havde til Huse i et lejet Lokale, som imidlertid var „meget slet“ og „mere fuld af Ulemper og Ubehageligheder end Sagen kan være tjent med“.²⁷⁾ I 1859 havde Høyer Møller modtaget Tilbud om en Byggeplads og satte sig straks i Forbindelse med Winstrup angaaende „den Sag, den danske, for hvilken vi begge stride“ med Anmodning om, at han vilde besigtige Grunden. „Den gamle Feltpræst“ saa allerede i Aanden, at der vilde rejse sig en ny Bygning, som skulde „staa i det tyske Slesvig med stor Indskrift“: „Kongelig Garnisonsskole“.²⁸⁾

Winstrup fulgte Opfordringen og saa paa Grunden, men der kom intet ud af Sagen. Skolen maatte fremdeles nøjes med lejede Lokaler.

VIII.

Seminarierne i Tønder og Eckernførde.

Der er en mærkelig Modsætning mellem den Handlekraft og Offervilje, som Regeringen havde lagt for Dagen ved Opførelsen af de to Latinskoler og Rejsningen af den danske Borgerskole i Flensborg og saa den langsommelige og forsigtige Fremgangsmaade og den Sparsommelighed, der udvistes ved Ombygningen af Tønder Seminarium og Indretningen af et Seminarium i Eckernførde.

²⁵⁾ Skr. 14/4 1863 fra Lund til W.

²⁶⁾ Hjelholt p. 164.

²⁷⁾ Skr. 22/6 1859 fra H. M. til W. i Lægget Gottorp Slotskirke.

²⁸⁾ Skr. 2/7 1859 fra H. M. til W.

Skønt liggende i det dansktalende Tønder var Undervisningssproget ved Seminariet dog Tysk. Dette ændredes, efter at Oprøret var nedkæmpet, og allerede den 30/7 1850 fik Forstander Bahnsen Meddelelse om, at Seminariet skulde være dansk og det tyske Seminarium flytte andetsteds hen,¹⁾ men først ved kgl. Resolution af 26/7 1853 blev denne Tanke realiseret, og først ved Paasketid 1855 var den tyske Undervisning afviklet.²⁾

Herefter aabnedes 1857 et nyt tysk *Seminarium i Eckernfærde* i det tidligere Hotel Stadt Hamburg, som Winstrup forinden havde besigtiget efter Opfordring af Regenburg.³⁾ Winstrups Indberetning, der giver et fyldestgørende Indtryk af det gamle Provinshotel og dets Indretning, mundede ud i, at Købet kunde anbefales, saafremt Bygningen kunde benyttes til Seminarium, uden at der skulde foretages store Forandringer, medens han i modsat Fald vilde tilraade Opførelse af en helt ny Bygning, selv om den blev dyrere, idet man herved ogsaa vilde opnaa en mere hensigtsmæssig Fordeling af Lokalerne. Ministeriet foretrak imidlertid Købet af den gamle Gaard, som herefter var Seminarium i ca. 25 Aar og omkring Aarhundredskiftet blev nedrevet.

Efter Bortflytning af den tyske Afdeling stod *Seminariebygningerne i Tønder* tomme. Siden 1828 havde Seminariet ligget paa Grunden Østergade Nr. 4, hvor det endnu ligger. Det bestod af Forstanderboligen og den egentlige Seminariebygning.⁴⁾ Forstanderboligen, der var et toetages Hus af røde Mursten med afvalmet Tag var ældre end 1828, medens Seminariebygningen var opført noget efter dette Aar, det var et langt etetages Hus, forneden indrettet til 2 Klasseværelser, som blev adskilt af en lille Korridor; tilsammen kunde de 2 Værelser

¹⁾ Tønder Statsseminariums Historie 1788—1938, Tønder 1938 p. 65. — Hjelholt p. 20.

²⁾ Tønder Statsseminarium p. 67.

³⁾ Afbildning i Sdj. Historie IV p. 457. — Regenburgs Arkiv, udateret.

⁴⁾ Tønder Statsseminarium p. 43.

rumme 80 Elever. Paa Loftet var 3 smalle og sikkert ret upraktiske Rum. Gymnastiksal fandtes ikke, men de gymnastiske Øvelser blev foretaget i det frie.⁵⁾ Bygningen var altsaa meget beskednen, og i 1847 havde man da ogsaa paatænkt en Ombygning, som Oprøret dog hindrede. I al deres Enkelthed havde de to Bygninger dog et smukt og stilfuldt Præg, som yderligere blev fremhævet ved de ioniske Søjler, der flankerede Indgangen.

Først den 4/8 1856 blev Winstrup officielt opfordret til at besigtige Bygningerne.⁶⁾ Det viste sig nu, at Forstanderboligen var i høj Grad forfalden, hvorfor han da ogsaa foreslog den nedrevet og en ny Bolig opført paa Grunden. Seminariebygningen var som Følge af den lange Tid, den havde staaet ubenyttet, i temmelig forfalden Tilstand, men den kunde dog istandsættes og skulde samtidig udvides ved en Tilbygning ud over den ene Ende, saaledes at den kunde rumme et Sangværelse, to Klasser og en Forstue samt i Tagetagen et Musikværelse, Plads til Samlingen og et Bibliotek.⁷⁾ Foreløbig indskrænkede man sig til Omdannelsen af Seminariebygningen. Planen blev godkendt i Oktober 1856, og Arbejdet skulde derefter være færdigt til Kongens Besøg i Tønder næste Aar, hvilket dog kun delvist lykkedes. Den 7/1 1858 kunde Tønder Statsseminarium aabne som dansksproget Undervisningsanstalt.⁸⁾ Winstrups Seminariebygning eksisterer ikke mere, idet den i 1905 blev nedrevet,⁹⁾ og Bedømmelsen af Værket maa derfor udelukkende ske paa Grundlag af gamle Tegninger samt et gammelt Lithographi.¹⁰⁾

Da der kun havde fundet en Ombygning Sted, var Huset stadig præget af det ældre beskedne Anlæg fra 1830, men havde dog skiftet Præg derved, at den nu afsluttedes af fulde Gavle

5) Tønder Statsseminarium p. 45.

6) I Virkeligheden havde W. alt set dem.

7) Konc. til W.'s Indberetning 20/9 1856.

8) Trap. Slesvig 1864 Bd. I p. 135.

9) Tønder Statsseminarium p. 101.

10) Afbildet i Sdj. Hist. IV p. 455.

i Modsætning til de delvis afvalmede Gavle, dels ved, at Indgangen havde mistet sine ioniske Søjler, Døren var blevet rundbuet og Indgangen markeredes af en beskeden, men nobel Renaissancekvist. Her havde Winstrup oprindelig tænkt sig et Ur og to Klokker anbragte, senere Hertugdømmets Vaaben og en Indskriftstavle,¹¹⁾ men selv disse beskedne Prydelser maatte han lade fare.¹²⁾ Ligeledes maatte han opgive de paatænkte rundbuede Vinduer i Bygningens sydlige Ende. Som Bygningen fremtraadte efter Ændringen, havde den faaet et hjemligt og hyggeligt Præg, hvori Traditionen fra vestslesvigsk Byggesæt klang igen.

Først i Foraaret 1859 blev Planen til den nye *Forstanderbolig* godkendt, skønt den blev anset for temmelig kostbar.¹³⁾ Bygningen skulde kun være paa een Etage, men med Beboelse i den brede Kvist og i Gavlene. Taget var af Skifer. Boligen staar endnu, men det skal ikke nægtes, at den for Nutidens Øje forekommer ret intetsigende, og at den gamle, enkle Empirebygning vilde have passet anderledes ind i Gadebilledet som Nabo til den ærværdige Hospitalsbygning.

Seminiariets beskedne Karakter staar i Sammenhæng med dets Slægtskab med Landsbyskolen. Det vilde derfor have været af Interesse, om dette Afsnit om de Winstrupske Skolebygninger kunde slutte med Gennemgang af en Landsbyskole. Winstrup har da ogsaa flere Gange beskæftiget sig med Skolebyggeri paa Landet, idet Kirkevisitatoriet i Flensborg forelagde ham de Planer, som de lokale Bygmestre havde udarbejdet, til Gennemsyn. Materialet er dog ikke tilstrækkeligt til, at noget afgørende kan siges herom.

IX.

Slotskapellet paa Gottorp.

Efter Sejren ved Isted havde det danske Militær besat Sydslesvig, og rundt om i Kirkerne holdtes der dansk Feltgudstje-

¹¹⁾ Konc. til Skr. 24/3 1857 fra W. til Sl. Min.

¹²⁾ Skr. 2/4 1857 fra Sl. Min. t. W.

¹³⁾ Skr. 19/3 1859 fra Seminariedirektionen til W.

nesten. I Slesvig benyttede man den gamle ærværdige Sct. Michaelskirke, men da Sognets Ret gik forud for Militærets, var man nødt til at holde Gudstjeneste til andre Tider end de sædvanlige; en anden Ulempe var Kirkerummets „noget uhyggelige“ Udseende.¹⁾ Disse Mangler blev mere følelige efterhaanden som Gudstjenesterne paa dette Sted gik over til at blive en fast Institution, idet Pastor Høyer Møller hver Søndag prædikede for Militæret, de danske Embedsmænd og en lille Kreds af dansksindede Slesvigere.

Allerede i 1852 havde Høyer Møller tænkt paa at faa Slotskapellet paa Gottorp overladt til Brug ved de danske Gudstjenester, men da Slottet kort efter overførtes fra Civillisten til Krigsministeriet for at benyttes til Kaserne, viste Planen sig uigennemførlig, idet den stødte paa voldsom Modstand hos Krigsministeren C. F. Hansen, der vilde benytte Lokalet som Depot.²⁾

Høyer Møller satte sig derefter i Forbindelse med Winstrup og fik ham til at gøre Tegning og Overslag, ikke alene til en Restaurering, men ogsaa til Anskaffelse af Døbefont og et nyt Orgel. Da saa Kongen i 1854 gæstede Gottorp, fandt man Lejligheden passende til at gøre et Fremskridt. General Bülow og Høyer Møller stod ved Alteret, da Kongen traadte ind i Kirken. Kongen saa sig om. Generalen bad da om at faa Kirken istandsat og fik da Svaret: „Ja, naturligvis, hvor er Hansen?“. Der løb straks en ud efter denne, der derpaa i et yderst langsomt Tempo bevægede sig op ad Kirkegulvet. Da han kom nærmere, sagde Kongen: „Jeg vil have Kirken restaureret til Brug for Garnisonen“, og idet han pegede op mod det gamle Orgel, hvor Hertug Fr. IV.'s Navnetræk stod, tilføjede han: „Der skal mit Navn staa“. Dertil svarede Ministeren koldblodigt: „Ja, har Deres Majestæt Penge?“ og vendte sig om og gik. Men da Høyer Møller gik ud af Kirken, kom Ministeren for Slesvig, Grev Carl

¹⁾ Høyer Møller: Livs- og Krigserindringer p. 110.

²⁾ Livs- og Krigserindringer 112.

Moltke hen til ham og sagde paa Dansk: „Hvorfor kan Kirken ikke blive istandsat? — Soldaten har da ogsaa en Sjæl.“³⁾

Først efter at Minister Hansen i Slutningen af Aaret var gaaet af, kunde man begynde paa at faa Planen gennemført. I Efteraaret 1855 blev Winstrup officielt opfordret til at besigtige Kapellet,⁴⁾ og den 6/3 1856 afgav han Indstilling. Da man imidlertid kun kunde afse 2000 Rdl. til Formaalet, maatte man foreløbig nøjes med at sætte Kirken i brugelig Stand.⁵⁾ I Foraaet 1857 var disse Arbejder fuldført, saa den kunde benyttes til Gudstjeneste, naar det forlangtes.⁶⁾ Indvielsen fandt Sted 12/4 1857; først derefter tog man fat paa de egentlige Restaureeringsarbejder, som i det væsentlige var tilendebragt 1861.⁷⁾

Slotskapellet paa Gottorp er et firkantet hvælvet Rum i den nordlige Fløj; langs alle Sider løber et Galleri, der hviler paa Søjler; paa den ene Smalside bærer det Orgelet, paa den modsatte den pragtfulde hertugelige Stol; under denne staar Alteret, som blev adskilt fra den øvrige Kirke ved et Korgitter. Lukkede Stole stod mellem Væggene og Søjlerne, medens det firkantede Rum i Midten var tomt; Gulvet var belagt med Fliser, hvor store mørke Pletter talte deres uhyggelige Sprog om dengang, Kapellet benyttedes til Lighus for Lazarettet paa Gottorp.

Kapellet var et typisk Slotskapel, beregnet for Fyrsten og hans lille, men fornemme Følge; nu skulde det omdannes til Kirke for en Menighed med forholdsvis mange Medlemmer, men af langt jævnere Beskaffenhed. For at skaffe Plads til Tilhørerne blev der midt paa Gulvet opstillet Bænke „svarende til Kirkens Stil“. De lukkede Stole langs Siderne blev i det store og hele bibeholdt, dog at Dørene fjernedes og Mellemvæggene gjordes lavere. Et Par Stole, der stod i Vinduesnicherne

³⁾ Livs- og Krigserindringer 114.

⁴⁾ Skr. 30/9 1855 fra Ing. Korpset til W.

⁵⁾ Skr. 29/8 1856 fra Ing. Korpset til W.

⁶⁾ Konc. 3/3 1857.

⁷⁾ Livs- og Krigserindringer p. 116.

paa begge Sider af Alteret, blev flyttet frem foran dette. Paa Galleriet blev der stillet Bænke; Høyer Møller vilde ogsaa have opstillet Bænke i den fyrstelige Stol, men dette maatte opgives, da Bjælkerne ikke kunde bære. Stolen blev derefter benyttet som Skriftestol.

For at gøre Luften i Kirken mindre raakold om Vinteren, blev store Dele af Flisegulvet brudt op. Forskellige Murerarbejder, Reparation af Træværket og af den fyrstelige Stol blev udført, ligesom alle Farver blev frisket op. I denne Forbindelse havde Winstrup stillet Forslag om at erstatte de tyske Indskrifter under Malerierne paa Galleriet med tilsvarende danske, „nu, da Gudstjenesten bliver dansk“; Omkostningerne herved vilde beløbe sig til 80 a 100 Rdl.; men Planen blev ikke gennemført; de tyske Indskrifter blev bevarede.

Derimod kom der dansk Paaskrift paa de nye Nummertavler; først fornylig er denne erstattet af en tysk Paaskrift, men bag Malingen kan man endnu skimte de gamle „Før“ og „Efter Prædikenen“.

Orgelet var „saa usselt, som et Orgel kan være“.⁸⁾ Det besluttedes derfor at lade Marcussen & Søn i Aabenraa bygge et helt nyt og større Orgel, dog saaledes, at den gamle Orgelfacade, der gaar tilbage til 1567, men senere er ombygget omkring Aar 1700, blev bevaret og suppleret med nye Dele, der i Stil svarede til det gamle. Inden Planerne blev udført, blev de af Høyer Møller forelagt „gamle Bellmann“, d. v. s. Organisten ved Johannesklosteret, C. G. Bellmann, der havde komponeret Melodien til „Schleswig-Holstein meerumschlungen“.⁹⁾ Med ham var Høyer-Møller kommet i Forbindelse i Anledning af en Anmodning fra Musikforeningen om at laane nogle Noder, og Forbindelsen varede ved i 6 Aar til Bellmanns Død. I sine Erindringer giver „den gamle Feltpræst“ et meget sympatisk Billede af den over 80 Aar gamle Mester, der kun levede for sin Musik, og at netop *han* sagde god for Planerne, har sikkert væ-

⁸⁾ Skr. 22/1 1856 fra Marcussen & Søn, Aabenraa, til W.

⁹⁾ Skr. 18/6 1858 fra H. M. til W.

ret Høyer-Møller en Betyggelse.¹⁰⁾ Den nye Orgelfacade blev kronet af det danske Rigsvaaben.¹¹⁾ I Begyndelsen af 1860 kunde Orgelet indvies. Alt i alt maa det siges, at Winstrup har forstaaet at skabe et Hele af nyt og gammelt.

Korgitteret foran Alteret blev fjernet, og af de tiloversblevne Messingbalustre lavedes et nyt, halvrundt Knæfald „af Hensyn til de mange Altergæster“.

Altertavlen er af meget stor kunstnerisk Værdi; Materialet er Sølv og Ibenholt. Over et Fodstykke — Predellaen — hæver den sig, fast arkitektonisk opbygget i 3 Etager, hver indeholdende en Scene af Christi Død og Oprejsning, fremstillet paa ophøjede og udhamrede Sølvplader. Imidlertid var Alteret i Tidens Løb blevet sørgeligt mishandlet, idet store Dele af Sølvdekorationerne var bortfjernede. Under Winstrups Ledelse blev det istandsat af Sølvsmed J. Boysen i Slesvig.

Paa Fodstykket var der kun et tomt Felt, hvor der tidligere havde siddet en Sølvplade, „der maaske fremstillede Nadverens Indstiftelse“. En tysk Kunsthistoriker, J. Biernatzki, har derimod ment, at Pladen indeholdt en Indskrift i det tyske Sprog.¹²⁾ Da Altertavlen er et hamburgsk Arbejde — udført 1662 af Sølvsmeden Hans Lambert III — og da de tilsvarende Sølvaltertavler i Frederiksborg Slotskirke og Storkyrkan i Stockholm,¹³⁾ der ogsaa stammer fra hamburgske Værksteder, som Predellabilleder har en Fremstilling af Nadverens Indstiftelse, er det sikkert Winstrups Formodning, der er den rigtige. Paa Fodstykket indsatte Winstrup en Sølvplade med en dansk Indskrift. Tanken, at lade et nyt Nadverbillede fremstille, ses ikke at have været fremme. Man kan bebrejde Winstrup, at Indskriften med sine stejle antike Typer falder ud af Værkets Stil, hvorimod Biernatzki's Indvending, at man anvendte dan-

¹⁰⁾ Livs- og Krigserindringer p. 143—148.

¹¹⁾ Skriv. fra W. 10/5 1860.

¹²⁾ Der Gottorfer Silberaltar, Kunstkalender Schlesw.-Holstein 1918 —19 p. 3 o. fl.

¹³⁾ Fr. Weilbach: Frederiksborg Slot p. 118 Kbh. Gyld. 1923. — Sveriges Kyrkor Bd. I Stockh. 1928 p. 373.

ske Ord, „Wo doch vorher deutsche standen“, er ved Siden af, allerede af den Grund, at der næppe tidligere har staaet nogen tysk Indskrift paa dette Sted.

Ovenover Fodstykket, i nederste Afdeling, er Hovedfeltet, hvor der i Sølvrelief gives en Fremstilling af Korsfæstelsen; her mangler enkelte Ting, som det ene Ben paa en Rytter, nogle Hænder o. s. v., hvilket blev istandsat. Biernatzki mener, at Frelserens Kors er taget ud og erstattet af „et ubehageligt, blankpoleret Kors af Sølvblik“; at dette skulde have fundet Sted, kan ikke ses af de skriftlige Kilder. Paa hver Side af Hovedfeltet er i Tavlens Sidefløje anbragt Nicher til Figurer, „maaske Peter og Paulus“. ¹⁴⁾ Paa Grund af de store Udgifter veg Winstrup tilbage for at lade to nye Apostle modellere og udføre i Sølv, men agtede i Stedet for at vente indtil man stødte paa passende, ældre Figurer, der kunde anvendes som Model ved Udarbejdelsen af Sølvstatuetterne. Det lykkedes da ogsaa i 1861 Sølvsmed Boysen at finde et Par Apostelfigurer i Hamborg, som han mente kunde anvendes, og paa Grundlag af hvilke han tilbød at fremstille Figurer af Sølv for 90 Rdl. Stykket. ¹⁵⁾ Winstrup lovede at se paa dem, naar han atter kom til Slesvig, men der kom intet ud af Sagen. Endnu den Dag i Dag staar Nicherne tomme.

Feltet i anden Afdeling indeholder en Fremstilling af Christi Opstandelse; i sin Indberetning nævner Winstrup det overhovedet ikke; der har dog ogsaa været visse Mangler her, thi 1/2 1861 skriver Sølvsmed Boysen „Pladen med Opstandelsen. . har jeg i Arbejde“.

Om tredie Afdeling hedder det: „I øverste Afdeling er ligeledes en Plade afbrudt, der maaske fremstiller Christi Himmelfart“. Paa dette Sted indsatte man en oval Sølvplade med Fremstilling heraf; af svævende Engle bæres Kristus til Vejrs, han troner allerede og hæver den venstre Haand udover Billedets Rand, parat til at dømme levende og døde. 2 Gange har

¹⁴⁾ Skr. 1861 fra W. til Ing. Direktoratet.

¹⁵⁾ Skr. 17/4 1861 fra Boysen til W.

Sølvsmed Boysen ladet sit Navn indgravere i Randen tilligemed Byen Slesvigs Vaaben. De 2 Kunsthistorikere, der har behandlet Altertavlen, Dommer F. Posselt og Biernatzki, gaar ud fra, at man staar overfor et ældre Arbejde og udtaler derfor deres Fordømmelse af, at Boysen har signeret Pladen „grade wie sonst der, der Meisterzeichen gestempelt wird. Das ist also eine offenbare Fälschung, die man kaum für möglich halten sollte.“¹⁶⁾ Sagen er imidlertid ligetil; Pladen er udført af Boysen efter Tegning af Winstrup i Stedet for den manglende. Derimod maa man give Posselt Ret i hans Kritik af, at Pladen blot er paasømmet Træunderlaget, men ikke er forsynet med en Randliste som de andre Plader, og at det ufinerede Træ ses udenom Relieffet.

Den arkitektoniske Opbygning af Altertavlen bæres af svære, drejede Søjler af Ibenholt. Søjleskafterne, Baser, Kapitæler og Lister er prydede med Arbejder i Sølv. I sin Beretning siger Winstrup, at der mangler „alle i Sølv udførte Søjlekapitæler, Sølvforsiringer og nogle Hjørneornamenter“. Det manglende blev erstattet, saa vidt muligt paa Grundlag af de foreliggende Brudstykker. I det Winstrupske Arkiv ligger flere af hans Arbejdstegninger til Alteret, saaledes at Restaureringen kan følges i Detailler.

Den Døbefont, der fandtes i Kapellet, var af Støbejern fra Carlshütten Værkerne ved Rendsborg og var baade unanseelig og uden Samklang med Kirkens Stil.¹⁷⁾ I Stedet for blev der anskaffet en Font, udført hos Stenhugger Klewing i Flensborg efter Winstrups Tegning. Fonten bærer et Daabsfad af forsølvet Kobber, 69 cm i Diameter. I Bunden af Fadet ses et Relief, forestillende Christi Daab; paa Randen udenom findes billedlige Fremstillinger af Syndefaldet, Syndfloden, Christi Fødsel og Pinsen samt mellem disse de fire Evangelisters Symboler.

¹⁶⁾ F. Posselt: Der Silberschatz der Kirchen, Gilden und Zünften in der Stadt Schleswig, Slesvig 1908. — Posselt p. 24.

¹⁷⁾ Skr. 23/3 1859 fra W. til Ing. Direktionen. I Høyer Møllers Livs- og Krigserindringer p. 117 staar ganske vist: »Døbefont fandtes der ikke i Kirken, før vi toge den i Brug«.

Fadet er signeret L. Frølich pinx. L. Vieth sculps. 1857 og paa Undersiden staar C. Møller Eneret 1859.¹⁸⁾ Tegningerne til dette Fad havde Frølich oprindeligt paabegyndt i Flensborg 1854. Professor H. N. Clausen, der var stærkt interesseret i Opgaven, havde været ham behjælpelig med Emnevalget. Efter mange og lange Forhandlinger udførte omsider den nævnte Billedhugger Vieth Modellen, hvorefter Elektrogalvanisør Caspar Møller—Frølichs og vistnok ogsaa Winstrups gode Ven fra Rom — lod Fadene fremstille ad galvanisk Vej i Kobber; sandsynligvis er de dog ogsaa blevet eftercicelerede. Disse Fade, der solgtes for 230 Rdl. Stykket, findes i forskellige sjællandske Kirker.¹⁹⁾ Fadet til Gottorp havde kostet 250 Rdl., da det som nævnt var forsolvet; man ser ofte anført, at det var en Gave fra danske Officerer.²⁰⁾ Dette er urigtigt. Anskaffelsen er ganske simpelt inkluderet i det samlede Budget til Kirkens Restaurering.

Den nye Døbefont blev henstillet mellem de to sidste Søjler i Søjlerækken i venstre Sideskib, og her indrettede Winstrup et lille Daabskapel, idet Bagvæggen, som var bar, blev beklædt med Panel; en Dør førte ind til et indemuret Skab til Opbevaring af Kirkens hellige Kar. Mellem Søjlerne, altsaa ud mod Kirkerummet, anbragtes en halvlukket Skranke, som blev baa-ret af Messingbalustre fra det tidligere Korgitter.

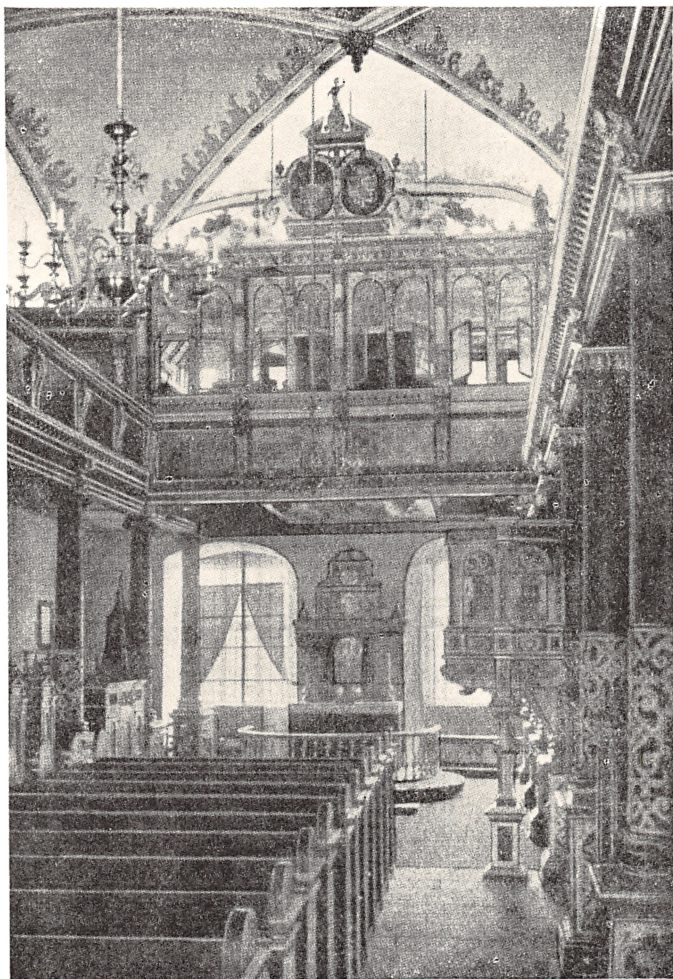
Forvandlingen fra Slotskapel til Kirke for den danske Menighed var fuldbyrdet. Vel kan der rettes Indvendinger mod Winstrups Restaurering, men det maa aldrig glemmes, at han reddede Kapellet fra Forfald og skabte en Ramme om det Menighedsliv, der nu skulde udfolde sig. „Min lille velsignede

¹⁸⁾ A. Holst Jørgensen i »Thyras Vold« 15/7 43 p. 273.

¹⁹⁾ Lorenz Frølich: Egne Optegnelser og Breve til og fra hans Slægt og Venner. Samlet og udgivet af F. Henriksen 1920, p. 253, 260, 262, 276 og 283.

²⁰⁾ F. Eks. H. V. Clausens Rejsehaandbog Sønderjylland 1932 p. 194. Høyer Møller skriver: Fadet havde kostet 500 Kr. og blev, saavidt jeg husker det, skænket af H. M. Kongen — Livs- og Krigserindringer p. 118.

Kirke“ skriver Høyer Møller,²¹⁾ „hvor var du mig kær og blev det mere Dag for Dag! Hvor det pinte mig, at jeg maatte forlade dig. Endnu efter saa mange Aars Forløb tænker jeg paa dig med samme Følelse som Israel, da det sad ved Babels Floder“.

Afb. 24. Slotskapellet paa Gottorp, set mod Alteret og Fyrstestolen.

²¹⁾ Livs- og Krigserindringer p. 116.

Sønderjydske Indfødsretsproblemer.

Af Kr. Refslund Thomsen.

Under den staaende Diskussion om Behandlingen af de i Landet — specielt i Nordslesvig — værende tyske Statsborgere har Redaktionen fundet, at det kunde være af almen Interesse at søge nærmere Oplysninger om, hvorfra disse Personer kommer og det Milieu, hvortil de hører, hvorfor man har henvendt sig til Amtmanden over Aabenraa—Sønderborg Amt Kr. Refslund Thomsen, om hvem man vidste, at han gennem Aarene siden Genforeningen som næppe nogen anden havde fulgt dette Problem med særlig Interesse og Aarvaagenhed. Amtmanden har i den Anledning overladt Redaktionen en Redegørelse om Spørgsmaalet, der er anvendt som Grundlag for en Forhandling, der i Efteraaret 1940 fandt Sted i Indenrigsministeriet efter Indbydelse af daværende Indenrigsminister Knud Kristensen. Anledningen til Mødet var heftige tyske Angreb paa den danske Behandling af Indfødsrets-sager. Til Forhandlingen var indbudt de danske sønderjydske Rigsdagsmænd og Amtmændene. Af Amtmandens Redegørelse er medtaget de Afsnit, der giver Oplysning om Fremkomsten og Karakteren af det statsborgerligt set fremmede Element i Nord-slesvigs Befolkning.

R e d.

Som det vil være Ministeriet bekendt, har jeg fra første Færd fulgt de statsborgerlige Forholds Udvikling i Sønderjylland med stor Interesse. Jeg tror saaledes, det var paa mit Initiativ, at der i den første sønderjydske Indfødsretslov blev optaget en Bestemmelse om Udfærdigelse af et „national Register“. Formaalet med dette Register var at faa Bopælsforholdene, der eventuelt kunde betinge en automatisk Erhvervelse af dansk Indfødsret, undersøgt for de fleste mulige, saalænge de endnu nogenlunde kunde huskes. Man var klar over, at de kommunale Meldeprotokoller som oftest var saa daarligt førte, at man ikke vilde kunne bygge paa dem. Optagelsen i de nationale Registre skulde ikke være et egentligt Bevis for Erhvervelse af dansk Indfødsret. Den Betydning turde man ikke tillægge de af Kommunalbestyrelserne udfærdigede Registre. Men Registre skulde — som det udtrykkelig udtales i Cirkulæret af

25. April 1921 — for Indlandets Vedkommende i Retsforhold efter de i hvert Tilfælde foreliggende Omstændigheder afgive en Forhaandsformodning om, at den, der var optaget i Registret, havde erhvervet dansk Indfødsret ved de sønderjydske Landsdeles Indlemmelse i Danmark. — Et andet Formaal var, at give Personer, som ikke automatisk erhvervede dansk Indfødsret, et Vink om eventuelt at optere for Danmark. Denne Mulighed forelaa jo for manges Vedkommende i Kraft af Fødsel i Landsdelen.

De nationale Registre blev, for at faa Tag i de flest mulige, baseret paa Folketællingen af 1. Februar 1921. I Registrerne optoges af Kommunalbestyrelserne som danske Statsborgere saadanne tidligere tyske Statsborgere, der efter Kommunalbestyrelsens Viden havde haft Bopæl i Kommunen fra 1. Oktober 1918 til 15. Juni 1920. Personer, som havde skiftet Bopæl, opfordredes til selv at tilvejebringe Bopælsattester fra de Kommuner, de havde boet i. Desværre viste det sig, at adskillige ikke vilde have Ulejligheden hermed. I de Tilfælde, hvor der maatte gives og blev givet Vedkommende Meddelelse om, at de ikke var optaget, var altsaa ogsaa indbefattet en Del Tilfælde, hvor vedkommende Person alligevel maatte antages at have erhvervet dansk Indfødsret, men havde forsømt at tilvejebringe de fornødne Bevisligheder. En anden Mangel ved Registrerne blev det, at mange Personer den 1. Februar 1921 var fraflyttet Landsdelen. De var i det ministerielle Cirkulære og ved Artikler i Dagspressen blevet opfordret til at melde sig til Optagelse i Registrerne, men mange undlod at gøre det. I ikke faa af de i de senere Aar omstridte Tilfælde har det ligget saadan, at Vedkommende i 1921 selv har forsømt at benytte sig af den Mulighed, der var givet for straks at faa Indfødsretsforholdene undersøgt. Med Hensyn til Udnyttelsen af Optionsmuligheden gælder det samme. Ikke faa af de Personer, som nu er hjemløse eller tyske Statsborgere, kunde have erhvervet dansk Indfødsret ved Option, hvis de vilde have haft Ulejligheden med at indgive en Optionsbegæring.

Inden man var helt færdig med Udarbejdelsen af de nationale Registre, ændredes Indfødsretsreglerne ved den dansk-tyske Traktat af 10. April 1922. I denne bestemtes det, at Personer, som i Tiden fra 15. Juni 1920 til 7. Juni 1922 havde forlagt deres Bopæl til Tyskland, ikke skulde anses for at have erhvervet dansk Indfødsret, medmindre de havde faaet udfærdiget et indenrigsministerielt Indfødsretsbevis. Denne nye Bopælsbetingelse skyldtes et dansk Ønske om at afskære de mange, som straks efter Genforeningen drog sydpaa, og som med Flid undlod at optere for Tyskland, fra at blive staaende som danske Statsborgere. Som bekendt blev Optionsbestemmelserne fra tysk Side saboteret. Kun faa Personer opterede for Tyskland. Den nye Bopælsbetingelse i den dansk-tyske Traktat kom i høj Grad til at virke efter sin Hensigt, idet kun faa havde forsynet sig med et Indfødsretsbevis fra Indenrigsministeriet. Men de nationale Registres Værdi forringedes derved saa væsentligt, at en Udskrift af Registrene ikke mere kunde siges at afgive den oprindelig tilsigtede Forhaandsformodning, og for den sønderjydske Befolkning som Helhed betød det, at nu skulde der ikke blot føres Bevis for Bopælen i de sønderjydske Landsdele fra 1. Oktober 1918 til 15. Juni 1920, men der maatte ogsaa føres Bevis for Bopælen fra 15. Juni 1920 til 7. Juni 1922.

De meget besværlige Bopælsundersøgelser, som Genforeningens Indfødsretslove tyngedes af, har foraarsaget baade Publikum og Myndighederne stor Ulejlighed. Man er fra dansk Side afskaaret fra at kritisere Bopælsbetingelserne, da baade Versaillestraktatens og den dansk-tyske Traktats Bopælsbetingelser skyldes dansk Initiativ. Dette bør man, naar det Besvær, der er forvoldt ved dem, skaber Irritation, ikke overse, og man maa ikke i den Anledning uretfærdigt rette Bebrejdelser imod Administrationen.

Men var det end forbundet med meget Besvær i mange Tilfælde at faa fastslaet en Persons Indfødsretsforhold, ansaas det oprindelig for udelukket, at der kunde opstaa Uklarhed, navnlig da der i den dansk-tyske Traktat — ligeledes paa

dansk Initiativ — var lykkedes at faa optaget en Bestemmelse om, at Afgørelsen af den faktiske Tilstedeværelse af Bopælen, hvorved skulde forstaas det Sted, hvor den paagældende havde sit faste og varige Hjem, skulde være forbeholdt Regeringen i den Stat, i hvilken den paagældende gjorde Krav paa at være Statsborger. Til Trods herfor viste der sig dog hurtigt Fortolkningsdifferencer med den Virkning, at en Person hverken anerkendtes som dansk eller tysk Statsborger. Vi fortolkede de traktatlige Bestemmelser saaledes, at en Betingelse for automatisk at erhverve dansk Indfødsret var, at man havde haft Bopæl i de sønderjydske Landsdele fra 1. Oktober 1918 til 15. Juni 1920, og ikke derefter inden 7. Juni 1922 havde forlagt sin Bopæl til Tyskland. Tyskerne kom imidlertid hurtigt ind paa en anden Fortolkning, deres saakaldte „Stichtagteori“, hvorefter det var nok, naar man blot havde haft Bopæl i de sønderjydske Landsdele den 15. Juni 1920 og en Gang før 1. Oktober 1918 havde boet der. Uanset at et tilsvarende Spørgsmaal om Fortolkning af Versaillestraktatens Bestemmelser for Øvreschlesiens Vedkommende af en international Voldgiftsret blev afgjort i tysk Disfavør, har den tyske Regering fastholdt sin „Stichtagteori“ overfor os, og den har derhos paa et Par andre Punkter hævdet en afvigende Fortolkning, hvilket maatte faa til Følge, at der opstod et Hjemløshedsspørgsmaal i de sønderjydske Landsdele. Tilfældene kom kun langsomt frem. Omkring 1924 gjorde den tyske Gesandt Forestillinger i Anledning af ca. 10 Tilfælde. De blev ved en særlig Imødekommenhed fra dansk Side løst ved de paagældende Personers Naturalisation her i Landet. I 1928 kom Gesandten med nogle nye Tilfælde, og da jeg ved en personlig Samtale med den tyske Konsul i Aabenraa kom undervejr med, at han ogsaa havde en Række Tilfælde, foretog jeg for Aabenraa Amts Vedkommende en Undersøgelse med Hensyn til hvor mange af den Slags Tilfælde, der maatte antages at foreligge, og da jeg skønnede, at de fleste af de paagældende Personer havde saa nær Tilknytning til de sønderjydske Landsdele, at det uanset

Traktaternes Bestemmelser maatte være naturligt, at de paagældende blev naturaliseret i Danmark, anmodede jeg Politimestrene om at foranledige de paagældende til at indgive Naturalisationsandragende. Min principielle Stilling til Spørgsmaalet har jeg i en Skrivelse til Departementchef Martensen Larsen af 17. August 1928 udtrykt saaledes:

„Det staar mig selvfølgelig klart, at en Naturalisation af nogle af de fornævnte ligger udenfor den sædvanlig fulgte Praksis, men denne Praksis er udformet ved Behandlingen af normale Tilfælde, og i de normale Tilfælde er det i sin Orden, at der vælges og vrages og f. Eks. holdes paa, at en Mand, der er straffet eller har modtaget Fattighjælp, ikke bør naturaliseres. Men det stiller sig noget anderledes ved Afgørelsen af Naturalisationsandragender for Personer, hvis statsborgerlige Stilling har Relation til Fredstraktaten og de dansk-tyske Traktater. Den *summariske* Afgørelse af Befolkningens statsborgerlige Stilling, som skete ved disse Traktater, kunde ikke i alle Tilfælde ramme det Rette, og herpaa er der siden bødet ved Naturalisation. Det afgørende Synspunkt i disse Naturalisationssager bør efter Amtets Formening være, hvad der er den rimeligste Løsning af paagældendes Statsborgerforhold under Hensyn til den stedfundne Grænseforandring. De Synspunkter, som ellers spiller saa stor Rolle maa heroverfor efter Amtets Formening træde tilbage.

Det er tillige en betydelig national Interesse at undgaa Skabelsen af et Hjemløshedsspørgsmaal. Saa vidt man kan overse Stillingen, er de „uafgjorte“ Sagers Antal ikke stort — særlig sammenlignet med Forholdene andetsteds. Men selv om der maa regnes med, at der endnu vil opdukke flere Tilfælde, er det min Overbevisning, at man ikke skal udskyde de foreliggende Tilfældes Afgørelse, men søge dem løste derved, at de Personer, der efter Grænseflytningen har deres naturlige Hjem i Danmark, naturaliseres her“.

I en senere Skrivelse til Ministeriet, hvori jeg gør Rede for mit fortsatte Arbejde med Spørgsmaalet hedder det:

(Skrivelsen er vedføjet som Bilag 1.)

De fleste af de Tilfælde, jeg saaledes havde faaet frem, løstes efterhaanden ved Naturalisation. I nogle Tilfælde blev der dog givet Afslag. Det drejede sig i disse Tilfælde om uheldige Elementer med mange Straffe. Det kan da heller ikke nægtes, at der blandt de hjemløse er et stort Kontingent af ret uheldige Individuer, hvilket vel skyldes, at det op igennem Tyverne i mangfoldige Tilfælde var sket Naturalisation af de bedre Elementer. Særlig efter Udstedelsen af det ministerielle Cirkulære af 1935 *) sporede en stærkere Tilbageholdenhed, hvorfor der stadig forblev et — om end ikke særlig stort — Antal Tilfælde af Hjemløshed i Aabenraa Amt.

Efter min Overtagelse af Politiajudanthvervet i December 1936 begyndte jeg atter at arbejde med Spørgsmaalet. Dels forekom der stadig Tilfælde, som benyttedes til Angreb paa dansk Styre, og som man ogsaa i danske Kredse stod uforstaaende overfor, dels havde jeg Mulighed for ved en Bearbejdelse af Politiets Fremmedakter at faa et samlet Overblik over Hjemløsheden. Resultatet af mine Undersøgelser var en Redegørelse, som indsendtes til Justitsministeriet den 15. September 1938, og som jeg forøvrigt ogsaa bad Ministeriet om at gøre Indenrigsministeriet bekendt med.

(Se Bilag 2).

Den Hjemløshed, der var opstaaet i Forbindelse med Genforeningen som Følge af de allerede nævnte Fortolkningsforskelle, angives i Redegørelsen at omfatte

*) Indenrigsministeriets Cirkulære af 14. Juni 1935 giver nye Retningslinier for Behandlingen af Naturalisationsandragender. I den hidtidige Praksis var der ikke taget Hensyn til, om vedkommende Ansøger var indlevet i det danske Samfund og i dansk Kultur — d. v. s. havde tilsluttet sig det danske Folk. Dette Synspunkt, som jeg ofte havde fremført og som efterhaanden fik Støtte ogsaa fra anden Side, fandt nu Udtryk i nævnte Cirkulære.

127 Hovedpersoner

64 Hustruer og

124 Børn.

Jeg nævner udtrykkeligt, at Statistikken næppe er helt ud-tømmende, og at det er sandsynligt, at der efterhaanden vil opdukke nogle flere Tilfælde. Da der imidlertid ikke er Mulighed for at tvinge de uopklarede Tilfælde frem, foreslaar jeg, at man skal bearbejde de nu foreliggende Tilfælde. Den danske Offentlighed staar uforstaaende overfor disse Tilfælde, og de udnyttes fra tysk Side stærkt til Angreb paa dansk Administration.

Men ved Siden af denne Hjemløshed, der skyldes de nævnte Fortolkningsdifferencer, gør jeg i min Redegørelse ogsaa Rede for et Hjemløshedsspørgsmaal, der er upaavirket af Versailles-traktaten og den dansk-tyske Traktat, fordi de paagældende Personer før Genforeningen ikke havde tysk Statsborgerret. Til denne Kategori hører i første Linie de saakaldte „Rückwanderer“, d. v. s. tyske Kolonister fra Ukraine, Volhynien og andre Dele af det gamle russiske Rige, som under Verdenskrigen, da deres Hjemstavn blev besat af de tyske Tropper, flyttede, respektive flyttedes, til Tyskland. Da det i mange Tilfælde har været umuligt at faa det nye Rusland eller Følgestaterne til at anerkende de paagældende, maa de betegnes som hjemløse. Da Hjemløsheden ikke skyldes Genforeningen, er der dog almindeligvis ikke saa megen Kritik over disse Tilfælde. Antallet af hjemløse „Rückwanderer“ for Tiden bosat i de sønderjydske Landsdele, havde jeg opgjort til

270 Hovedpersoner

80 Hustruer og

134 Børn.

Af Hjemløse, der ikke henhører under „Rückwanderernes“ Kategori, og som før Genforeningen ikke var tyske Undersaatter, fandtes den Gang i de sønderjydske Landsdele følgende Antal:

- 18 Hovedpersoner,
- 4 Hustruer og
- 25 Børn.

Der vil efter det anførte vel næppe kunne være Tvivl om mit Standpunkt til den Hjemløshed, der skyldes Fortolkningsdifferencerne og altsaa staar i Forbindelse med Indfødsretsordningen ved Genforeningen. De paagældende Personer bør, forsaavidt de maa antages at have overvejende Tilknytning til de sønderjydske Landsdele og Danmark, og det har de 90 pCt. af dem — snarest uden Hensyn til, om de opfylder de almindelige Betingelser, naturaliseres, hvis de fremsætter behørigt Andragende derom. Det skylder vi dem rent menneskeligt. Men det er ogsaa en stats- og nationalpolitisk Nødvendighed.

Efter at jeg i 1938 havde afsluttet mine Undersøgelser angaaende det sønderjydske Hjemløshedsspørgsmaal, gik jeg, dels under Indtrykket af den voksende tyske Agitation med Hjemløshedsspørgsmaalet og Indfødsretsforholdene i det hele, i Gang med en Undersøgelse af hele Fremmedproblemet i de sønderjydske Landsdele ved Hjælp af Politiets Akter. Det var et Arbejde, der tog nogen Tid, da det krævede Gennemgang af ca. 2000 Fremmedakter. Jeg blev først færdig i Begyndelsen af indeværende Aar og indsendte den 8. Marts til Ministeriet en tabellarisk Oversigt, som viste Resultatet af mine Undersøgelser. Jeg havde i denne tabellariske Oversigt forsøgt en Deling af Materialet efter Tidspunktet for de paagældende Personers Indrejse til Landet, efter deres Fødested, Tilknytning til Landet ved Giftermaal og Afstamning. Det var opgjort, i hvor mange Tilfælde Vedkommende var straffet, havde modtaget offentlig Hjælp, beherskede det danske Sprog og lignende. Hensigten var at give det bedst mulige Indblik i det Milieu, fra hvilket der kunde ventes at fremkomme Naturalisationsandragender, for om muligt paa den Maade at vinde frem til visse Retningslinier for Behandlingen af de sønderjydske Naturalisationsandragender.

Det sønderjydske Indfødsretsspørgsmaal i sin Helhed skulde

derefter have været behandlet paa et Møde i Ministeriet, men saa kom den 9. April, og dermed fik man foreløbig andre Ting at tænke paa, og Sagen blev udsat.

Den store tabellariske Oversigt, jeg havde udarbejdet, foreligger kun i det ene til Indenrigsministeriet indsendte Eksempplar, men jeg har nogle Eksemplarer af en Sammenfatning, som jeg har tilladt mig at omdele, og som jeg vil knytte nogle Bemærkninger til.

Sammenfatningen er vedføjet som Bilag 3.

Gruppe I omfatter alle som tyske Statsborgere anerkendte. Denne Gruppe omfatter ialt:

1134 Hovedpersoner, 484 Hustruer og 906 Børn.

Underafdeling a omfatter saadanne Personer, som er indkommet i Landet før 1. Oktober 1918, respektive er født her før denne Dato og siden har opholdt sig her. De 131 Hovedpersoner omfatter dels saadanne, som ikke blev danske Statsborgere, fordi de den 15. Juni 1920 havde Bopæl Nord for Kongeaaen, men det største Kontingent i denne Undergruppe udgør de Personer, som den 15. Juni 1920 ikke var fyldt 18 Aar og derfor i statsborgerlig Henseende fulgte Fader eller ugift Moder, som ikke opfyldte Bopælsbetingelserne, fordi de for Eks. boede syd for Grænsen eller kun i en Del af den kritiske Tid havde boet her i Landsdelen. Denne Gruppe har et betydeligt ikkedansk Islet, men de mange i sin Tid unge Mennesker har jo nu været her Landet i et ikke helt kort Spand af Tid. Af denne Gruppes Hovedpersoner er 52 født i Danmark, medens 36 har anden særlig Tilknytning ved Giftermaal eller Afstamning. I 43 af Tilfældene har en saadan Tilknytning ikke kunnet konstateres.

Underafdeling b omfatter Personer, som senest er indvandret mellem 1. Oktober 1918 og 15. Juni 1920, resp. er født i Landet i dette Tidsrum og siden stadig har opholdt sig her. Af denne Gruppes 375 Hovedpersoner er 30 født i Landet, medens 239 har anden særlig Tilknytning ved Gif-

termaal eller Afstamning. I 106 Tilfælde foreligger ingen saadan Tilknytning. Ogsaa denne Gruppe har et betydeligt ikke-dansk Islet.

Underafdelingerne c og d omfatter Personer, som senest er indkommet i Landet mellem 15. Juni 1920 og 1. Febr. 1925 og i den følgende Tid, resp. er født her i Landet i disse to Tidsafsnit. Af de to Grupper ialt 628 Hovedpersoner er 234 født her i Landet, medens 146 har særlig Tilknytning ved Giftermaal og Afstamning. Ogsaa denne Undergruppe har et betydeligt ikke-dansk Islet.

Under Gruppe II vil man finde de tidligere tyske Under-saatter, som ved Genforeningen er blevet hjemløse. Tallene er vokset lidt siden sidst. Denne Kategori omfatter nu:

171 Hovedpersoner, 72 Hustruer og 159 Børn.

Som allerede udtalt drejer det sig i de allerfleste Tilfælde om Personer, der har ganske overvejende Tilknytning til Danmark, og som — det tager jeg ikke i Betænkning at sige — er et danskpræget Element.

Under Gruppe III er anført andre Hjemløse. Det er ganske overvejende saakaldte „Rückwanderer“, et udpræget Fremmedelement i vor Befolkning, som nationalt i de fleste Tilfælde slutter sig til det tyske Mindretal. Denne Gruppe tæller:

282 Hovedpersoner, 76 Hustruer og 181 Børn.

Jeg finder Anledning til at gøre opmærksom paa, at det store Flertal af disse „Rückwanderer“ er indkommet i Landet før 1. Oktober 1918 og siden stadig har boet her.

Under Gruppe IV er anført fremmede (dog ikke tyske) Statsborgere. Det drejer sig overvejende om polske Arbejdere, der er kommet her til Landet før og under Verdenskrigen, og „Rückwanderer“, som har formaaet at faa polske eller russiske Legitimationspapier. Gruppen tæller ogsaa enkelte svenske og amerikanske Statsborgere. Den tæller ialt

395 Hovedpersoner, 147 Hustruer og 305 Børn.

Bortset fra de faa svenske og amerikanske Statsborgere er denne Gruppe ogsaa et udpræget Fremmedelement, der over-

vejende slutter sig til det tyske Mindretal. Det gælder ogsaa her, at det store Flertal er indkommet i Landet før 1. Oktober 1918 og siden stadig har boet her.

.....

.....

Til Supplering af disse Oplysninger har Amtmand Refslund Thomsen yderligere meddelt følgende om Antallet af Udlændinge pr. 15. 1. 1944 i Nordslesvig:

		Tyske Statsborgere	Andre Udlændinge	Statsløse tyske	Statsløse andre
Ribe	Politikreds	26	2	1	1
Haderslev	»	511	214	97	393
Toftlund	»	85	29	20	26
Aabenraa	»	362	100	38	54
Sønderborg	»	378	126	40	99
Graasten	»	308	62	15	31
Tønder	»	468	58	60	41
		2138	591	271	645
Heraf ialt	Hustruer	500	111	41	103
»	Børn	669	173	78	215

Der foreligger endvidere en Opgørelse over de forannævntes Beskæftigelse fsv. angaar Hovedpersonerne. Heraf fremgaar bl. a., at der pr. 15. 1. 1944 var 80 tyske Statsborgere i Landsdelen beskæftiget ved det tyske Mindretals kulturelle Arbejde.

Bilag 1.

Aabenraa Amt.

Aabenraa, den 25. Januar 1930.

Paa forskellig Maade er Amtet i de sidste Aar blevet opmærksom paa, at der foreligger adskillige Tilfælde af »uafgjort« Statsborgerret stammende fra Grænsedragningen i 1920, hvorfor man bl. a. i sin Tid fremskaffede en Fortegnelse over de Tilfælde, der var det tyske Konsulat bekendt.

Da det stod Amtet klart, at der udover de af det tyske Konsulat anførte Personer, fandtes mange, hvis Statsborgerforhold som Følge af den divergerende Fortolkning af de traktatlige Bestemmelser var eller i al Fald havde været omtvistet, iværksattes dels ved Gennemsyn af egne Akter, men navnlig ved Henvendelse til Politimesteren i Aabenraa og Politimesteren i Graasten en Undersøgelse af, hvilke Personer der endnu ikke er anerkendte hverken fra dansk eller tysk Side.

De saaledes fremskaffede Lister er derefter gennemgaaede, hvorved det har vist sig, at en stor Del af disse Personer findes anførte i de aarlige Love om Indfødsrets Meddelelse. For Restens Vedkommende har man rettet Forespørgsel til vedkommende Politimester, hvori ønskes oplyst, om de paagældende nu maatte have erholdt tysk eller andet fremmed Pas, eller om de maatte have indgivet Andragende om Naturalisation. I Tilfælde, hvor der endnu ikke er truffet nogen Afgørelse, og hvor det er aabenbart urimeligt at naturalisere de paagældende her i Landet, er det Hensigten at foretage Indstilling til Indenrigsministeriet om, at der i Lighed med de fra tysk Side foretagne Henvendelser, sker Henvendelse til de tyske Myndigheder om at naturalisere de, der nærmest maa siges at tilhøre Tyskland.

Gennemgangen af de fra Politimestrene tilbagemodtagne Sager, hvor det statsborgerlige Tilhørsforhold endnu ikke er konstateret, viser, at der er en lille Del, der rent ud nægter at foretage noget Skridt for at faa deres Statsborgerforhold anerkendt. Ligeledes er der en Del, der angiver, at de tidligere har indgivet Andragende til Amtet om dansk Indfødsret uden at have faaet noget Bevis endnu. I disse Tilfælde viser det sig næsten altid, at de paagældende forveksler et af dem indgivet Andragende med en af Amtet foretagne Undersøgelse af, om det var med Rette, at de paagældende ikke var optaget i de nationale Registre. Disse Personer faar derefter Oplysning om, at de ikke har indgivet Naturalisationsandragende, hvorhos de opfordres til at indgive saadant, ligesom vedkommende Politimester anmodes om at paase, at Andragendet fremkommer, hvorved bemærkes, at der fra Politiets Side udvises stor Hjælp-somhed ved at fremskaffe de fornødne Attester m. v.

Med Hensyn til de nationale Registre er Forholdet jo iøvrigt dette, at Sogneraadet uden at afkræve Attester optog de Personer, der havde haft Bopæl i Sognet fra 1. Oktober 1918 til 15. Juni 1920, medens der for de øvriges Vedkommende blev givet Paalæg om Fremskaffelse af forskellige Beviser, Attester m. v.. Allerede her har en stor Del forsømt Indsendelsen af det forlangte. Af de, der indsendte det begærede, har Sogneraadet optaget en Del og nægtet Optagelse af Resten. Disse sidste har derefter faaet Meddelelse fra Sogneraadet om, at de ikke var optagne.

Efter Registrenes Indsendelse til Amtet er Registrene reviderede, og alle de ikke optagne undersøgte ved Politiafhøring, hvorefter Amtet har afgjort, om de skulde optages eller ikke optages, jfr. foran.

Herefter er der selvfølgelig endnu Mulighed for, at der blandt de optagne findes Personer, der ikke har erhvervet dansk Indfødsret (herved rent bortset fra de, der har mistet denne Ret ved Bortrejse inden 7. Juni 1922) og som ej heller anerkendes i anden Stat. Chancen herfor er dog formentlig ringe, hvorfor man efter Amtets Formening kan undlade at foretage videre med disse Personer.

Da det stod Amtet klart, at Hovedparten af de omtvistede Tilfælde

maatte findes blandt de ikke optagne, har man nu paany gennemgaaet de her beroende Akter og udtaget de Tilfælde, hvor det ikke umiddelbart fremgaar, at den paagældende er anerkendt enten som dansk eller tysk Statsborger. Denne foreløbige Gennemgang har vist, at det her i Amtet kun drejer sig om ca. 100 Tilfælde, hvilke nu vil blive behandlet paa samme Maade som foran anført.

Amtet gaar ud fra, at en Behandling som anført af alle de Tilfælde, der kan fremskaffes ved Gennemgang af Politiets Lister og af det hos Amterne beroende Materiale, vil medføre, at man faar Lejlighed til at komme i Forbindelse med de allerfleste Tilfælde af omtvistet Statsborgerret, hvorved opnaas, hvilket kan være behageligt for Administrationen ved eventuelt senere Klage, over at der ikke kan erholdes Pas, eller lign., at de paagældende enten klart og tydeligt erklærer, at de ønsker at forblive tyske (selv om dette ikke anerkendes fra tysk Side), eller at de erklærer ikke at ville have Ulejlighed med at fremskaffe de til et Indfødsretsandragende nødvendige Attester m. v., eller endeligt, at de bringes ud af den Vilfarelse, at de forlængst har indgivet Indfødsretsandragende og vedblivende venter paa Besked herom, saaledes at de eventuelt nu kan indgive behørigt Andragende om Naturalisation.

K r. R e f s l u n d T h o m s e n.

Til Indenrigsminister Bertel Dahlgaard,
Indenrigsministeriet.

Bilag 2.

Politiadjudanten i de sønderjydske Landsdele,
Aabenraa, den 15. Sept. 1938.

Ordnningen af de statsborgerlige Spørgsmaal ved Landsafstaaelser har ofte været saa mangelfuld, at det senere skabte store Vanskeligheder. Det var Tilfældet efter 1864; men det har ogsaa været Tilfældet ved mange af de nye Statsdannelser og Grænsereguleringer efter Verdenskrigen. Der er Hjemløshedsspørgsmaal af meget generende Karakter mange Steder i Europa.

Ved de sønderjydske Landsdeles Genforening med Danmark var man paa dansk Side indstillet paa saa vidt muligt at opnaa en klar og definitiv Ordning af Befolkningens Statsborgerforhold. Der var i Tyskland Kredse, der gerne vilde plumre Vandene, f. Eks. ved Etableringen af et indigenat mixte. Men det tyske Udenrigsministerium stod over for disse Tendenser fast paa, at der skulde skabes saa vidt muligt klare Forhold, og dette maa i det store og hele ogsaa siges at være opnaaet.

Skønt de traktatlige Bestemmelser skulde synes at byde Garanti for, at der ikke i de sønderjydske Landsdele kunde blive Stof til Kon-

flikter angaaende Befolkningens Statsborgerforhold, og skønt dansk Administration i Aarene efter Genforeningen har ladet sig det være magtpaaliggende at søge undgaaet saadanne, er der, navnlig som Følge af forskellig Udlægning af Traktaterne, alligevel Tid efter anden dukket Tilfælde op, som ikke kunde klares. Den offentlige Mening, navnlig i de sønderjydske Landsdele, er sensibel i disse Sager. Man har derfor ment, at det kunde være gavnligt og hensigtsmæssigt at faa et Overblik over, hvorledes Stillingen i denne Henseende er.

Naar det, ofte af tilfældige Grunde, konstateres, at en herboende Person, der hidtil har været regnet for dansk Statsborger, ikke er i Besiddelse af dansk Indfødsret, optager Politikredsen en skematisk Rapport over paagældende. Rapporten fremsendes gennem Politiajudantkontoret til Rigspolitechefen, hvor man, naar det drejer sig om en Person med fleraarigt Ophold, i Reglen stiller Spørgsmaalet om Opholdstilladelse i Bero for at afvente en eventuel Ansøgning om Naturalisation.

Paa Grundlag af Politiajudantkontorets Oplysninger har man Mulighed for at faa en Oversigt over Hjemløshedens Omfang ved at udskille de Fremmedsager, af hvilke det fremgaar, at den paagældende ikke anerkendes som Statsborger i hans tidligere Hjemland, eller hvor det maa antages, at en saadan Anerkendelse ikke vil kunne erholdes. Man har selvfølgelig ingen Garanti for, at der ikke foreligger flere Tilfælde, maa tværtimod regne med, at der stadig vil dukke nye Tilfælde frem, saaledes at den i det efterfølgende givne Oversigt ikke gør Krav paa at være udtømmende. Alligevel vil det sikkert have sin Interesse at faa et Overblik over det foreliggende Materiale. Det viser os den kendte Hjemløsheds Omfang, og det maa formentlig anses betemmeligt, at Regeringen holdes underrettet herom. En Bearbejdelse og Bedømmelse af Materialet kan derhos maaske bidrage til, at der kan opstilles Retningslinier for, hvorledes man skal stille sig til Spørgsmaalet. Eventuelt nyopdukkende Tilfælde vil næppe være af anden Karakter end de foreliggende.

Der er en særlig Kategori af Hjemløse, hvis Forhold er upaavirket af Versaillstraktaten og den dansk-tyske Traktat af 10. April 1922, fordi Vedkommende ikke før Genforeningen havde tysk Statsborgerret. Til denne Kategori hører i første Linie de mange saakaldte »Rückwanderer«, d. v. s. tyske Kolonister fra Ukraine, Volhynien og andre Dele af det gamle russiske Rige, som under Verdenskrigen, da deres Hjemstavn blev besat, flyttede til Tyskland. Det har i mange Tilfælde været umuligt at faa det nye Rusland eller Følgestaterne til at anerkende de paagældende. Da deres Hjemløshed ikke skyldes Genforeningen, er der dog almindeligvis ikke saa megen Kritik over disse Tilfælde. Det bemærkes, at de fleste »Rückwanderer« er tysksindede og slutter sig til det tyske Mindretal. I enkelte Tilfælde er der sket Naturalisation af »Rückwanderer«, og dermed er disse da udgaaet af Statistikken.

Antallet af hjemløse »Rückwanderer«, for Tiden bosat i de sønderjydske Landsdele, er:

270 Hovedpersoner,
80 Hustruer og
134 Børn.

Af Hjemløse, der ikke henhører til »Rückwandernes« Kategori og før Genforeningen ikke var tyske Statsborgere, findes i de sønderjydske Landsdele følgende Antal:

18 Hovedpersoner,
4 Hustruer og
25 Børn.

Den Hjemløshed, der er opstaaet i Forbindelse med Genforeningen, har som foran nævnt sin Rod i forskellig Udlægning af Versaillestraktatens og den dansk-tyske Traktats Bestemmelser. Paa en Række Punkter fortolkes disse Bestemmelser saa forskelligt, at et efter Omstændighederne betydeligt Antal Personer hverken anerkendes fra dansk eller fra tysk Side. Der er i talrige Tilfælde raadet Bod herpaa ved, at de paagældende er blevet naturaliseret her i Landet. Af de vedføjede Lister med Bilag, som man tillader sig at henvise til, fremgaar det dog, at fremdeles

127 Hovedpersoner,
64 Hustruer og
124 Børn

maa registreres som Hjemløse, hvorved bemærkes, at kun de Børn, der er født efter Genforeningen her i Landet, vil kunne opnaa dansk Indfødsret i Henhold til § 2 i Lov Nr. 123 af 18/4 1925. I de fleste Tilfælde skyldes Ikke-Anerkendelsen fra dansk Side, at de paagældende fra 1. Oktober 1918 til 15. Juni 1920 har haft deres Bopæl uden for de sønderjydske Landsdele, enten Nord for den gamle Grænse eller Syd for den ny. Naar de desuagtet ikke anerkendes fra tysk Side, skyldes det enten den tyske »Stichtag«-Teori, hvorefter det skulde være tilstrækkeligt til at erhverve dansk Indfødsret, at den paagældende havde Bopæl i de sønderjydske Landsdele den 15. Juni 1920 og ogsaa har opholdt sig her før 1. Oktober 1918, en forskellig Bedømmelse af Bopælsforholdet eller en afvigende Opfattelse med Hensyn til, fra hvilke Alderstrin der selvstændigt erhverves Indfødsret ved Bopæl.

Det vil ikke undre, at de Personer, der rammes af disse Fortolkningsdifferencer, staar uforstaaende overfor, at de skal være hjemløse, og da det store Flertal maa siges at være nært knyttet til de sønderjydske Landsdele, faar Kritikken som oftest Adresse til dansk Side. De støttes ogsaa fra tysk Side i, at de blot skal vedblive at kræve sig anerkendt. I enkelte Tilfælde vides Dr. Lorenz Christensens »Wirtschaftsberatungsstelle« stærkt at have fraraadet vedkommende at søge

Spørgsmaalet løst ved at ansøge om Naturalisation. Der maa regnes med, at disse Tilfælde i høj Grad vil blive udnyttet agitatorisk til Angreb paa dansk Administration.

De traktatlige Bestemmelers vidtgaaende Bopælskrav kommer særlig til at ramme de mere løse Elementer, som i den kritiske Tid fra 1. Oktober 1918 til 15. Juni 1920 maatte søge Arbejde, hvor Arbejde var at finde. Det er heller ikke blot et Tilfælde, at der paa Listen over de Hjemløse er forholdsvis mange, der har været i Konflikt med Straffeloven.

At Tilfældene, som allerede antydet, kommer frem successivt, skyldes navnlig den Omstændighed, at den Bearbejdelse af Statsborgerforholdene, som fandt Sted i Forbindelse med Optagelse af de saakaldte Nationale Registre, var baseret paa Folketællingen af Febr. 1921. Personer, som paa Folketællingsdagen opholdt sig uden for de sønderjydske Landsdele, og som undlod at melde sig, fik ikke dengang deres Forhold undersøgt. Da der ikke er nogen Mulighed for at tvinge de endnu uopklarede Tilfælde frem, er der formentlig ikke andet at gøre end at bearbejde de til enhver Tid bekendte Tilfælde.

I de fleste Tilfælde foreligger der Dokumentation for, at de paa-gældende ikke anerkendes af de tyske Myndigheder. Hvor saadan Dokumentation mangler, kan man ud fra Kendskabet til de tyske Myndigheders Standpunkt temmelig sikkert slutte, at en Henvendelse vil være frugtesløs, kun i meget faa af de anførte Tilfælde vil en Anerkendelse kunne opnaas.

For de Hjemløse selv er Problemet ubehageligt nok i mange Henseender, saaledes f. Eks. Slettelse af Valglisten o. l., men hertil kommer, at Folk i Almindelighed ikke forstaar disse Afgørelser, og hvor Tilfældene træder grelt frem under Retssager o. l., giver det Anledning til Kritik i Pressen og kærkomment Stof for Angreb paa dansk Administration.

Man har derfor ikke villet undlade at gøre det høje Ministerium bekendt med den foretagne Undersøgelse, der vedrører Personer, underkastet Tilsyn efter Fremmedloven. Man tillader sig dog samtidig at henstille, at Materialet forelægges Indenrigsministeriet, der formentlig vil være interesseret deri, da Indfødsretsspørgsmaal henhører under dette Ministeriums Omraade.

Efter endt Afbenyttelse bedes de vedlagte Sager vedrørende de enkelte Tilfælde tilbagesendt Politiajudantkontoret.

sign. Refslund Thomsen.

Til Justitsministeriet

Bilag 3. Sammenfatning.

						Af Hovedpersoner har følgende særlig Tilknytning til Landet:		
						ved Fødsel i Landet	Giftermaal eller Af- stamning	
I. Tyske Undersaatte.								
a)	131	Hovedpersoner med	52	Hustruer og	109	Børn.	52 36	
b)	375	»	»	241	»	»	30 239	
c)	257	»	»	85	»	»	103 70	
d)	371	»	»	106	»	»	131 76	
Ialt						1134 Hovedpersoner med	484 906 Børn.	316 421
II. Tidl. tyske Undersaatte, nu hjemløse.								
a)	76	Hovedpersoner med	33	Hustruer og	83	Børn.	62 9	
b)	68	»	»	30	»	»	37 18	
c & d)	27	»	»	9	»	»	20 6	
Ialt						171 Hovedpersoner med	72 159 Børn.	119 33
III. Andre hjemløse.								
a)	174	Hovedpersoner med	53	Hustruer og	139	Børn.	44 46	
b)	62	»	»	20	»	»	24 11	
c & d)	46	»	»	3	»	»	40 2	
Ialt						282 Hovedpersoner med	76 181 Børn.	108 59
IV. Fremmede Statsborgere (dog ikke tyske).								
a)	199	Hovedpersoner med	96	Hustruer og	194	Børn.	44 43	
b)	72	»	»	21	»	»	27 11	
c)	67	»	»	15	»	»	39 11	
d)	57	»	»	15	»	»	16 6	
Ialt						395 Hovedpersoner med	147 305 Børn.	126 71
Total 1982 Hovedpersoner med 779 Hustruer og 1551 Børn.								

a = indkommet til eller født i det nuværende Danmark inden 1. Okt. 1918 og stadig bosat der.

b = senest indkommet til eller født i det nuværende Danmark fra 1/10 1918 — 15/6 1920.

c = senest indkommet til eller født i det nuværende Danmark fra 15/6 1920 — 1/2 1925.

d = senest indkommet til eller født i det nuværende Danmark fra efter 1/2 1925.

Slesvigske Præstegaarde.

Af † Carsten Petersen.

En Præstegaard skal gemme sig som noget, der er værd at søge efter, den skal være lav, fordi dens Herre skal være ydmyg og sagtmodig; den skal være rummelig, fordi dens Herre aldrig maa sige: »Der er ikke Rum mere«. den skal være hyggelig, at de der træder ind i den, kan læse de Ord: »Hvor Herrens Aand er, der er Orden«. Dens Døre skal være lave, at de fattige ikke skal skræmmes, og dens Porte skal staa aabne ved Nat og ved Dag, at de vejfarende, som er blevne trætte paa Livets Vej, kan finde Herberge og Hvile. En saadan Præstegaard er til Velsignelse for høje og for ringe, fordi den er saaledes indrettet, at den ingen af dem støder tilbage; de læser alle over Porten: »Træder inden for! Haabet er derinde«.

(En gammel Feltpræst!).

Protestantismen har nok vundet den protestantiske Præstegaards Idyl, men den har mistet Katedra- lens Poesi.

(J. A. Lutz).

I. Præstegaardens Historie i Almindelighed.

Spændt lytter vi for at fange en Lyd af de Hammerslag, der tømrede den første Præstegaard i det danske Sønderjylland.

Det er forgæves. Ikke den sagteste og svageste Tone lyder gennem Nattens Stilhed. Historien er tavs.

Og dog er en Præstegaard ikke et Stykke Jord med nogle Bygninger, der handles med og som beboes af tilfældige Mennesker, en Fremtoning i Tidens Bølgegang, som alle andre Fremtoninger. Nej, Præstegaarden har en Historie, sin egen Historie, som gaar langt længere tilbage i Tiden end Kirkens Grundlæggelse i Norden. Men vi maa for Sønderjyllands Vedkommende sanke enkelte Straa, førend vi faar et Neg; vi maa

stave og lægge sammen, indtil nogle Omrids skimtes i det fjerne.

1. Præstegaardens Tilblivelse.

I Kristendommens gamle Hjemlande kommer Kirkehistorien først efter Aarhundreder til at tale om fast Ordning af Præstens timelige Kaar. I lange Tider var Præstegerningen kun optaget af det Rige, som ikke er af denne Verden. Men da en italiensk Greve henimod Aar 600 e. Kr. vilde bygge en Kirke, krævede Pave Gregor d. Store, at der først skulde søres for passende Underhold til en fastboende Præst, nemlig en Gaard med Stuehus, et Spand Okser, 2 Køer, 15 Faar og hvad der ellers hører til en Gaards Besætning, desuden nogen Driftskapital (H. G. A. Jørgensen, Sognepræst og Præstegaard). Det var meget beskedne Indtægter, men altsaa et lovkrævet Mindstemaal. Og Præsten er bundet til Jorden. Siden det 9. Aarh. finder man det til et Kirkeembede henlagte Gods benævnt som beneficium (egentl.: Velgerning, der vel antyder dets Oprindelse som Gave). Staten lønnede ogsaa sine gamle Soldater med slige beneficia, smaa Landejendomme, hvis Udbytte de nød. En anden Betegnelse for Præstegaarden er det latinske dos, der ligefrem betyder Gave. Foruden Jordudbyttet havde Præsten mange Slags Godtgørelser for Embedshandlinger o. l. Ikke desmindre gik Udviklingen gennem Middelalderen i den Retning, at mange Præster, især Medlemmer af Domkapitlerne, søgte at sætte sig i Besiddelse af flere Embeder samtidigt. Nogen Undskyldning for denne utiltalende Fremfærd kan findes i den Omstændighed, at mange Kanniker saavel som adskillige menige Præster til Tider ikke kunde faa det daglige Brød af Embedets Indtægter. Der var dog uforenlige Embeder — Beneficia incompatibilia — som ikke maatte være paa een Haand. Dertil regnedes fornuftigvis saadanne Embeder, som hvert for sig er tilstrækkeligt til standsmæssig Levemaade.

Tanken om at baade Kirke og Præstegaard hertillands kan være lagt, hvor et hedensk Gudehov laa, altsaa paa hellig Grund,

kan ikke helt afvises; men det kan kun dreje sig om et ringe Antal Tilfælde. I Sønderjylland kunde der være Tale om Vedsted, Egen, Møgeltønder, Vonsbæk, Tirslund, Løgum o. a. Men netop i det fra Oldtiden særmærkede Vedsted Sogn er Præstegaarden ikke blevet bygget ved Offerstedet; den laa nemlig i gammel Tid ved Vejblø Sø. Og Jegerup Kirke og Præstegaard har ingensinde ligget ved den Helligdom, som kaldtes Odins-Vi (Vojens). Den Omstændighed, at mange Præstegaarde ligge et Stykke Vej fra Kirken, vidner ogsaa noksom om, at helt andre Hensyn har været bestemmende end hedenske Helligdomme.

Gamle Saxo fortæller noget om Præsternes Samliv, som det synes under klosterlige Former med fælles Boliger. Om Kong Knud d. Store siger han, at han forøgede Smaacellerne med nye Boliger. Hvad Saxo har ment med de faa gaadefulde Sætninger, kan næppe forklares. Nyere Historiker har søgt at gøre sig et Begreb om Tilstandene i de første Aarhundreder efter Kristendommens Indførelse i Norden, dels ud fra Saxo's sparsomme Antydninger, dels ved Hjælp af deres egen Fantasi. H. Olrik finder, at de danske Konger i det 10. Aarh. skænkede Grund til Kirkerne og oprettede Præstebol. Under engelsklothringsk Indflydelse tog Knud d. Rige sig af Kirken og Gudstjenesten foruden de Samlag, der var knyttede til Bispesæderne, grundede, ifølge Saxo flere private Klerkeboer og skænkede Jordegods til dem uden Tvivl Aflæggere af tilsvarende engelske Samfund (Konge og Præstestand). Arup tillægger Biskop Odinkar i Ribe, der døde 1043, meget stor Betydning. Til hans Tid kan man tilbageføre Dannelsen af Klerkeboer i hvert Sysse i Jylland, Smaasamfund af i Kristendommen vel oplærte Mænd, der kunde tage Præstegerningen op i Syslets Landsbyer. Vi maa antage, at til disse Klerkeboer søgte de danske Bønder, der vilde oplæres i Kristendom for at kunne oplære andre, deres egne Bysbørn, deri. Og fra disse Klerkeboer hentede Bønderne sig igen en Præst, vel oftest en Bondesøn fra Sognet, der giftede sig og stiftede Familie i Landsbyen og

delte dens Kaar. Til hans Underhold havde Landsbyen som Regel udlagt en Gaard ganske som de andre Gaarde i Byen. For sine Hanlinger fik han desuden Betaling.

Biskop Jørgen Hansen paa Als, der gerne lyttede til Historiens Tale og forstod dens Sprog, skrev i en Indberetning bl. a.: „Indtil Knud VI (1181—1202) boede Præsterne, hvor de vilde og levede af deres Tiende samt besøgte deres Menigheder efter Behag. I hans Tid skænkedes en Del Gaarde til Præsterne. Dog blev det først under Kong Oluf og Margarete (1380—1412) fastsat, at de skulde have den bedste Gaard i Sognet“. I „Kirkeleksikon“ gør J. Oskar Andersen opmærksom paa den svenske Upplandslov, hvorefter der ved Kirkebygning skal udskiftes en Markland Jord til hver „Hundredkirke“, $\frac{1}{2}$ Markjord til hver „Tolvtekirke“, og Bønderne skal bygge Præstegaarden, der bestaar af 7 Huse. Forfatteren rører samtidig ved et Spørgsmaal, som endnu staar ubesvaret: Hvornaar blev Kirkens og Præstens Ejendom skilt fra hinanden? „I 14. Aarh. udtales det klart, siger han, at Præstegaarden laa paa Kirkens Jord“. Jydske Lov antog det samme.

Senest i sidste Halvdel af det 12. Aarh. da Tiendepligten indførtes baade i det slesvigske Stift (1187) og i de kongerigske Stifter (noget før), maa Præsten have haft sin faste Bopæl indenfor Sognet, hvor han selv kunde modtage det leverede Korn, der kom i Læsvis, og have Husning til de Dyr, som Korset skulde opfodres paa. Den store Tiende formodes at have gjort sit til, at baade Stenkirkerne og Præstegaardene byggedes. Men for Præstegaardens Vedkommende er det dog sandsynligt, at den egentlige Tilblivelse ligger et godt Stykke forud for dette Tidsrum. Da Sognegrænserne laa fast, maa det have været næsten en Selvfølge, at Præsten i det timelige blev stillet paa lige Fod med sine Sognebørn, Bønderne.

Imidlertid bølger Udviklingen endnu frem og tilbage. Præster i Nørrejylland klager 1251 over, at de kirkelige Embeder i Danmarks Rige er saa tynde og tarvelige (tenna et exilia), at en Mand ikke kan leve af to, og derfor faar Lov til at modtage

et Embede (beneficium) mere. Da har det nok endnu været smaat med velforsynede Præstegaarde. Om Sønderjylland ved vi ifølge mange Pavebreve, at to Sogne her og der var lagte sammen i Middelalderen; men vi ved ogsaa, at før eller senere fik hvert Sogn sin Præstegaard, ogsaa saadanne Sogne som helt fra Middelalderens sidste Aarhundrede indtil vore Dage har været uden egen Præst. Der har aabenbart været en Tid, da Sønderjylland i den Henseende var et Stykke forud for det øvrige Land. Paafaldende kunde det synes, at de mange nu trykte Pavebreve aldrig nævner Præstegaarden; men det har sin naturlige Grund i, at Præsten altid forlenedes med Kirken (rector ecclesiæ) og derfor kun summarisk i sit Kaldsbrev hørte om de Rettigheder, han maatte nyde og skulde haandhæve.

Men tier Kurien i Rom om Præstegaarden i Norden, saa tales der nu og da om den i de hjemlige Love. I kongelige Haandfæstninger fra Middelalderen møder vi den regelmæssigt. Af Sognepræsterne — hedder det 1320 — skal der ikke ydes nogen kongelig Tjeneste, saavidt angaar Landerierne, der ligger til hans ene Gaard, paa hvilken han personlig har sin Bopæl. I Kong Olufs Haandfæstning loves, at hver Præst skal haffue den bedste Gaard udi sit Sogn til sit Sæde, fri oc undtagen aff all kongelig Tyngde. Lignende Tilsagn gav Dronning Margrete 1376: Hver Præst skal have en Hovedgaard (curiam principaliorem) i sit Sogn til sit Ophold fri for al kongelig Afgift, sammen med Familien, som bor paa samme Gaard. Man maa huske, at dette var Krav, som den nordiske Kirke i al Almindelighed stillede til Kongemagten. Dermed er ikke sagt, at disse Krav blev opfyldte i hvert Sogn. Men saa meget kan vel siges, at i Begyndelsen af det 14. Aarh. er Præstegaarden en almindelig og retslig anerkendt Kendsgerning. Paa Latin hedder den dos ecclesiæ, paa Tysk Wedemstede, paa Dansk Præstebol eller Præstegaard, der skal være en gammel nordisk Betegnelse. Det tyske Wedem (deraf: widmen) skal lige som det latinske dos betyde en Stiftelse, en Gave.

Men endnu et godt Stykke Tid er Præsten og hans Gaard

ikke voksede helt sammen. Endnu unddrager Præsten sig aabenbart i mange Tilfælde den ofte indskærpede Pligt at bo inden for Sognets Grænser. Denne Mislighed kunde have sin Grund i, at Embedet blev besørget af Munke, skønt vi godt ved, at ogsaa Munkene hyppigt tog fast Bopæl i Sognet. Kapitelshaverne, som samlede flere Embeder paa een Haand, kunde naturligvis ikke altid bo ved deres Sognekirke. Mange Præster levede i den nærmeste Købstad. Det har over hele Linien været vanskeligt at faa Præst og Munk bundet til det Sted, hvor Arbejdet og Pligterne kaldte paa ham. Nogle Steder har han tilsyneladende haft Valget mellem flere Boliger, og den af Bonden udlagte Gaard har endnu ikke formaaet at gøre sig gældende over for det, der syntes smukkere og bekvemmere.

Til allersidst i Middelalderen vedtoges endnu engang i L. Urnes Synodalstatut 1517 (for Sjælland), at enhver Præst skal bo ved sin Kirke og holde sin Præstegaard vel vedlige. Quislibet curatus faciat residentiam personalem opud ecclesiam suam sub pena privationis eiusdem ac domus residentia suæ reparat et competenter ædificet sub pena x marcarum.

Oprindelig var Biskoppen den egentlige Sognepræst eller Sogneherre i sit Stift. Den enkelte Præst var hans Vikar eller Stedfortræder, som udførte den ham betroede Gerning paa Biskoppens Vegne. Da Tiende blev indført, tilfaldt en Trediepart Biskoppen, medens Kirken og Præsten fik hver en Tredjepart. Med Tiende og Gaardbruget begynder Sognepræstens Selvstændighed og økonomiske Uafhængighed, baade overfor Sognefolket og opad. Han er nu ikke mere som Fuglen under Himlen, der lever af, hvad der tilfældigt lægges for dens Fod. Pave og Biskop kunde kræve af hans Indtægt indtil Halvparten, ja undtagelsesvis lægge Beslag paa et helt Aars Indtægt, men den kloge Præst gav ikke mere end han kunde undvære.

2. Præstegaarde i Sønderjylland i Middelalderen.

Navnet Præstegaard (dos ecclesiæ) dukker op første Gang i Hvidding. Det var i Drost Lavrids Jonsøns Tid, som levede omkring 1320—30.

I Notmark fik Præsten nogen Jord skænket af Adelsmanden Lavrids Sture 1341; han skulde holde en Sjælemesse for den. Selve Præstegaarden siges at være et gammelt Junkersæde, hvor Sturerne selv boede, mens Præsten levede paa Østerholm. Senere blev der byttet om, saa Præsten fik Junkernes Hus.

Et Kaldsbrev, som udstedtes til Otto Jacobsen i Vedsted, kræver af ham Troskabs- og Lydighedsed og Løfte om at have sin Bolig i Kirkens Nærhed, ikke holde nogen Frille og ikke øde Kirkens Gods — altsammen almindelige Regler.

I Vonsbæk er vi paa Nippet til at se ind ad Vinduerne 1466. Endeligt hører vi, at Præsten bygger Hus, og vi skyn-der os hen paa Stedet for om muligt at være Vidne til, hvad der sker. Det var Enken Gunder Peders, som fik Præstegaarden (de Wedeme) d. e. Landerierne med Bygningerne i Leje paa 4 Aar. Foruden en aarlig Kornafgift skal hun for Hr. Asser, Sognepræst til Vonsbæk, opbygge et Hus, hvortil Præsten selv med Sognets Hjælp vil levere Tømmeret. Enken skal gøre det færdigt paa Tag og Fag; men den indre Ud-smykning vil Hr. Asser ogsaa bekoste. Skulde det nye ikke være færdigt til den Dag, da Præsten kommer, skal de skikke tilrette et godt Kammer med en rede Seng, og vil Hr. Asser have sit eget Sengetøj der, skal der indrettes til ham et godt Kammer med Laas, hvor han kan opbevare sit Gods. Man maa antage, at Enken, som byggede et nyt Hus til Præsten, selv kom til at bo i den gamle Præstegaard. Den Dag, Hr. Asser kræver det, skal hun nemlig rømme Præstegaarden for ham (eme rumen de Wedeme).

Saa meget fik vi at se i Vonsbæk. Helt i Middelalderens Slutning dukker der flere Præstegaarde op. Især den endnu

opbevarede gamle Regnskabsbog over Ærkedegnens Kirker paa Vestkysten har gemt en Del Navne og tørre Data. En Bonde i Emmerlev, som havde noget af Kirkens Jord, boede ved Præstegaarden (apud dotem). I samme Præstegaard, som altsaa laa i Kirkebyen, levede vistnok paa den Tid (1523) Hans Tjellesen med sin Husholderske Cæcilie. Det hedder nemlig i Regnskabet, at et Legat i Hjerpsted er stiftet af Cicol udj Emerløff prestegaard. I Mjolden er der bygget en ny Præstegaard omkring 1530. Da bekender Jens Sørensen (Joh. Seuerini), som vel ikke kan være nogen anden end Præsten, at han af Kirken har modtaget 32 Mk. til Opbygning af Præstegaarden — pro dote ædificanda. Senere har han igen faaet 30 Mk. Der har aabenbart været stort Byggeri. Men intet Spor er blevet tilbage af disse Præstegaarde. I Højer var der en Alterpræst, som havde Jord af Kirken. Det var rimeligvis den samme, som boede i Kaplanhuset, hvilket synes at være solgt, da man ikke mere behøvede Alterpræsten, altsaa efter Kirkebrudet. Paa lignende Maade gik det vel i Møgeltønder. Her blev Kaplanen, Hr. Peder, dræbt i de fortumlede Dage 1530—40. Nu kendes kun Stedet, hvor hans Stavn laa. Det er endnu et omgærdet Indelukke, hvor Kirkens Tjener i sin Tid vandrede mellem Stikkelsbærbuske, mens Klokken ringede Ave Maria. I Hellevad siges, at Kirkebroen var Vest for Præstegaarden, hvad den er den Dag i Dag. Mauritius Hertebrecker i Hostrup havde sine Jorder samlede omkring 1504 og boede naturligvis paa sin Gaard. Da Hostrup og Højst skiltes ad, lod Præsten bygge Hus til Kaplanen i Højst, medens han selv blev i Hostrup.

Til Præstens Gaard hørte der to Slags Landerier: Ottingsjord og Given Jord. Ottingsjorden er den Del, som udgør selve Gaarden og stiller den paa lige Fod med alle andre Gaarde af samme Størrelse indenfor Bysamfundet. Mange Steder var det en hel Gaard med 3—5 Ottinger, andre Steder en halv Gaard med to Ottinger. Given Jord er, som Navnet giver tilkende, enkelte Jordstykker eller hele Ejendommen, som i Ti-

dens Løb skænkedes til Præsten, hyppigt som Vederlag for Sjælemesser. Dette Gods kaldes ogsaa Mensalgods, fordi det var givet til Præstens Bord (lat. mensa). Der maa være noget Slægtskab her med det latinske dos og det tyske Wedeme.

Mest paafaldende er Forholdet i Stepping. Skønt Præsten her havde sine 2 Ottinger Ager og Eng paa Stepping Mark, kan han opføre en lang Liste paa given Jord, nemlig: Østen for Præstegaarden 1 Agger, item Valborge Agger, 1 Agger ved Vandrassel, 1 Agger paa Østerbjerger, 2 Agger kaldes Bygagger, 3 Agger Kolstofte, 2 Agger ved Sybbe Syg, mellem Frørup og Stepping Mark, Surkiærdam, Øst for Stagdemning Steenbroholm, 2 Ager, item Ulhoyagger, Sønder Møldam paa Colstrup Mark, Malmaj item 1 Agger, 1 liden Toft, paa Bjerndrup Mark, 1 Toft kaldet Møgeltoft, it. Sønder Bierndrup ved schiden Elbæk nogen Jord. Denne Overflod af Given Jord var Resultatet af Middelalderens Gavmildhed. Hvorfor den frugtbare Regn netop faldt over Stepping, finder vi ikke forklaret nogetsteds. For Middelalderens Folk betød Evigheden saa meget, at en smule timeligt Gods, ogsaa en hel Bondegaard, gerne maatte gives som Pris for et Haab. Offerviljen var stigende gennem det 15. og 16. Aarh. Endnu den første Tid efter Reformationen kunde mange Folk ikke glemme, at ogsaa i de aandelige Forhold gælder Regelen: Noget for noget.

Efter at have fremdraget det saakaldte Mensalgods eller Given Jord, skal jeg nu henlede Blikket paa adskillige Præstegaarde, som slet ingen Jordtilliggende havde, eller dog kun nogle usammenhængende Stykker, ikke en samlet Gaard. Forklaringen maa som Regel søges deri, at enten laa Sognekirken under et Kapitel eller et Kloster, som fra første Færd besørgede Tjenesten, uden at der oprettedes nogen Præstegaard; eller der var en Gaard, men den gled med Tiden ind under Klosterets Forvaltning sammen med andet Gods; eller endeligt der var Landerier, som gik tabt ved Skødesløshed.

Vonsbæk, Moltrup, Bjerning, Hammelev, Vilstrup, Fjelstrup, ogsaa Gammelhadsløv samt Øsby, Grarup og Aastrup

opføres som Domkapitlets eller enkelte Kannikers Ejendom. Hverken Moltrup eller Bjerning havde en Præstegaard. Endnu efter Kirkespaltningen havde Hammelev, ingen benefnd Ottingjord. I Gammelhadrslev er det tvivlsomt, hvordan Præstegaarden var aflagt med Jord. Til Aastrup menes Jorden at være lagt omkring 1660, idet hver Gaard gav et Stykke.

Lige saadan er det med Kirkerne under Løgum Kloster: Nørreløgum, Abild og Brede. I Nørreløgum, som helt siden Slutningen af det 12. Aarh. var henlagt til Klosteret, har der maaske fra Begyndelsen ikke været nogen Præstegaard, hverken Hus eller Jord, og saa længe Munkene havde Tjeneste, var der ingen Grund til at bygge. I Abild menes der at have været en regelret Præstegaard. Præsten Matthias Friis indberetter 1647, at efter troværdige Udsagn har dette Embede lige som andre nærliggende i sin Tid været betjent af Munke fra Løgum og deres Vikarer, og Præstegaarden er derved kommet i stor Tilbagegang og tilsidst gaaet tabt, idet den stadigt lejedes ud. Samme Aar blev en halv Fæstegaard tillagt Præsten, da han før ikke havde en Fodsbred Jord. En Efterfølger i Embedet udtaler sig derhen, at Abbederne i Løgum drog de nærmest liggende Sogne til sig og lod Munkene prædike efter Omgang, som de kaldte det. Det rette gamle Præstebol afhændede de (veralienierten, d. e. lod det komme paa fremmede Hænder). Han henviser til, at ellers alle Sogne er funderede paa visse Landerier „efter Forordningen af 1466“. Denne Forordning har jeg ikke kunnet finde. I Abild kaldtes endnu et Hus i Byen den gamle Præstestavn, men laa under Schackenborg.

I Brede stod det omkring 1600 saaledes til, at Sognet hverken havde Hus eller Jord til sin Præst. Han maatte fæste Kirkens Agre. Senere blev han hjulpet med en øde Gaard.

Det ligger omtrent paa samme Linie, hvad der berettes fra Adsbøl. Her var nu ikke Klosteret skyldigt. En Præst i det 17. Aarh. fremstiller Sagen saaledes: Til Præstens Underholdning har Forfædrene (die Gottsälige Antiquität), givet en Gaards Jord til 4 Mark Guld med Skov og Eng, dertil adskillige løse

Agre. Men alt dette er kommet bort fra Embedet. Kun 3 Tønder Land og noget Eng var i Behold. Tabet forklares paa den Maade, at der engang var fælles Præst for Ullerup og Adsbøl, og denne Præst, som boede i Ullerup, udlejede Præstegaarden i Adsbøl til en af sine Sønner. Senere vilde Bonden ikke slippe Jorden, men gav sig ind under Sønderborg (ganske som i Abild). Der maatte saa begyndes forfra. Det, der kaldes Udvikling eller Historie, gaar ofte snedigt til Værks. Den Præst, som gjorde sig skyldig i ovennævnte Forseelse, maa have været Johannes Witte eller Albinus (Hvid), som sad i Ullerup fra 1548, altsaa i et Tidsrum, hvor adskilligt gik tilspilte.

Det var Middelalderen, som lagde Præstegaarden der, hvor den — med faa Undtagelser — ligger endnu. Og denne Beliggenhed kan alle Tiders Præster være vel tilfredse med.

Enhver fremmed, der kommer til Sognet for at søge Præsten, vil helt naturligt sætte Kursen imod Kirken, og det viser sig som Regel, at han ikke gaar meget fejl. Lige op ad Kirken ligger dog ikke ret mange Præstegaarde, ikke Halvparten. Tilsyneladende har Vestkysten (Tørninglen og Tønder Provsti) bedst faaet det ordnet paa den Maade. Ellers ligger Præstegaarden gerne et Stykke fra Kirken, hvilket viser, at den største Part af vore Præstegaarde ialtfald ikke er byggede samtidigt med Kirken. At man meget vel forstod Samhørigheden af Kirke og Præst, ser vi i Hjordkær, som blev et selvstændigt Sogn med een Kirke omkring 1520. I den nyeste Tid er man tilbøjelig til at gaa et Skridt videre og lægge Kirke og Præstegaard under eet Tag.

En Undersøgelse af Kirkernes Beliggenhed vil muligvis føre til det Resultat, at de allerfleste oprindeligt har ligget i Ud-kanten af en By, mange ogsaa imellem to Byer eller paa helt ensomme Steder. De ensomt liggende Kirker har sjældent faaet Præstegaarden til Nabo. Præsten har aabenbart foretrukket de levende Mennesker for Kirke og Kirkegaard. I Starup, Bjolde-rup, Skrave, sidder Præsten trofast ved sin Kirke, langt fra By, derimod ikke i Vilstrup, Vonsbæk, Rødding, Gram, Hvid-

ding, Vodder, Spandet, Hjerpsted, Burkal, Tinglev, Bedsted, Ensted, Varnæs, Egen. Her og der er Præstegaarden kommet til at ligge i en helt anden By: Hoptrup (oprindeligt i Mastrup), Vedsted (opr. i Vejebøl), Moltrup (opr. i Bramdrup), Nustrup, Emmerlev, Brede o. s. v. Man har vel delt Værdierne saaledes, at en By fik Kirken, en anden Præsten. En saadan By kan ikke tænkes at stamme fra den ældste Tid.

Landskabeligt har mange af vore Præstegaarde faaet en straalende Beliggenhed, hvad enten denne fra først af har været velberegnet eller ej. Vonsbæk og Starup grænser til Haderslev Fjord. Halks Yndigheder beundredes allerede i Middelalderen; in fertili et fructuoso loco sita (liggende i en rig og frugtbar Egn). Fra Vinduerne i Aller ser man ud over Lillebælts Bølger. Tyrstrup ligger som et gammelt Herresæde (hvad det dog nok ikke har været) i storslaaede Omgivelser. Vedsted Præstegaard spejler sig i sin egen fiskerige Sø. Stil dig hen i en Stue mod Havesiden i Hørup Præstegaard og se et Syn — og alt det du ser, hørte engang Præsten til, han mættede sit Øje med sin egen Verdens Rigdom og Skønhed.

Ved det aabne Hav har ingen Præst bygget sit Hus, skønt der var Lejlighed nok dertil. Fiskere som Betsaida-Disciplene var de slesvigske Præster ikke. Men til Husbehov vilde de gerne drive lidt Fiskeri. Derfor findes den Dag i Dag en eller flere Damme næsten ved enhver Præstegaard. Fra den dækkedes Præstens Bord i Fastetiden, medens Sognets Folk bragte Æg i Snesevis til hans Køkken. Fiskedammen var bedst tjent med rindende Vand. Derfor gennemrisles Præstens Have ofte af en lille Bæk. Større Aær løber vel her og der forbi Haven, men til vor Forundring har mange Præster givet Afkald paa at bo ved en vandrig Flod. Det kunde dog være sket f. Eks. i Brøns, Brede, Mjolden, Sommersted, Øksenvad, Gram. Det maa vel antages, at de Floder som løber mod Vesterhavet paa Grund af Oversvømmelser, kun daarligt egnede sig til at have Menneskeboliger i deres Nærhed.

Men det skorter ikke paa Beretninger fra Middelalderen

om, at Livet inden Døre i vore Præstegaarde kunde have et velforsynet Spisekammer i Baggrunden. Efter Kong Eriks Kamp med de holstenske Grever opgav Hr. Gerard i Havnbjerg sine Tab af Korn og Flæsk til en Værdi af 16 Mark og desuden 16 Svin, som havde samme Værdi. Præstegaarden havde altsaa mistet spiseligt Gods af en Værdi svarende til 32 Svin. Dette tyder paa en stor Husholdning og en saa rigelig Forplejning, at man maa kalde det overdaadigt (1423).

Præsten i Gram, Klemens Madsen, som var Biskoppens Official i Ribe, følte Døden nærme sig 1458 og opsatte ved god Fornuft sit Testamente. Da skænkede han bl. a. en brun Hest til Katrinekirken i Ribe (Sortebrødrene), i hvis Omgang han ønskede at begraves. Biskoppen fik et Sølvbæger. Kanniker og Præster i Ribe blev ogsaa betænkte. Desuden taler han om „de 8 Brødre, der tjente i Sønderjylland“, der skulde have hver 4 Skilling. Baade graa og sorte Brødre i Ribe fik en Gave. Til sin Kirke i Gram testamenterede han et Par af sine bedste Studede og til St. Klemens Alteret sst. en Pude, en saakaldt Kylt. Østerlinnet Kirke fik en Ko, som gik paa Græs i Tiset; Skast Kirke fik ligeledes en Ko. Endvidere fik Merret Thomasdatter i Gram og Præstens Broderkone Kristine hver en Ko. Et Bistade, som stod i Seem, skulde Skoleelevernes Gilde i Ribe nyde godt af til deres Alter o. s. v. Jord var der meget af. Foruden en Del Landerier i Ho og Oksby Sogne med eller uden Bygninger, havde Præsten endnu en Gaard, hvorpaa han selv boede med alle dens Tilliggender og Rettigheder, Jord og Bygninger. Den blev tilskrevet en Præst Arnold Klemensen (maaske en Søn?).

Familieliv — var der noget Familieliv i Middelalderens Præstegaarde?

Jo. Men derom maa der ikke tales højt. Derom maa der kun hviskes i Aftenens Stilhed, naar Offentligheden er gaaet i Seng. Derom maa der kun skrives paa Blade, der gemmes i Skuffer, hvortil Bogtrykkeren ikke har Adgang.

Jo, der var Familjeliv i danske Præstegaarde. Ved Histo-

riens Snaksalighed er det alligevel sivet ud, at der var Kvinder i Præstens Hus, som bar Nøglerne ikke blot til Husets Skabe, men ogsaa til Præstens Hjerte. Den Kvindehaand, som rakte Præsten Brødet over Bordet, rakte ham en Dag et Æble fra Paradisets Have. Og han spiste. Og da han kaldtes til Regnskab, svarede han maaske med Adam: Kvinden, du gav mig, forførte mig, og jeg spiste.

For ikke at prisgive nogen sønderjysk Præst, henter vi Nyheden fra Falster. Her levede en Magister og Provst, som havde en Plet paa sin Fødsel, som det hed. Han var nemlig Søn af en Præst og en Kvinde, der ikke var Præstens retmæssige Hustru — de sacerdotē genitus et ex ea, quam idem virginem duxerat et secundum morem regionis tenuerat tanquam sponsam. Det var Anno 1220, at Paven af Hensyn til Mandens Lærdom befriede ham for denne Plet. Det samme har Paven gjort mangfoldige Gange senere, og der var mange Præstesønner, som trængte til den Naade. Præsten paa Falster maa have været født omkring 1180. Allerede dengang var der altsaa Familieliv i adskillige Præstegaarde i Norden. Mange Gange er det fra de højeste Steder forbudt Præster at leve sammen med en Kvinde; i hans Kaldsbrev blev det indskærpet ham ikke at holde en Konkubine.

Men den nordiske Kvinde sejrede over Præst og Pave. Hun kunde ikke jages paa Porten som en Skøge, men trodsede alle Magter, som vilde skille hende fra den Mand, som holdt Haanden over hende og var hendes Børns Fader. Og da en ny Tid kom med forandrede Signaler, tog hun Brudekransen med Ære og blev Præstens Hustru. Om denne Kvindens Sejr blev til Gavn eller til Skade for Præst og Kirke, skal ikke drøftes i denne Bog.

Men skulde det alligevel ske, at Bogtrykkeren fandt Vej til Skuffen med disse Papirer, saa skal Forsvaret følge den brødebetyngede Præst. Thi uden Forsvar er han ikke.

Konge og Bonde fandt ingen Skyld hos ham. Paven var mild og barmhjertig, ikke blot derved at han udslettede Plet-

ten paa Sønnens Fødsel, men endnu mere derved, at han lod Forsvaret komme til orde uden, at det dog egentlig var nødvendigt. Meningen er tydelig nok, naar der peges udtrykkeligt paa, at saadanne Ægteskaber var efter Landets Skik og Brug: hvad alle og hver gjorde, kunde ikke være nogen stor Synd, og naar det endvidere betones, at den Kvinde, som Præsten levede sammen med, var en Jomfru da han tog hende, altsaa uberørt, som en Brud skal være, saa vilde det være ubilligt og uretfærdigt at tale om Hor.

Hvor meget af det, som vi kalder Selskabelighed, der fandtes i disse Præstegaarde, gives dog kun saare sparsomme Vink om. Præstekonventer blomstrede gennem hele Middelalderen. Ofte har man uden Tvivl afholdt disse Sammenkomster i de forskellige Præstehjem. Provsten eller den ældste af Præsterne ledede den opbyggelige Del af Mødet — og førte Forsædet ved Bordet. Mad og Drikke skulde ikke være Hovedsagen, men blev det ofte. Bibelske Sange (Salmer) ledsagede Maaltidet. I Byerne opstod med Tiden særlige Konventshuse, Præsteskabet i Aabenraa — vel sagtens de saakaldte Marianere — havde deres Forsamlingsgaard i den gamle Bydel Syd for Kirken. Efter Reformationen toges Bygningen i Brug som Raadhus, og saa morede Byens Borgere sig ved Bryllupper og andre Festligheder i de Værelser, hvor engang de kronragede Mænd sang latinske Hymner. Selve Præstehusene var sikkert smaa og tarvelige. Prælater fandtes ikke i Byen lige saa lidt som Klostre.

Men andre Steder var der Præstegaarde, som kunde tage imod Gæster i Flok. Præsten Thomas Jepsen i Ullerup var ikke bange for at aabne sine Døre for det Broderskab, han selv havde stiftet og kaldet St. Annegilde. Medlemmer var alle Sundeveds Præster, som havde Lov til at tage deres Husholderske med, ja endog Karl og Pige. Desuden var der nogle Degne med deres Hustruer. Af Lægfolk saa man de bedste paa Egnen: Marquard von Qualen i Avnbøl, Jep Magnussen paa Blansgaard, begge af Vaaben. Og eftersom Hr. Thomas selv var en

Bondesøn fra Sognet, skulde saa ikke hans Slægt komme indenfor og sidde sammen med Herremændene? Mikkell Terkelsen i Adsbøl, var ikke han ogsaa god nok? Og Ungdomsvenner her og der? Hr. Thomas staar i Døren og rækker Haanden ud til dem alle og byder Velkommen. Ridende og kørende kommer de fleste, tilfods kun faa. Naar Svend og Pige er med paa Vognen, kan vi næppe tro, at de skal sidde ved Bordene med Gildefolkets uindskrænkede Ret, nej de skal gøre Nytte, gaa for Borde eller passe Hestene. Det svulmer op til en Forsamling paa et halvt Hundrede Mennesker. Udensogns Folk maa efter Gildets Statut selv sørge for Husly; men til Maaltiderne bænkes de naturligvis med i Præstegaarden. Gildet holdes skiftevis inden for Ullerup og Adsbøl Sogns Grænser. Tre Skæpper Byg skulde der ydes af et Ægtepar, af Enkelt personer noget mindre. Det meget Korn skulde sendes allerede i Aarets første Halvdel, og formodentligt skulde der laves Malt deraf til de store Fester. Der var ikke blot det aarlige Gildemøde, men et Par mindre højtidelige Sammenkomster ved andre Lejligheder, desuden naturligvis Familiefester her og der. Paa den store Gildedag samledes man i Kirken, hvor ikke færre end seks Præster læste Messe. St. Anna blev elsket og hædret. Denne Akt var sikkert knyttet til Søndagen. Men Festlighederne fortsattes baade Mandag og Tirsdag. Den sidste Dag var dog lidt mere graa, og nogle af Selskabet var vistnok allerede dragne hjem. Man skulde endnu gennemgaa Regnskabet og fortære Resterne af Øl og Skinke og hvad godt, der ellers var levnet.

Ogsaa andre Præster gik ind ad Præstens Dør. Biskoppen rejste fra Tid til anden rundt i sit Stift. Til varigt Ophold havde han sine egne Gaarde. Slesvig-Bispen tog ind paa Keldholm ved den smukke Vedsted Sø eller senere paa Bispegaarden i Haderslev eller Hesselgaarden ved Aabenraa. Ribe-Bispen ejede Møgeltønderhus og Trøjborg, men lagde sig allerhelst ind i Klosteret i Løgum. Det er dog klart, at disse Kirkens Stormænd ogsaa maatte overnatte i adskillige Præstegaarde.

Fra Rise hører vi, at Hr. Johannes (omkring 1450—60) havde Bispetienden fra hele Sønderrangstrup Herred, hvorfor han betalte 62 M. Disse Penge saa Biskoppen aabenbart ikke, fordi Præster maatte bruge dem til at bekoste Vejenes og Byernes (?) Istandsættelse (tenet inde manas expensas pro viis et vicis); der menes vel Gadernes Rensning gennem Landsbyen. Derefter meldes et andet Sted om samme Præst, at han holder Biskoppen og hans Følge med Gæster — episcopum suos tenet haspicio. Det kom af, at den gamle Hærvej kommende fra Syd op over Urnehoved, gennemskar Rise Sogn. Her fandt Biskoppen og hans Følge Tid og Lejlighed til at bede. Der maa have været Plads baade i Stue og Stald til de mange Mennesker og deres Dyr. Og som det gik med denne Præstegaard, gik det med adskillige andre, som laa ved Alfarvej. Rejsende uden Stand og Stilling kunde søge sig et Natteleje i en ringe Kro. Folk, som havde Slægtninge eller Venner i Landet, fandt Gæstevenskab i deres Hjem. Men Adelen, Kirkens og Videnskabens Mænd søgte deres lige eller jævnbyrdige. De havde noget at spørge om undervejs, noget at drøfte i stille Stuer, noget at fortælle den opmærksomme og forstaaende Tilhører. Nogle talte Tysk eller Dansk, nogle kom ad lange Veje fra Udlandets Universtiteter og talte med Forkærlighed Latin, nogle rejste i Kongens Ærinde og talte Engelsk eller Fransk. For dem alle var Præstegaarden ved Hærvejen eller i dens Nærhed et kært Sted. De vidste, at Præsten ikke lukkede sin Dør for dem. Saa kærkommen den Slags Afveksling i den daglige Ensformighed kunde være, saa oversteg de Krav, der kunde stilles ved slige Lejligheder, dog Præstegaardens Ydeevne. Erik Glipping († 1286) gav i sine constitutiones det Løfte, at hverken Kongen eller nogen Stormand turde fordre Forplejning i Præstegaarde; enhver Gæst skulde nøjes med, hvad der blev sat for ham. Selv de gæstfrie Munke i Løgum Kloster blev kede af Biskoppens Overhæng og købte sig fri. Tiggermunkene strejfede ogsaa omkring og holdt sig ingenlunde til Alfarvejen. Sikkert slap ingen Præstegaard fri for deres Besøg.

Tilslidst gik Præsten selv ud af sin Dør for ikke mere at vende tilbage. Han tiltraadte den sidste store Rejse. Man lagde ham foran Alteret i hans Kirke, hvor den evige Lampe brændte. Den lille Messeklokke klingrede videre, Søndag efter Søndag, varslende, vækkende, kaldende; men han hørte det ikke mere. Mens han stod deroppe foran Alteret, havde han læst saa mangen en Messe for de døde — pro defunctis — og, mens han stod paa Prædikestolen, havde han læst Teksterne om Livets Forkrænkelighed, om Dødens Majestæt og Dommens Uafvendelighed. Den Evighedstrang, som boede dybt i Middelalderens Menneske, maatte han tolke, saa sandt som han selv var et af disse Mennesker. Naar da den evige Verden for ham som for dem var den eneste Virkelighed og alt andet kun en Skygge, maatte han i Tide forberede sin Indtræden i hin Verden. Han maatte, før han forlod sin jordiske Bolig for sidste Gang gøre Alvor af det velkendte Ord: Gør eder Venner med den urette Mammon, for at de kan modtage eder i de evige Boliger. Mange af Middelalderens Præstegaarde — ja vel alle — har været Vidne til de stille Timer, da Præsten laa paa sit Dødsleje og med Venners Hjælp opsatte sit Testamente. Den Dag i Dag har vi Lejlighed til at se og læse i nogle af disse Testamenter og blive fortrolige med, hvor den døendes Tanker gik hen.

Omkring Midten af det 14. Aarh. var Hr. Hagen Sognepræst i Skærbæk — Haquinus sacerdos et rector. Til Cistercienserne i Løgum var der ikke langt, og Kærligheden gjorde sikkert Vejen kortere. Thi Præsten overlod alle sine Ejendomme, omnia bona sua i Varved og paa Varvedmark til Abbeden og hans Munke. Hans Støv kom sikkert til at hvile inden for Klosterets Mure. Mange Præster gjorde som han.

Jens Lagesen i Højer skødede paa Hvidding Herredsting til Ærkedegnen i Ribe en Gaard i Kærbøl, at Kapitlet skal holde hans Aartid med Messe og Vigilie og bede for hans og hans Forældres Sjæle. Da var han aabenbart endnu ikke dødsmerket. Han saaes ogsaa paa Tinget 5 Aar senere, da han satte sit Segl under et Tingsvidne. Men 1438 nævnes Hr. Laghess af Hø-

ther, hvis Sjæl Gud have. Vi haaber at det enfoldige Ønske blev opfyldt, og at Messen til Minde om ham og hans Forældre blev holdt. Sikkert har saa mangan en Præst været dette Minde værd. Tiden efter Kirkebrudet kastede det altsammen i Støvet og skrev sine egne Præstenavne paa store pralende Tavler i Kirkens Kor. De Testamenter, som var skrevne i Middelalderens Præstegaarde eller fremlagte paa Tinget, blev traadte under Fødder. Hverken Kirke eller Præstegaard bevarede de Navne, som stod under Gavebrevet, maaske skrevne med en skælvende Haand, en sidste Hilsen og et Offer til Kirken og Menigheden.

Næsten alle os bekendte Testamenter fremstiller Middelalderens Præst for os som Jordejer, og vel at mærke: Jordan var hans egen. Fem Gaarde skænkede Peder Sture bort til Helligaandshuset i Faaborg.

Idet vi tager Afsked med et Tidsrum, da de nordiske Præstegaarde ligger omgivne af graa Taagemasser, vil jeg minde om nogle Ord af en katholsk Teolog, hvis store Bog om Reformationen i Tyskland (Joseph Lortz, Die Ref. in Deutschland) jeg har læst, mens nærværende Arbejde skred frem: „Følgen af de mange Embeder paa en og samme Haand, siger han, var den største Forsømmelse af Residenspligten og dermed Sjælesorgen. I Tidens Litteratur er den Kleriker, som ved sine gode Forbindelser forskaffer sig en Diocese eller i det mindste et Kald ellers, uden at forvalte det, en staaende Figur. I Tyskland er de residerende Præsters Procental forfærdende ringe (indtil 7 pCt.)“. — „Enestanden (Cølibatet) var allerede forlængst løsnet ved Konkubinatets forskrækkelige Spredning“. — Livet i de sønderjydske Præstegaarde har altsaa ikke formet sig saa meget forskelligt fra Præstehjemmene i Tyskland. Men det er indtil Vished sandsynligt, at langt den overvejende Del af vore Præster omkring 1500 havde deres faste Bopæl i Sognekirkens Nærhed. Præstegaarden — skal vi sige: den danske? den nordiske? — var skabt, hvordan den saa end saa ud. Den var en Gaard, et Hjem, hvori et Menneskeliv kunde leves med dets

Glæder og Sorger, underkastet de samme gode og indre Kaar som Bondefolket eller Købstadfolket og i vidtgaende Fællesskab med disse Mennesker.

3. Sønderjydske Præstegaarde i nyere Tid.

Fra Midten af det 16. Aarhundrede træder Præstegaarden frem i fuldt Dagslys. Mens vi i 1466 kun saa Vonsbæk Præstegaard med svage Omrids i det fjerne, mens Tømmermændene føjede dens Bjælker sammen, har den store Gaard, som Præsten i Tyrstrup lod bygge omkring 1550, været at se endnu 300 Aar senere. En Del af Udbygningerne staar den Dag idag. Det store Beboelseshus var bygget af det sværeste Egetræ. Bjælker, Døre, Vinduer, Loft og Gulv — alt Eg. Kun Tavlfyldingerne var murede med Teglsten. Stald og Lade var Egetræ fra øverst til nederst, saakaldte Bulhuse. Saadanne Bulhuse, hvor Vægge var af tykke Egeplanker uden en eneste Mursten, var meget hyppige paa Haderslev-Koldingegnen. Men de var efter Regeringens Mening baade brandfarlige og til Skade for Skovene, derfor befalede Kongen en Snes Aar senere, at Bønderne skulde bygge Huse med Murtavl eller almindelig Lermur. Baade i Tyrstrup, Øsby og Vonsbæk har der staaet Bulhuse indtil vore Dage. Den ældste Del af Stuehuset i Tyrstrup var oprindeligt uden Skorsten, Røgen maatte selv søge sig en Udvej op over Loftet. Om Enkelthederne ved denne mærkelige Bygning skal der gives udførligere Besked, naar vi kommer til Tyrstrup Sogn.

Naturligvis fulgte Haandværkeren Tidens Byggeskik. Om denne Skik har R. Mejborg skrevet indgaaende i sit Værk om nordiske Bøndergaarde, hvoraf et Par Strejflys her skal indfanges. Indhuset eller Salshuset laa i Øst og Vest og var saa smalt, at der kun fandtes een Række Værelser, alle med Vinduerne mod Syd. Somme Folk byggede en bred Kvist ud fra Midten af den nordlige Langvæg og nogle desuden en Kvist midt paa Sydsiden, saaledes at Huset fik Form af et Kors. (R.

Haupt har beskæftiget sig med det saakaldte Korshus og slaet fast, at hermed menes som Regel ikke et korsvis bygget Hus, men kun selve det Fremspring eller den Fløj, som gaar vinkelret ud fra Stuehuset). Det hele var Egebindingsværk med Fyldinger af Egeplanker (Bulhuse) eller med murede Tavl. Framgulvet var Husets største Rum, det gjorde Tjeneste som Forstue, Stegers, Bryggers og Baggers. Til hver Side var der en Yderdør, men sandsynligvis hverken Loft eller Skorstenspipe, kun et Hul i Rygningen. Her stod Haandkværnen, en Bing (stor Kiste) eller to, Bryggeredet, Dejgtrug og Salttolden. Et Par Grise kunde man ogsaa træffe der. Fra Framgulvet kom man ind i Pisselen, som tjente til Opholdssted for hele Familien Dag og Nat. Her var en stor Kamin og Vægge med Panelværk. Den sydlige Væg var rigt forsynet med Vinduer, ofte med maledede Ruder og Indskrifter. Ved den modsatte Side var Sengestederne, to, tre indlukkede eller faste Steder, anbragte. Fra Pisselen førte to Døre ind til et Par Forraadskamre, som kaldtes Kløven. Senere fik Dørnset Plads mellem Framgulvet og Pissel. Alle disse Rum med Undtagelse af Kløven gik tværs gennem hele Huset. Framgulv og Pissel var i gammel Tid meget store, hvert paa 4 Fag.

Lidt senere end i Tyrstrup byggedes en ny Præstegaard paa Røm (1564). I Slutningen af det 16. Aarh. lod Herren paa Trøjborg bygge en saa godt som ny Bolig til Præsten i Visby. Den samme Herre lod opføre Sognekirken i dens nuværende Skikkelse. At det blev en forholdsvis statelig Præstegaard, ses bl. a. deraf, at Peter Schnittker af Tønder arbejdede en Maanedstid med et Par Svende, og en Snedker fra Flensborg maatte syne Arbejdet. En Glarmester indsatte 76 Vinduer. Man har Indtryk af, at denne Vesterbo-Gaard, hvad Kunst angaar, kom op paa Højde med det stolte Foretagende i Tyrstrup. Det samme gælder maaske om den Gaard, som byggedes i Bjolderup 1595. Endelig maa ogsaa det nye Hus, som Præsten i Aastrup paa-begyndte i 1598, have været i samme Stil. Det var aabenbart paa høje Tid, at det gamle Hus forsvandt. I sin kære

Kirkebog skriver nemlig Præsten 1593: Min Kamin faldt ned (decidit caminus meus). Saa byggede han først Vestfløjen (domus occidentalis), derefter Østfløjen og Stuehuset (Bulset) med Fremspring eller Kvist (Korshus). Ogsaa Provstegaarden i Haderslev, beliggende i Badstuegaden, lige udenfor Slottets Omraade, var opført i dette Tidsrum (1591). Den stod sine 300 Aar og opnaaede at blive fotograferet, før den gik al Kødets Gang.

Lige som de danske Konger, søgte ogsaa Hertug Hans d. æ., der ved Landsdelingen i 1544 havde faaet den nordlige Del af Hertugdømmet i Eje, at raade Bod paa den Uorden, som efter Omvæltningen omkring 1530 var blevet almindelig paa det kirkelige Omraade. Det drejede sig om det økonomiske Grundlag for Kirkens og Præstens Fremtid. I det store Haderslev Provsti, der naaede mod Nord til Koldings Porte, blev alle Præster opfordrede til at indgive en Fortegnelse over deres Jorder og Indtægter.

Beschiwinge

aller Inkomst, opböring vnde Erde, so ein jeder Kercken Pastor tho börende unde tho bruckende hefft in Haderslewische Prowstie Baresyssel genannt dorch M. Georginen Böetium nach anthörung der Pastoren so nun to disse tid thor stede syn.

Anno 1563.

So hier wat an mangelt oder fellet is idt der sülwigen Pastoren schuld unde nicht min, da ich nicht mehr weht in dem aïss Se mig vörseggen unde schriwen.

Saa skrev de allesammen, om deres Agre og Enge, deres Tiende og Rettigheder, deres Plovbør, Smørbør, Sildebør og Salt m. m. m. Og Provsten læste og Hertugen læste. De saa, at der var ikke saa ringe Orden endda i Sagerne, vistnok mere end de havde tænkt. Det Kuld af Præster, som havde oplevet den store Sceneforvandling, var nu gaaet i sin Grav. Meget kunde være gaaet til Spilde, mens de levede og døde. Men det viste sig, at Spildet kun bestod af smaa Afsplintringer. Præsten i Magstrup kunde godt lide mere Ost paa sit Brød, men Anneks-

sognet Jegerup havde faaet en Overenskomst med Forgænger-
ren, hvorefter Præsten kun skulde nyde Halvparten, den an-
den Halvpart delte Degnen og Hyrden. Det var endda kun en
liden Ost saa god som vejjet 3 M paa Vindselvægt. Er saadant
retfærdigt? spørger Præsten. Præsten i Tyrstrup mener, at et
Stykke Skov er frataget ham, en anden, at hans Agre er blevet
for smalle o. s. fr. Men alt i alt er de staaende Rettigheder og
det urørlige Gods vel bevaret.

Om selve Præstegaarden taler Præsterne desværre ikke.
Provsten havde ikke spurgt om, hvordan de boede, og saa tav
de. En eftertænksom Betragtning af de indsamlede Papirer vil
dog føre til følgende Resultat:

1. Henved 30 Præstegaarde i Barvidsyssel var udstyrede
med betydelige Landerier, saa betydelige, at næppe nogen Bon-
de i Sognet kom op paa Siden af Sognepræsten.

2. Disse Landerier var samlede til et eneste stort Landbrug,
drevet af Præsten selv.

3, Som Følge heraf maa Gaardens Bygninger have været
meget omfangsrige og efter Tidens Skik været opførte af Ege-
tømmer, i hvert Fald i de vigtigste Partier.

4. Disse store Gaarde er ikke oprettede efter Reformationen.
Lige som Kirken var ogsaa Præstegaarden Middelalderens
Værk. Dette gælder ikke om Barvidsyssel alene, men om hele
Landet.

Vilde Hertug Hans d. æ. ikke bryde sig om Præstens Hus i
den østre Del af Amtet, saa blev han nødt til det i den vestre
Del. Her havde i sin Tid Biskop Johannes Wandal givet Her-
redsprovsten Anvisninger vedr. Sognepræstens Kaar (de com-
moditate parochi). De skulde se efter med hans Indtægter, om
de var tilstrækkelige, og om de ydedes samvittighedsfuldt (bona
fide). Man havde mange Mistanker, og man blev ved med at
holde Øje med Godset. Saaledes dukker der et mærkværdigt
Dokument op fra Aar 1568 (Gottorps Arkiv), hvis Hovedformaal
synes at have været en Registrering af Præstegaardene i Tør-
ninglen, navnlig m. H. t. Skov og Oldendrift. Det ses heraf, at

kun eet Sogn er uden Præstegaard, nemlig Skrave: De Pastor hefft kein Wedem, sundern sitt bj dem Pastoren tho Rödding, denn Rödding und Schraw Kaspel thouorn Annex gewesen. Og-saa Fole, hvis Præst i Middelalderen var Vikar ved Domkirken, havde sin fulde Gaard. Tirslund og Hjerting, som i lange Tider var Annekser, havde dog deres Præstegaarde i Behold, de var bortfæstede til Bønder.

Dokumentet slutter med følgende Bemærkninger: — at enhver Præst i Hvidding-, Kalvslund- og Frøsherreder bygger og vedligeholder sin egen Præstegaard uden, at Sognefolkene hjælper eller gør noget dertil. I Rangstrupherred faar nogle Hjælp af Sognefolkene, adskillige derimod ikke. I Gramherred, som hører til Ribe Stift, faar Præsterne heller ingen Hjælp af Sognefolkene, men bygger selv.

Disse Slutningsbemærkninger rører ved noget, som vistnok i længere Tid havde sat Præstesindene i Bevægelse. Det var Præsten fra disse Egne, som i de samme Aaringer gav Hertug Hans paa Haderslevhus et Indblik i deres Vanskeligheder. Som alle Skrivelser til Smaafyrsterne dengang er ogsaa deres Klage affattet paa Plattysk. Hertugen prises for sin Omhu og Iver for Kirkerne. Og saa til Sagen: For det første faar enhver, ogsaa i den ringeste Stand, sin fortjente Løn og huses desuden af dem, han tjener hos. Børn af den mindste Kaadner frigives ikke efter Forældrenes Død fra Stedet, men faar det i Fæste. Saa haaber man nu paa en naadig Bønhøring, eftersom nogle Steder Præsternes Gaarde bygges af Sognet, andre Steder holdes vedlige uden deres Bekostning — „men vi Tjenere med den guddommelige Lære i Hviddingherred maa af vor egen Lønning bygge og forbedre vore Gaarde, dersom ikke vi vil sidde under aaben Himmel og lade forraadne Korn og Hø, og hvad godt vi fattige Tjenere ejer, af Hagl, Sne og Guds Uvejr“. Arvingerne faar ingen Erstatning. Man beder om, at Efterfølgeren i Embedet maa udbetale en Sum til Enken eller Børnene efter foretaget Vurdering (altsaa Indløsning). For det andet: „Hvem der nu vil være en ret Jesu Kristi Stridsmand i den hellige, kristne Kirke

og fægte mandeligt med Lovens Sværd, maa fortørne mange af de ugudelige, af hvem vi samt vore fattige Arvinger maa forvente alt ondt. Om end de vil lade os fattige Guds Tjenere uantastede af Frygt for Eders Naades Straf, truer de dog at hævne den udraabte Sandhed paa vore fattige Arvinger og at uddrive dem i Elendigheden efter vor Død' etc. (Ovenstaaende Begæring gentages).

Den gode Hertug svarede saaledes: Gøre vitterligt, efter at underdanig Beretning er indkommen fra vore kære og troe Pastorer til vore 12 Kirker, nemlig Skærbæk, Brøns, Hvidding, Rejsby, Røm, Roager, Seem, Vodder, Vedsted, Spandet, Arrild og Højrup, at de paa deres egen Bekostning tværtimod Ordinants og almindelig Brug i dette Fyrstendom maa af nye forbedre og i beboelig Stand vedligeholde deres gamle ubeboelige og bygfældige Præstegaarde, for hvilket efter Præsternes Død deres fattige efterladte Enker og Børn aldeles ingen Erstatning nyde, hvorover de med Grund have anset sig højst besværet og bedet om en passende Godtgørelse derfor, men især at dette maatte naadigen forordnes, for at deres fattige Enker og Børn i saadant Tilfælde kunde opnaa en efter billig og upartisk Vurdering passende Betaling af efterfølgende Pastorer og ej ganske tomhændede skulle bortvises — — (deres Begæring bliver opfyldt).

I de anførte 12 Kirker og mange flere i Tørninglen var altsaa Præstegaardene blevet Præsternes Ejendom. Hvordan dette er gaaet til, er ubegribeligt. Som Hertugen udtrykkeligt betoner det, stred dette Forhold imod Kirkeordinantsen. Igennem Aarhundreder har disse Tørninglenske Præster maattet bære den uretfærdige Byrde, som kun tilsyneladende lettedes ved, at Efterfølgerne skulde indløse Bygningerne.

Man forstaar, at det mange Steder ikke stod vel til. Vi har et Eksempel fra Ketting. Der regerede Carsten Rød som Sognepræst og desuden som Provst over Alsø. Hvor godt og lykkeligt han styrede Øen og Sognet, er der næppe nogen, som kan fortælle os; men i sit eget Hus styrede han det daarligste, han

kunde. Han lukkede sine Øjne 1589. Efterfølgeren lod med Sognets Hjælp gøre en Del af Bygningen istand, men i 1592 var han ved at fortvivle. Tredje Pinsedag sammenkaldte han Sognets almindelige Indbyggere og bad dem om selv at se paa Tingene. De kom ogsaa. I Soffkammeret var Loftet lagt to Steder paa Ellebjælker, som var raadne. Et Kammer mellem Pissel og Stegers havde idelig Ellebjælker og Lejder. Da man lukkede Døren op til Dørnset, ak da saa man et Syn: En Bjælke var „brusten i tho“ og stod paa Støtter, og Hullet (i Bjælken) havde Hr. Carsten fyldt med Ler — slagen Leer derimellem med stor Farlighed. Hvem der vilde besøge Provsten i hans Dagligstue eller Arbejdsværelse, riskerede at faa en Klump Ler i Hovedet. Højstolperne i Framgulvene var afraadnede ved Jorden, og aldrig stod en Højstolpe ret op i det ganske Hus. Taglam var det hele. Och totte oss (tyktes os) att vere idelig Vanraad at paa saadan tømmer var ey tagh lagt Saadan var nu Bygning j Præstegaard, och sandelig huo hende saae, kunde icke andet end forundre sig. Thi dersom nogen Bonde saaledis forsad sin Huusning, vaar et viislig tegen til, at hand det fuldsnart himelig vilde offuergiffe och kunde icke forsvares hverken for Gud eller Øffrighed.

Selvfølgeligt skete der store Forandringer i og med Præstegaarden efter, at Luthers Lære var blevet raadende. Der kom en Kvinde derind — en Moder. Lige saa paabudt det forhen var, at Præsten levede i Enestand, lige saa paabudt var det nu, at han giftede sig.

Men Ægteskabet var altsaa en Regel i den sønderjyske Præstegaard, og dette havde paa anden Maade uanede Følger. Præstegaarden gik herefter i Arv fra Fader til Søn eller Sviigersøn. Den enkelte Præst blev til en Præsteslægt. I Vonsbæk var saaledes en og samme Slægt i Embedet de første to Aarhundrede efter Reformationen, i Aastrup var det ikke meget anderledes, i Vilstrup levede først fire Præster af Navnet Boje (Bojsen) derefter Hr. Slevs, som tog den sidstes Enke, og tre af Navnet Zoëga. Denne Arvegang var ikke et Resultat af Præstens

maalbevidste Familiepolitik alene, den var ogsaa Opfyldelsen af et Samfundskrav. Lige som enhver Bondegaard efter Naturens og Samfundets Love burde blive inden for Slægten, holdt Øvrigheden paa, at Præstegaarden fulgte Blodet, og Sognet saa det gerne; ad den Vej ordnedes Pensioneringsspørgsmaalet lettest.

Det blev da næsten en Umulighed for en Præst at fraflytte Sognet. Her var hans Fortid og hans Fremtid. Naar han sad i sin Studerestue og bladede i Kirkebogen eller Embedsbreve, saa han Slægtens Haand op og ned paa alle Sider og dens Navne under Teksten. Han selv var bare en Fortsættelse et Sted i Kæden, og hans Børn stod rede til at tage Bogen af hans Haand. I Bygninger, Kreaturer og Jord sad hans Kapital, i Haven stod de Træer, han og hans Fædre havde plantet, over Gaardspladsen gik den gamle Avlskarl, der havde tjent hans Formand, og med Kørne kommer Hyrdedrengen, der vil tjene hans Eftermand. Hvordan skulde alle disse Baand løses? Hvad skulde bevæge Præster til at flytte?

Præstegaarden udvidede sig. Ikke blot gav den Rum til Mand og Hustru med en voksende Børneflokk, men naar den ældste Søn voksede til og en Dag vendte hjem fra Universitetet, moden til Præstegerning, optog Faderen ham som sin Medhjælper. Snart holdtes der igen et Bryllup, og en ny Børneflokk sprang i Stuerne, mens den første Flokk næppe havde forladt Reden. En Vrimmel af Liv. Mange Steder holdtes en Huslærer, til Tider ogsaa en Amme, desuden tre Karle og to Piger. Saa-
dan var det i hvert Fald paa Landet.

Der var to Ting, som fra nu af maatte optage Præstens Tanker frem for alt andet: Familien og Agerbruget. Fra Børnestuen til Stalden og fra Stalden til Børnestuen gik Vejen hver Dag. Den lutheriserede Sognepræst havde mere Tid tilovers fra sin Embedsgerning end den romerske. Han skulde ikke læse Messe hver Dag, var ikke bundet til Breviarets Bedetimer, havde ikke Ærinde i alle Sognets Hjem og paa alle Marker for at signe Dyr og Jord, Mad og Mennesker, havde ikke syv Sakramenter

at forrette og ikke Snese af Helgener at mindes. Men Tiden var fyldt til Randen med Salmesang og Barnelatter, med Træskotrin i Bryggers og Stald, med Plejlens muntre Slag i Loen og Vognens Buldren over Stenbroen i den store Gaardsplads. Og Folk gaar ud og ind, mange kommer ridende og binder Hesten ved Døren. Sommetider samles der Flokke af Sognets Folk. Thi baade Familielivet og Landbruget bringer Præstegaarden i Forbindelse med Bondestanden. Med eet Slag er Præsten blevet Andelshaver i det store Fællesforetagende, som hedder Menneskelivet.

Saa spillede ogsaa Livet inden Døre, det selskabelige Liv, et nyt Spil. Nogle af de glade Toner saavel som stille Klagesange hører vi endnu. Omkring Ribe Domkirke lød begge Slags Toner i de sidste Aaringer af det 16. Aarhundrede. Den store Kirke var meget forfalden, og Taarnet styrtede. En ny Biskop skulde kaldes, men ingen vilde tage imod Kaldet. Mag. Søren Kristensen i Helsingør var den fjerde, som sagde Nej. Men Præsten ved Domkirken, Peder Hegelund, saa ikke saa tungt paa Tiden. Han fejrede sin Datters Bryllup 1594. Da var der Lystighed i Ribe. Kongen gav Lov til, at Hr. Peder til denne Højtidelighed fik toldfrit (sisefrit) indført en Læst Rostocker Øl og — over Kolding — to Læster Hamborger Øl. Næste Aar sad den modige og muntre Mand paa Ribe Bispestol. Maaske blev dette Bryllup fejret paa Raadhuset. I hvert Tilfælde var det ikke nogen Sjældenhed, at Præster dansede Brudedans et saadant Sted. Niels Hansen, der skulde være sin Faders Efterfølger i Gram, drak sit Fæstensøl paa Ribe Raadhus 1595.

Der var til en Tid mere end jævn Munterhed og kristeligt Lyssyn i Broager Præstegaard. Der var ubundet Lystighed — naturligvis ind imellem alvorlige Dage. Johannes Berndes (Carlinus) var Præst 1555—96, i de senere Aar ogsaa Provst. Mange af hans Breve, særligt fra Provstetiden, ligger i Universitetsbiblioteket i Kiel. Det hændte, at der fødtes ham et Barn 1560, og denne Hændelse meddelte han til Provst Slewart i Flens-

borg med Bøn om, at han og hans Frue vilde staa Fadder. En Række andre Præster i Byen fik samme Indbydelse. Præsten var nemlig barnefødt i Flensborg, hvor hans Fader var Præst ved St. Hans. Gæsterne kom, og der blev et Barselgilde, som saa baade Sol og Maane gaa op og ned flere Gange, før det sidste Krus var tappet af Tønden. Ved Bordet sad Bedstefaderen, den gamle Berndes og hans Søn, derefter Adelsmanden Hektor Below. Saa en Række Præster, som vi kender: Hr. Laur. Gelting ved St. Hans i Flensborg, Sakarias Witte i Nybøl (hvor han lige var tiltraadt), hvis Fader var Præst i Ullestrup, endvidere Brødrene Thomas og Laur. Jakobi eller Baumeister i Flensborg (senere Præster). Ubekendt er os den næste Herre: Arnold Varenkamp, ligeledes Hans Oh. og Andreas Holdensen. Volradus er maaske Halvbroder til Th. og L. Baumeister. Sarctor er vel det samme som Schröder, en Præst fra Omegnen. Rasmus Petri kaldes en Onkel, Kristoffer Ucke er rimeligvis en af Egnens Herremænd, medens Valentin Poulsen er os ubekendt. Paa Kvindesiden sidder Fruerne Brandt (Flensborg), Valentin, Ucke o. a. Af unge Piger er der den afdøde Provst Nik. Johansens Datter (Flensborg) og Frøkenene Sax, Svelund, Valentin, Brandt, Volradt etc. T. Brandt var Præst v. Fruekirke i Flensborg og Provst over Sundeved, før Joh. Berndes blev det. T. Sax var Raadsherre i Flensborg og gift med Ing. Svelund. Vi ser, at Præsten i Broager havde sit meste Samkvem med Præster og Borgere i Flensborg; han havde ikke glemt sin Fødeby, og nu sidder de bænkedede omkring hans Bord. Er den værdige Provst Slevart og Frue, der skulde være Faddere, ikke mødt? Vi savner dem. Men nu spiller Musiken op. Foruden anden Underholdning, skriver Værten, morede jeg dem med al Slags musikalske Instrumenter, blandt hvilke Sækkepiben (sacpapius) indtog den sidste Plads. Alle disse Folk var (at jeg skal bruge et Ord fra Mørketiden) glad og vel tilmode og drog ikke bort herfra, før den fjerde Dag var gaaet. Siden den Tid begyndte jeg at føle mig daarligt tilpas ved min egen Skyld og

Uagtsomhed. Præsten havde altsaa overanstrengt sig; men nu, da han skriver, er han rask igen, og det er godt, thi han skal tage en Tørn endnu nogle Gange — han og hans Venner. Et Aars Tid eller to efter hin Begivenhed skriver den samme Pen: Jeg bælgede saa mange store Bægere i mig, at hverken Fod eller Haand langt mindre Legemets øvrige Lemmer nu gør deres Tjeneste. Han har drukket hele fire Dage — totum quadri-dium. Saa blev Georg Schröder — vor Georg — en Søn af Præsten i Felsted forlovet, hvor det skete, siges ikke, men der var Fest, saa det forsløg noget, en straalende Sammenkomst conventus splendidus. Første Borgmester med Frue tog Del, Mag. Brantius m. Frue, Kapellanen m. Frue, Erasmus Uck, Erasmus Festersen, Fader og jeg o. s. v. Dar leveden wy in dusent frowden unde drunken uth vullen Kuwenn nihil tamen præter vinum renanum et Hamburgensem potum suavissimum (Da levede vi i tusendfold Fryd og drak af fulde Kander dog ikke uden Rhinskvin, og den lifligste Hamborgerdrik). To Dage og længere drak de.

Et Gilde uden lige maa der sikkert have været i Broager Præstegaard den 3. November 1588. Den Dag fejredes et Dobbelbryllup, idet Præstens Datter Dorothea blev gift med Nik. Gerhardi, Hofpræst i Sønderborg, og Datteren Anna med Petrus Conradi, som ogsaa blev Slotspræst og derefter kom til Lysabild. Men hvorledes den sjældne Fest forløb, er ikke blevet fortalt. Joh. Berndes døde 1596. Provsteembedet overtog saa Svigersønnen Hr. Nikolaus, men kun et Par Aar. Imidlertid gik der et nyt Ægteskab i Orden, idet Provstens efterladte Enke, Anna, giftede sig paany med Efterfølgeren i Broager, Peter Fabricius, der fik Provsteembedet 1598. Nu var det, som om Vinen fra de lystige Dage gik over i Gæring, og Ødelæggelsen begyndte. Peter Fabricius kom i Vanskeligheder, bl. a. med sine Regnskaber, mistede Hertugens Naade og blev afskediget. Hans Hustru forfaldt for at hjælpe sin Mand til Hekseri og blev halshugget. — Ak Johannes! Johannes! Du drak af det fulde Glas, Vin fra Rüdesheim og Hamborger Øl eller Kake-

bille. Mon ikke du og dine Venner drak for meget? Og saa forargedes du over den Bondesjæl, der tørstede som du og kom i din Kirke med sin Rus for at lave Tumult. Ak Johannes! Du ligger i din ukendte Grav. Men jeg har læst dine Breve.

Saadan drak man. Men man spiste ogsaa godt i Præstegaardene. Præsten i Starup (Anchersen) skrev i sin Kirkebog 1598: Til Husholdning Kræ slagtet, It svin, 2 gammel faar, 2 lam, 10 giess, 4 gieldeveer, 4 giess, 1 Koo, 2 Stude, Noch 3 giess, Noch it Svin, Noch it Svin, Noch it Svin, Noch 1 koo, [Noch en Stud], Noch 5 lam, noch it Svin — nogle Høns — Fisch køfft 1 Thunne Torsk, 1 Thunne Norlands Torsk, 3 Pundt Rundfisk, 12 Knipper Torsk, 3 Pundt Rundfisk, 1 Pundt Bergfisk — Aal, saltet Fisk, tørret Fisk — 4 snese saltet Skulder. — Samme Aar fangede man i Haderslev Fjord 80 ol Sild, hvoraf dog en Del foræredes bort. En Masse Korn blev brugt til Brød, Øl, Gryn, Malt og til Svinene. Aar 1600 slagtedes 3 Bukke, 4 gieldevere, 4 giess, 2 Køer, 8 Svin, 3 giess, 1 Koo, 2 Svin. — Der synes at have været 2 Karle og 2—3 Piger.

Rundt om i Riget laa der Præstegaarde, som frem for andre var indrettede paa at modtage de Kongelige, f. Eks. Ingstrup, Jelling, Lunde o. a. Der tales her og der om en „Barfred“, som synes at have været et Rejseherberge for Kongerne. I Sønderjylland var flere Præstegaarde anlagte paa Kongebesøg. Om Marstrup (Hoptrup) siger P. Rhode, at det betyder hvile Bye og blev skænket af Hertugen til Præstens Bolig saaledes, at Husets ene Side maatte i Stand holdes til Hoffets Aftrædelse paa deres Udrejser. Endnu i 1767, da Luxdorf ledsagede Kongen gennem Hertugdømmerne, skrev han: 15. Juni . . . Spist meget vel om Middagen i Marstrup Præstegaard $\frac{1}{2}$ Miil fra Haderslev hos Hr. Johan Quedensen Harboe, Præst til Hoptrup. Præstekonen, 19 Aar gammel, havde en Datter samt Moder og Mormoder, som var 81 Aar gl., i Live. Kong Frederik II overnattede flere Gange i Halk og Øsby, rimeligvis i Præstegaarden. I sin Dagbog optegner han 1583: Y dach (26. Juni) dro jeg tyl Tosscho (Tovskov), samme dach tyl Machstruht

(Næste Dag til Haderslev). Y dach (4. Aug.) dro ieg tyl Machstrub (tilb. til Had. 6. Aug.). I 1587: 10. Okt. tyl Machstrubt (videre d. 11.). 12. Dec. tyl Machstrubt (videre d. 14.). I denne By (Magstrup) laa der ved Præstegaarden en Bygning paa 12 Fag, som endnu 100 Aar senere bar Navnet Kongehuset, ligesom en Ø i Haven kaldtes Kongholmen. Selve Navnet er nok en Forklaring af Forholdet. Henimod Tallet 1700 klager Præsten i Notmark: „Boer ellers paa et meget besværligt Sted, paa en Landevej og en Alfarvej, hvor der vanker mange Omløbere, Landstrygere og Tiggere, som jeg maa give Pension, stor nok. . . Præstegaarden er forfalden. Desforuden Boer jeg paa Vejen fra Færgestedet.“

Skønt vi ikke i Tiden indtil 1600 kender saa store Hjem-søgelse, som de, der fulgte senere, har der dog i de sønderjydske Præstegaarde været ikke saa faa af den Slags Hjemme-Tragedier, som kaster deres Skygger et Stykke ud over Landet. Disse Tragedier havde to højst forskellige Aarsager, nemlig: Uvejret fra Wittenberg og en grænseløs Hengivelse til Drik og Livsnydelse. Naturligvis var der dog trods Reformationsværkets glatte Afvikling Kampe her og der, ikke mindst i Præstens Stuer, ærlige Sjælekampe, Søgen efter Sandheden, Kampe mellem det gamle og det nye. Da skete det, at Præstens Hus kom til at staa tomt, som i Endrupskov, da Hans Fynbo, den sidste Katholik, gik ud af sin Dør for ikke at vende tilbage. Det er uden Tvivl en Følge af Kirkebrudet, at Endrupskov hverken har Kirke eller Præstegaard mere. Ogsaa Præsten i Hvidding maatte sige Farvel til sit Hjem. Det menes, at han med Opsættelsen af den sjældne Altertavle i Kirken har efterladt sig et Minde, som endnu beundres. Er dette Rosenkransalter skabt efter Præstens Ide og i Samklang med hans aandelige Indstilling, saa har han været en Ven af Guds Moder, og hendes Billede har uden Tvivl smykket Hvidding Præstegaard. Men nu er det sidste Ave Maria bortklinget. Præsten maatte samle sine Ejendele sammen og forsvinde. Og hvad var det for Ejendele? Et Par prentede Bøger, en Bede-

skammel, nogle Billeder. Om den flygtende fik Lov til at tage med sig sine Heste og Køer, sin Plov og sin Vogn, eller om han fik det betalt af den lutherske Efterfølger, det ved vi ikke. Hans Rettigheder var smaa.

Uden Tvivl har flere Præstegaarde, end vi ved af, set den katholske Præst forlade sit Hjem for ikke mere at vende tilbage. Men dette var ikke alt. Vi har gamle Fortællinger, som i al deres Usikkerhed og Famlen dog med en mærkelig Bestemthed peger paa Begivenheder, som kostede Liv og Blod for Præsten. Hr. Peder Hvid i Hørup siges at være flygtet fra sin Menighed og være henrettet i Flensborg, fordi han havde taget Kirkens Guld med sig. Vi tror ikke om ham, at han var en Tyv eller Bedrager, men vi forstaaer, at den katholske Præst vilde bjerge sin Kirkes hellige Kar og Kostbarheder for at gemme dem til en bedre Dag. Det kostede ham hans Liv i Galgen. I de samme Aaringer (ca. 1535) maatte en Præst i Møgeltønder af samme Navn betale med sit Liv for den Forseelse, at han ikke havde vogtet Kirkens Klenodier saa vel som han burde; han var nemlig Kirkeværge. Han blev dræbt, hedder det i Akterne, altsaa uden Lov og Dom. Sikkert var ogsaa han et Offer for de gamle Tanker i den nye Tids Malstrøm. Det er betegnende, at disse to Mænd ikke faldt for deres Tro, men for Kirkens Skat.

Det er ikke let at forstaa, at et saa vildt og udsvævende Liv kunde brede sig i det 16. Aarhundredes anden Halvdel, som det dog aabenbart skete. Der berettes om forfærdende Følger af den ubeherskede Drik, ogsaa i Præsternes Kredse. Egnen omkring Rabsted synes at have været et Arnested for mange Slags Udskejelser. Det var Kaplanen Peder Jørgensen i Rabsted, som skød Diakonen Johannes Oven i Aabenraa 1588 i hans Hjem, og det var Kaplanen Johannes Paludan sst., som med sin Lommekniv eller Dolk dræbte Sognepræsten Laur. Oven i Rabsted 1591. Præsterne havde været paa Herredstinget og derefter drukket i Kroen. Vi er ganske paa Linje med det lystige Liv i Broager Præstegaard.

Men den mest gribende og hjerteknugende af alle Tragedier er knyttet til Bispegaarden i Odense og drejer sig om en Provst fra Als. Nogen Tid efter den første Tildragelse nedskrev en Præst i Nyborg følgende Skildring af det skete: „Anno 1582 d. 1. April, som var en Søndag, var der kommet en fiin Præstemand til Mester Niels Jespersen, som den Tid var Superintendent og Biskop her i Fyens Stigt, og samme Præst heed Hr. Daniell, havde hjemme paa Als y Lysappel og var en Provst der paa Landet, hvilken jeg og selv har kjendt og set in synodo vdi Otthense. Denne samme begyndte at klage sig samme forbenævnte Søndag for Biskoppen, at han var saa bedrøvet i sit Hjerte, han vidste aldrig, hvor han vilde hen, og tyktes, hans Samvittighed være meget urolig. Dominus episcopus trøstede ham og bad ham bede Gud om Naade og Syndernes Forladelse for Kristi Skyld. Men om anden Dagen skar han sin Strube ud og sad saa og blødte i et Bækken paa fornævnte Mag. Nielses Stenstue, og ingen vidste af det før end folck var gangen i Højmesse om Morgen, da sende Mester Niels Bud til ham, om han vilde gaa med ham i Kirken: den tid Budet kom til ham, sad han og blødte i et Bækken. Og strax sende Mag. Niels Bud i Graabrødre-Kirke efter Mag. Jørgen, som er Pastor ibidem, og nogle flere folck, og de kom til ham og trøstede ham og bad ham skrive, hvad hans Hjertelav var, om han kunde ikke tale med Munden. Og der de havde rakt ham Papir, Pen og Blæk, skrev han paa et Stykke Papir slig en Mening, hand hafde, som i en Sum er nu, som her efter følger:

Jeg har i Dag grangiveligen erfaret Guds Retfærdighed og umaadelige Barmhjertighed, hans Retfærdighed imod mine Synder og hans Barmhjertighed deri, at jeg ikke straks blev tilintetgjort efter, at jeg begyndte at lægge Haand paa mig selv. Men Grunden til denne min grufulde Forbrydelse er den, at jeg nogen Tid før dette mit sidste Giftermaal har haft Kærlighed til en Jomfru, som var trolovet med en anden Mand, dog blev Sagen jævnet før mit Bryllup. For det andet har jeg handlet bedragerisk og svigagtigt mod Kongen og Kirkerne i mit

Provsti. For det tredie er jeg besværet med megen Gæld etc.“ (Meddelelsen har hørt, at Provsten var angivet for Hertugen).

Derefter fik de Badskeer til ham, at han forbandt ham, og kom end til sig, at han noget snakke og tale med folck, men dog døde han hjemme i sit Hus paa Als 8 dage derefter udi en sand penitentse og Christi Bekiendelse, efter hand denne samme sin alvorlig penitentse havde bekiendt i Odense for Predicanterne, der var, og hjemme i sit Hus, og havde taget det højærværdige Christi Legeme og Blods Sakramente til sig' etc.

Dette var en af de store Syndere i det 16. Aarh. Vi har svært ved at glemme ham.

Og Synden gik i Arv til det følgende Aarhundrede, ustyrlig som en Flod fra Bjergene. Store Ulykker kom til: en Krig med Wallenstein, tre Krige med Sverige, Pest og Vandfloder. Der er nok at skrive om, ogsaa fra de sønderjyske Præstegaarde. Men nu er Stoffet saa vidtløftigt og saa store Dele af det trykt i Bøger i Tidsskrifter, at denne Bog ikke behøver at bære hele Byrden alene. Et Billede fra hvert Aarhundrede med nogle faa grove Pennestrøg — eller brede Penselstrøg — maa være tilfredsstillende.

Midt i det 17. Aarh. og midt imellem Krigsbølgerne, som væltede ind over Sønderjylland, byggedes en ny Præstegaard i Hvidding. Præsten selv vil hellere end gerne fortælle og skal have Lov dertil. Men først et Ord om de sammenfildrede Slægtskabsforhold der paa Egnen, en simpel Følge af det forrige Aarhundredes Kirkepolitik.

Den Kreds, vi træder ind i, bestaar af to Familier: Wedel og Weile — og egentligt samme Navn, nemlig fra Byen Vejle. Vedelslægten nedstammede fra Historikeren Anders Sørensen Vedel (eller Wedel) i Ribe, Weileslægten derimod fra en Borger i Vejle. Aar 1647 fik Thomas Henriksen (Vejle) Præstembede i Hvidding og holdt rimeligvis Bryllup samme Aar. Hvad skulde han vente efter? Han var over 30 Aar gammel. Bruden hentede han paa Havervadgaard, en af de mest anseie Ejendomme paa Egnen. Herredsfogeden, som ejede den, hed

Hans Andersen og havde den Glæde at forsyne tre Præstegaarde i sit Herred med Præstekoner. De andre to kom til Rejsby og Skærbæk. Alle tre boede altsaa rundt om deres Hjem. Rejsbypræsten Peder Sørensen Vedel havde en Fætter i Brøns (Ægidius) og en i Ribe (Bernt). De havde allesammen A. S. Vedel til Bedstefader. Præsten i Brøns havde ikke færre end fem Brødre i Præstestanden, deriblandt en i Rabsted og en i Nustrup. Søren P. Hegelund i Skærbæk var Søn af Biskoppen i Ribe, hvis tredje Bryllup er omtalt for lidt siden.

Altsaa fra Skærbæk til Ribe langs med Hovedlandevejen laa der fem Sogne, hvis Præster var beslægtede ialfald med Hjemmet i Rejsby, og som næsten allesammen stammede fra Ribe, og det fra to saa kendte Ætmænd som A. S. Vedel og Peter Hegelund. Alle fem Embeder gik i Arv til det næste Slægtled. Det siger sig selv, at disse Familiebaand har været med til at sætte Farve paa Tilværelsen og særligt paa Selskabslivet i de paagældende Hjem. Slægten fra Havervadgaard har været som et forfriskende Krydderi i den pastorale Masse. At Livet ikke var kedeligt i disse Storslægter, er lige saa sikkert, som to og to er fire.

Tre Lærere, som Præsten holdt til sine Børn, blev Præster. Den ene var 7—8 Aar i Hvidding Præstegaard.

Og nu skal vi til at bygge. I Ribe Katedralskoles Bibliotek ligger der en gammel Bog, indbundet i Svinelæder, indeholdende et og andet om Hvidding Præstegaard og dens Beboere. Indlagt er et løst Regnskab over Byggeriet i Thomas Henriksens Tid. Han lod opsætte: Retthuset, Loftstien og Duehuset. Retthuset eller Beboelseshuset var naturligvis det største. Det havde to Skorstene og en Ovn. Vandslaget kom fra Syd, som det gør den Dag i Dag; derfor indmuredes der Blyplader paa Skorstenenes Sydside. Til Vesterstuen og Dørnset købtes 6 Tylt Deller i Ballum. Der sattes Vinduer i Køkken, Dørnset og Præstens Kammer; men selvfølgelig fik ogsaa andre Værelser Udsigt gennem Glas. Glarmesteren lavede 43 Vinduer og fik 6 Skill. for hvert. Smeden leverede 86 Vinduesstænger. Hvert

Vindue var altsaa ved to Stænger delt i tre Fløje. Senere synes Smeden at have lavet endnu 60 Stænger (til 30 Vinduer?) Videre hedder det:

Lod jeg min Vogn fare til Vejle effter 14 gode Danmarks Deller (Brædder) til Sengsteder.

Lod ieg giøre 6 suoret (svarrede?) Stabbeler til Seng.

Noch 50 smaa suarget Knape.

(En Del Snedkere lod han age til Daler. Der købtes 20 Pund Brunrødt og Olje, vistnok til Murværket udvendigt).

For Køchenet og Donset at malle 3 Rd.

Et andet Sted meddeler Præsten:

Fortegnelse paa hvis (hvad) ieg anvendt haffuer paa mit Rethuus Som ieg i Jesu naffn haffuer laditt bygge A. 1653.

10 Leider a 12¹/₂ alen, 80 Stenger a 3¹/₂ alen, Vognleje (26 Vogne), 40 Løsholter, 20 Sneds latter fra Aabenraa, 32 Sparrer. Noch 6 bielcher, item 2 lang fyrbielcher a 23 alen, 3 tylter Gul-land dieller, Vognleje (21 V.), 155 Traver Tag, 3000 røde Klincker til Gafflene (10 V.), 1000 velbrendte Steen i Ribe, 1 Tylt Egefiele til Lofftskud och Vindskier og Vindkledning, 1000 Muffer, 6 Stenger, 6 Løsholter. en Skug glas fra Ribe, Stangiern til Dørbond, noch 17 Løsholter og 4 Egesparrer.

A. 1654 om St. Michelsdag lod ieg En Skorsteen opsette i Vester Stue, kiøbt dertil 1500 Mursteen och 3 Tønder Kalk. Noch 800 golsteen til Køchenet.

A. 1658 lod ieg mit rethuuss forlænge til Vesten med to Fag, kiøbte dertil 100 Egelatter 4 alen lang, 2 bielcker hented af Aabenraa, 1 Jernoffuen, 4 Fyrsparrer, som jeg hented i Skærbæk, 640 velbrent Steen og 440 bleg Steen, 240 Guldsteen (Gulvsten) o. s. v. ¹/₂ Tylt fiele til Senge, 4 Knappe til Offuen. Træ til Loft og Bænke, 2 Vinduer, 5 Pund Brunrødt og Lim, Noch 200 velbrente Mursteen til yderste Kammer, lod 2 benche giøre i inderste Kammer.

A. 1661 kiøbte ieg en Del Sparrer, Stolper og fiele.

A. 1664 lod ieg giøre en firekant bruepande wdj Hamborg, wejet 110 Skaalpund — 30 Rd.

Samtidigt med Salshuset byggedes et Duehus og en Loftstie. Til Duehuset anskaffedes foruden mange Stænger og Egefjæle 400 Tagsten og 2 Tønder Kalk. Baade Tømmermænd og Murmænd var i Arbejde. Til Lofftestien købtes der 6 Stolper og 37 Fag Fjæle, endvidere 10 Fjæle a $3\frac{1}{2}$ Alen og 5 Spær at diele itu och til rimstocken, noch 5 Løsholter. Disse to Bygninger har ikke været helt smaa og maa sikkert have haft deres Plads i den store Gaardsplads.

Præsten efterlod sig ogsaa en „Fortegnelse, paa huiss det muret begraffuelse i Kircken haffuer kostet“. Der købtes 1000 store Mursten og 8 Tønder Kalk, desuden Egefjæle til Loftet og Gulvsten til Bunden. Der anvendtes 3 Læs Sand og 4 Træer til Hvælvingen.

Denne Redegørelse fra Hr. Thomas' egen Haand er ikke helt tilfredsstillende. Men med nogen Eftertanke kan vi dog se hans nye Præstegaard i grove Træk. Den genspejler tydeligt Tidens Byggeskik og viser os adskillige Forandringer siden den Dag for hundrede Aar siden, da Præsten i Tyrstrup rejste sit store Salshus. Jeg skønner — men ved det altsaa ikke — at det i Hvidding drejede sig om 20 Fag Hus med et Vindue i hvert Fag paa hver Side (Syd og Nord) og 2 Gavle med Teglstensmur. Det hele var Bindingsværk med murede Tav. Stængerne, som bar Loft og Tømmerværk, var $3\frac{1}{2}$ Alen. Der var formodentligt godt 2 Meter under Loftet. Men der var Loftskud til Siderne, saaledes at Rummet i alle Værelser gik et lille Stykke uden for Stængerne, og Tagskægget kom til at hænge noget lavere. Udefra har den lange Række af Vinduer siddet næsten helt oppe under Taget. Murene var behandlede med Brunrødt, altsaa mørkerøde, Træværket (Stolper og Løsholter) maaske med lysere Farver (eller sort). Der var en Del Egetømmer i Bygningen, som naturligvis maatte hentes langvejs fra, da Vesterengen forlængst var skovnøgen. Men det er tydeligt, at Fyrretræet breder sig.

Der var i dette Hus en Pissel (skønt den ikke nævnes) paa mindst 4 Fag, Dørns med Skorsten, Vesterstue med Skorsten,

Køkken, Præstens Kammer og to Kamre, senere tilbygget i Vest, hvoraf det ene var Skolestue, det andet formodentligt Lærerens Værelse. Der tales ikke om Framgulv og Bryggers; men det maa antages, at Ovnen var paa Framgulvet. Saavidt man kan skønne, bredte disse Værelser sig over Husets hele Vidde. I Pissel, Dørns og Køkken har der været Senge. Det er mærkværdigt, at der tales om Stabeler og Sengesteder. Efter senere Sprogbrug skelnedes der mellem indelukkede Senge og Stabelsenge; de sidste var frit staaende og bevægelige. Men her drejer det sig rimeligvis om en Slags Himmelseng med Søjler og Omhæng. Naar vi træffer saadanne Sengesteder rundt om i Præstegaardene, er det et utvetydigt Bevis for, at Præstehjemmene har gjort et godt Skridt bort fra den almindelige Bondeskik.

Der anbragtes mange Bænke rundt om i de store Værelser, mest langs med Vinduerne. Stole var dengang sjældne. Gulvene krævede enten dygtige Deller (tykke Brædder) eller særlige Sten, der kaldtes Gulvsten og lagdes i smukke Mønstre. Hvidding Præstegaard fik sikkert begge Slags Gulv, ja vel ogsaa almindelige smaa Brosten, f. Eks. i Framgulvet.

Maleren fik jo ogsaa noget at bestille. Han malede bl. a. i Dørnset. Hvad mon han malede derinde? Rimeligvis en Mængde Træværk: Døre og Vinduer, Loft, Bænke, Senge og Vægpanel. Ja, et Værelse kunde være i den Grad beklædt med Træ, at kun Vinduerne dannede en Undtagelse.

Saadan byggede Thomas Henriksen 1653—60. Hvad der mest adskiller hans Gaard fra den gamle Bygning i Tyrstrup, er Skorstenene. Jernkakkelovne var ved at komme i Brug, flere Værelser kunde opvarmes, og Røgen lededes ud af Huset, som det sker den Dag i Dag. Stabelsene har Tyrstruppræsten vist heller ikke kendt. Derimod ser vi med Bedrøvelse, at det gamle svære Egetømmer har begyndt at gøre Plads for andre Træsorter. Vel er det gode Danmarksdeller og andet solidt Tømmer, der bruges, men Eg er og bliver Eg. Den Tid, da man byggede saa at sige med Evigheden for Øje, er ved at forsvinde.

Der siges i en Krønike om Hr. Thomas, at han var en fattig Mand, og da han maatte bygge for sine egne Penge, har der vel maattet spares i flere Henseender; men en smuk Gaard blev det alligevel. Nu er ogsaa de Dage forbi.

Noget af den samme Stil som i Hvidding ses andre Steder paa Vestkysten. Præsten i Højer fortæller i Slutningen af Aarhundredet om sine Stuer. En Maler — den samme, som stafferede Daab og Orgel i Kirken — stafferede Præstens Stue og Dørnset udj Olliefarffue oc huor fornøden giordis med guld zieret. En Snedker beklædte Væggene for oven med Panel. Saa var altsaa hele Dørnset panelleret og malet med Guld og smukke Farver. I Dørfyldingerne var der vel Landskaber o. lign. Ogsaa til denne Præstegaard brugtes der udvendigt Brunrødt og Linolie; desuden Keenrock eller Kørnøg, vistnok til Bindingsværket, som altsaa var sort. Et Par Aar senere fortsatte den samme Maler med sin Kunst i de to Pisseler. Baade her og andre Steder hører vi nemlig om den sædvanlige Pissel og en Indre Pissel eller Vester Pissel. For dette Arbejde fik Maleren 43 M. lybsk. To Snedkere arbejdede i 35 Dage og satte i den vester Pissel 2 Sengesteder tilligemed en ny Bænk og Væg (Panel?), ligeledes i den store Pissel et nyt Sengested og nye Bænke, paa Framgulvet et nyt Sengested. Hele Huset var fuldstændigt fornyet i det Indre og har været rentud pragtfuldt.

Lige det modsatte møder vort Øje i Tinglev. Eggen var fattig og Præsten vel ligesaa. Han lod Væggen i Dørnset kalke. Kostbart Panel fandtes her altsaa ikke, og Guldstaffering var overflødig.

Man elskede, som det ses, baade Form og Farve. Og saa lukkede man Lyset ud. Mere og mere. Indtil 1610, da en stor Ildebrand ødelagde det meste af Aabenraa, var Kaplanhuset næsten helt af Træ og havde ingen Vinduer. Kaplanen laa i sin Himmelseng uden at forstyrres af Sommersolens nyfigne Straaler. Men til det nye Hus købtes Glas før 26 M. lybsk; saadan var det nu tidssvarende. Den Trang til Luksus, som trods

alle Trængsler viser sig vidt og bredt, kommer ikke mindst tilsyne i Vinduerne. Naar Bygningen var rede til at tage imod sine Beboere, holdtes der Vinduesgilde, et giestebud, siger en Præst, for dennem som lagde til til Windwernes Betaling i Huused. Giverne lod male deres Navne ofte ogsaa Billeder fra Bibelhistorien eller det daglige Liv, paa Ruderne. I Holbøl byggede Præsten 1668 das ganze Priesterhaus med 4 Alen Stænger, altsaa ca. 2 $\frac{1}{2}$ m under Loftet. Han siger udtrykkeligt, at hvem der har foræret ham Vinduerne, kan ses af Skiltene. I Anledning af Vinduesøllet modtog han Lykønskninger.

Med Bulhusene er det nu forbi, alt er Tavl eller Bindingsværk. Kun Udhuse bygges af Træ. Kviste eller Korshuse er et Tegn paa Velstand og Storhed (Magstrup, Aastrup, Varnæs). Særskilt opførtes: Beboelseshuset (Sals, Rethus, Indhus, Sædehus) med Korshus og Tværhus, Stald, Lade, Loftlade, Loftsti, Hjelm, Hønsehus, Duehus, Svinestald, Tørvehus, Vognlade, Bagehus, Hørkølle, for det meste i en omlukket Firkant med Møddingen i Midten. En Brønd eller flere med Vippe og Vandtrug i Nærheden af Køkkenet eller Stalden. Her maatte hver Spand Vand hentes. Indendørs lærte man følgende Værelser at kende: Pissel (en eller to), Dørns, Vesterstue, Museum eller Studerekammer eller Præstens Kammer, Forstue eller Framgulv, Skolestue, Køkken, Mælkekammer, Kælder, Ovnrums, Bryggers, Maltdarre, Røgekammer, Hemmelighed (Privet).

Af de Præstegaarde, som byggedes i det 17. Aarh., staar endnu to: Notmark og Ubjerg. Men det mærkeligste af alt, hvad nogen Præst nogensinde har bygget i Sønderjylland, er det Taarn, som Peder Wandal i Magstrup lod opføre paa en Ø i sin Have. Det forsvandt desværre, da dets Ejer forlod Præstegaarden for ikke mere at vende tilbage.

Fra et Par Præstehjem kender vi en Del Indbo, Skrydstrup og Mjolden. Der var Fattigdom begge Steder. Aar 1669 var der i Skrydstrup 16 Fag Salshus og 31 Fag Ladehus. Foruden Besætning og Avlsredskaber var der Bryggetøj, 2 gamle Spindehjul, 1 Kobberkedel, 4 smaa Messingkedler, 4 smaa Kærter, 1

gammel Brændevinskedel, 3 smaa Jerngryder, gamle Tinfade og Tallerkener, 1 Tinkande uden Laag, Enkens Seng, hun ligger paa, samt Kiste, 1 gammel Seng med Blaagarnslagen, 2 gamle Dril Bordduge, 1 gammel Bænkedyne, 1 liden Jernkakkelovn, som er noget brækket, 1 Kiste, sønderhuggen af Fjenden, 1 liden Skive (Bord), 1 Kiste og 1 Skrin, 1 lidet Skab, 1 liden kantet Skive, 3 smaa Træstole, den sal. Mands Livklæder, som ikkun var ringe, er sønderskaaret og gjort hans Datters Søn Klæder af og Enken et Skjørt; et Par Bukser forærede den sal. Mand Svendsen (Karlen) og Degnen Støvlerne og Sko, for han tjente ham i sit yderste. I Mjolden var der lidt mere at stadse med (1699). Bl. a. var der en Messing Lysekroner i Stuen, 1 Messing Bordkrans, 3 Urtekrukker af Tin, et stort udhugget Skab i Pisselen, en stor udhugget Kiste, Fordelen af et Skab i Studerekamret, 1 Stabel Sengested, 1 liden Bøgstol, hollandske Fade. Her var altsaa en Del Billedskære-Kunst.

En Sværm af Ulykkesfugle drager med tunge Vingeslag hen over Landet: Krig, Pest, Vandfloder, Ildebrand. I mangen en Præstegaard folder man Hænderne til Bøn i Nøden. Sydfor Tønder, uden for Danmarks nuværende Grænser, blev Bønnen kort i St. Karensnatten 1634. Over en Snes Præstegaarde sank i Bølgerne — forsvandt. Længere mod Nord slap man med Angsten og med nogle Tab af Kreaturer. Ud af denne Angest skrev Præsten i Møgeltønder (Georg P. Hegelund): at disse Floeder altid om Nattetide udi Mørck oc Molm hasteligen fattige folck paakome oc bortskulde oc omkaste Huse met folck oc fæj, som en Part paa Høe Tag oc Vrag kom driffuendis til Lande, hvilcket vaar en meget ynckelig oc græsselig Spetackel for Menniskenes Øjne. I Randrup Præstegaard gik Vandet 1638 til Bjælkerne. Men langt det værste var Svenskekrigen 1658—59. Da var det Sønderjyllands nordligste Egne, som hjemsogetes. Alene i Haderslev Provsti (med de 8 Sogne) døde 15—20 Præster i Aaret 1659 sammen med mange af deres Børn og Tyende. En Del var flygtede til Haderslev, hvor Pesten indhentede dem. I Tørninglen døde, saavidt man kan skønne, 5 Præster, Mange

maatte under Krigen opholde sig i Ribe, omgivne af andre Flygtninge fra deres Sogne, medens de, der blev i Landsbyerne omkom i Massevis. Flere Sogne var næsten uddøde. I Aabenraa Provsti døde forholdsvis mange Præster baade 1659 og 1660. Men her og paa Vesteregnet saa vel som paa Als var Trængslerne ikke saa hensynsløse og ødelæggende. Brande og Plyndringer meldes fra Kværs, Bov, Emmerlev, Møgeltønder, Døstrup, Østerlinnet, Herrested, Magstrup o. a. St. I Kejserskrigen (1627—29) maatte Sundeved og Byerne langs Hærvejen lide meget: Præstegaardene i Uge, Hjorkkær, Bjolderup og Rise (vel ogsaa i Løjt) blev Ildens Bytte. Af Præsternes Ejendele kom sikkert kun en meget ringe Del ud af de sammenstyrten- de Ruiner. Og hvad her er meddelt fra hele Omraadet er kun et stort Brudstykke, ikke det hele. Ingensinde har de slesvigske Præstegaarde været udsatte for saa store Hjemsøgelser, aldrig har deres Beboere maattet sige Farvel til saa meget som i det 17. Aarhundrede.

Og dog gik Livet inden og uden Døre til Tider muntert. Nogle Præster har i deres Kirkebøger eller Familiekrøniker optegnet en Del Begivenheder baade fra deres egne Hjem og fra deres Samkvem med andre.

Livets Munterhed bredte sig over alt, hvad der hed Familiefest. Her maatte Dansen trædes og Øllet drikkes. I Grunden var hele det 17. Aarhundredes Rus en Hjemmerus. Skik var det ogsaa, at Fyrstehusene gjorde Bryllup for tro Tjenere. Bønderfolk og Præster gjorde sikkert det samme.

Da Knud Knudsen, først Degn, derefter Sognepræst i Broager, indsattes i sit Embede 1632, gjorde Fyrsten Gildet. Præsten i Ullerup skrev da paa Latin: 2. Sønd. i Adv. er den hæderl. unge Mand K. K. paa Fyrstens Befaling indsat i Helligdommen. Præstegildet gjorde vor Fyrste i Hans Jensens Hus. Aff en slette foel kand blive en Hest, aff Knud Degen er blefuen en Præst, og det ved Katharinas Mellekomst, Fyrstindens Pige, med hvem han fejrede sit Bryllup paa Borgen i Lyksborg St. Karens Dag. Præsterne var ikke indbudte, jeg

ved ikke hvorfor? — Filip Lund i Ullerup nød samme Ære 1681, da han giftede sig med Katharina Elisabeth Schultz, Fyrstindens Kammerjomfru. — Men størst var nok den Glans, som omgav Hofpræstens Datter i Sønderborg (Hesshusius), da hun stod Brud sammen med Hertug Alexander Heinrich. Skønnere Dans har vel ingen Præstedatter danset.

Ved ethvert Bryllup var der rig Lejlighed til at slaa Gækken løs. For almindelige Mennesker var der vistnok ingen Grænser for Galskaben, naar den ikke mundede ud i ligefrem Mord (hvilket kunde ske). Men for en Præst var der nogle Grænser. Det kunde ikke gaa an at digte saadanne Sange, som den Hr. Rasmus Christoffersen leverede til Vonsbækpræstens Bryllup 1701. Konsistoriet i Haderslev fik den at se og stævnedede Præsten for sig, som vedgik alt. Det omtalte carmen mystiale var forargeligt og upassende for en Præst, hvis Karakter maa være ustraffelig i alt. Det kostede en Bøde. Men hvor skulde den unge Mand lære Takt og vinde Karakter? Han kom til Fjelstrup i sin Tid for at udføre Præstegerningen for en Mand, som paa Grund af Drikfældighed var blevet umulig foran Alteret og paa Prædikestolen, men af Barmhertighed blev i Embedet. I denne Skole skulde unge Hr. Rasmus ikke lære præstelig Værdighed. Og Fjelstrup Præstegaard var ikke den eneste med rigelige Drikkevarer. Asbøl Sognekald var engang daarligt aflagt. Da maatte vel nogen spørge — siger en Krønike — hvorledes Præsten kunde ernære sig. Svar: Han ernærede sig af Kro eller Ølbryggeri mere end af Alteret, saadan at han ofte for de fulde og gale Bønders Skyld maatte gaa ud af Huset og hengive sig til sine Studier under et Træ eller Gærde. Anders Clausen i Herrested tog nu den Sag fra en anden Side. Han var baade Provst og Tingskriver, men tillige kongelig Tolder, og dette Embede førte vel med sig, at han havde aabent Hus. Der er meddelt om ham, at han var en munter Kromand, som legede paa Fiol for sine Gæster. Da han som Provst selv havde Tilsyn med sin Opførsel, gik det jo nok.

Provster kunde næsten være udsatte for Fristelse og Fald

mere end andre. Der var noget, som kaldtes Provsteøl, vi læser om det her og der. Dette Øl vankede altid ved Provstevisitationer eller Afholdelse af Kirkeregnskaber. Hvad enten det var Rostocker eller Hamborger eller slet og ret Tyskøl, saa gjorde det alle Mennesker glade. Dog endte det ikke altid med ublandt Glæde. Aar 1607 hørte Provsten Kirkeregnskab i Brede Sogn. En Tid efter møder vi Genklangen af Gildet paa Lø Herredsting. Et Tingsvidne siger, Atti (= at de) wore y Svanstrup Att (= til) proueste øll tridie paskedag att (= hos) Per Matzen och som dy saede och drocke da bleffue Jens Andersen och Jep Andersen y borre (= Borg) wsatt meth huer andre; saa togge dy Jens Andersen fra hannem, saa att hand gjorde hannem Ingen skade, saa tog Hans Hansen y Haris y for (nævnte?) Jens Andersen y for (skrevne) Bore, saa kom Hans Hansen, Jep Andersen och Jakob Larsen paa gueld (= Gulv) tiill sammell den ene stock den anden. . . . saa kome dy om kold tiill sammel och der meddeler tidt fich Jep Andersen sin skade y hans been. — Saa dan endte dette Provsteøl. Det kan bemærkes, at Øllet efter Skik og Brug burde være drukket i Præstegaarden. Men Svanstrup var et gammelt Kongsgods, hvortil Værgeretten (Patronatet) over Brede Kirke var knyttet. Siden de Dage maa Provsteøllet være blevet hængende ved Gaarden.

Ogsaa en Opskrift til godt Hjemmeøl kender vi. Klemens Pedersen, Kaplanen i Havnbjerg, er vistnok Forfatteren (1658 — 1685). Den allerbedste Thid paa det gandske aar, siger han, at brøgge øll udi, ehr i Michaelis Nær sidst i September eller oc først i Oktober oc aff got gammelt Malt oc ræt god Humle. Ellers er det oc heel varigt oc got, som brygges til Martio. Mens endda varigere oc bedre (om mand dett ellers for frost kand forvare) det som brygges in Febr. oc endda meget varigere oc bedre det som bryggis in Januario.

Saa meget om Præstegaardsliv i det 17. Aarhundrede.

I den følgende Tid beholder Salshuset udadtil omtrent samme Form og Udseende som i Hvidding. Den lange Række Vinduer med de smaa blyindfattede Ruder er uforandrede. Tavl-

værket og dets Bemaling er, som det altid var. Vi kender over en halv Snes flotte Kvisthuse (Korshuse), som Bønderne ogsaa lagde sig efter. Sikkert var der i Virkeligheden mange flere. Hvidding havde (eller fik) ligeledes en Kvist. Men et Par Steder overraskes vi af noget nyt. Skærbæk Præstegaard havde allerede 1709 et Salshus paa 17 Fag med Grundmur, dertil en ny Bygning paa 7 Fag med Grundmur. Udhusene var af Tavl, men Køer- og Kretterstalden havde Grundmur paa Syd-siden. Det er meget naturligt, at saadanne Bygninger dukker først op paa Vestkysten, hvor Eg og Fyr nu var sjælden og kostbar. I Kværs, som dog ligger i Skovegn, byggede man en ny Præstegaard 1704, og her maatte man give Afkald paa Eg til Undertømmer (Bindingsværk), fordi det ikke var til at faa, og da Fyr ikke var egnet til det Brug, opførte man Huset af Murværk. Aar 1776 brugte man til Nybygningen paa Røm 39,000 Hamborger Mursten, da var Grundmuren ved at brede sig over hele Linjen. I Egnen syd for Tønder forsvandt Bindingsværket allerede efter den store Stormflod 1634 (R. Mejborg).

Over Størrelsen af en Række Præstegaarde giver Forarbejderne til Jordebogen fra 1706 et Overblik. Salshuset i Vodder var paa 24 Fag (ialt 65 F.); i Højrup 8 Fag, hvortil dog vist maa regnes 3 Fag Kvist og maaske 4 Fag Bagehus (ialt 55 F.); i Rødding 13 Fag, hvortil kom 4 Fag Bryggers (ialt 57 F. — foruden nogle smaa Fag til Jordbrændsel og et Aftægtshus); i Hvidding 21 Fag (ialt 76 F.); i Skærbæk 17 Fag + 7 Fag (ialt 114 F. — ualmindelig stort); i Brøns 17 Fag (ialt 73 F.); i Rejsby 19 Fag (ialt 72 F.); i Roager 13 Fag Rethus og en Kvist til Aftægtshus paa 4 Fag, en anden Kvist, hvori brygges, paa 7 Fag (ialt 83 F.). Foruden disse Bygninger havde mange Præster ladet opføre Huse paa Præstegaardens Grund til Daglejere o. l., Aftægtshuse, Gadehuse, Enkehuse. En ny tiltrædende Præst kunde løbe vild i de store Bygningskomplekser. Med Stolthed kunde han sige: Det er alt mit; men med et Suk maatte han tilføje: Det er ogsaa mig, som skal holde det vedlige.

Vi træffer nu baade Ammestue og Skolestue. Det maa huskes, at der ingen offentlig Skole fandtes i Landsognene; de begynder først at komme omkring Midten af Aarhundredet. Præstegaardsskolen var derfor ikke beregnet som et enkelt Hjemms Skole. Præstebørn fra andre Sogne, saa vel som enkelte Børn fra Hjemmesognet har nydt godt af dem. Det var smaa — enkelte endog store — Latinskoler. Sommersted var berømt. I Randerup indrettede man i den nye Præstegaard 1794 et Værelse med en særegen Bestemmelse — et Tilflugtsrum, et Kammer paa Loftet at fly til, naar Floden kommer.

I Bygningens Indre mærker vi tydeligt nye Tider. Kamin og Seng frigør sig mere og mere fra Væggen. Stengulv bliver til Bræddegulv. Der bliver luftigere og varmere. I Kværs satte man 2 Kakkelovne af Jern med 3 Sider, den fjerde Side var Væggen ud til Køkkenet, hvorfra der fyredes (Bilæggerovn), desuden en Vindovn af Jern (altsaa med Træk). Præsten i Spandet lod lægge Bræddegulv i 5 Værelser (1774), i Nørrestuen og Øverstestuen var der forhen Steen. Præsten paa Røm vilde have noget blankt for Øjnene og lod lave 6 Messingdør-laase og 4 Skabslaase med Skilte (1776). Til Vinduerne brugte han det bedste engelske Glas, men ogsaa gemen eng. Glas og fransk Glas. En rigtig Ven af de nymodens Sengesteder var han vist ikke, da han købte 3 Spaanmaatter at klæde Muren i Sengene med inden til. Saa laa han lunt paa den kolde Ø. I Abild var der 4 bevægelige og 2 fastnaglede Sengesteder (1737). Alle disse Sengesteder tilhørte Sognet og fulgte med Præstegaarden. De nye Folk, der kom, skulde ikke være i Forlegenhed for Natteleje. I Omegnen af Haderslev maatte Præstegaardene, naar Kongen med Følge slog sig ned i Byen, levere hver en god Seng til Slottet.

Præstens Indbo — Løsøret — formerer sig nu efter de store Ødelæggelser og Tab under Fortidens Krige. Vi kommer enkelte Steder helt hen i Nærheden af Ordet Luksus. Der er ikke blot kostbare Duehuse med Snese, ja Hundreder af Duer, der er ogsaa „Lillehuse“ og Lysthuse, der er Skolestuer, Amme-

stuer, Folkestuer. I Dørns og Pissel pranger Skabe og Kister med Damaskduge og Pudevaar med Kniplinger. Sengene staar med Omhæng i alle Farver. I Køkkenet staar Hylderne fulde af blankskurede engelske Tintallerkener og hollandske Fade, særligt paa Vestkysten. Der er Gardiner for Vinduerne, — man tror det næppe. Den rige Billedskærerkunst fra Bedstefædrenes Dage viser sig kun i arvede Sager. De store malede eller jernbeslaaede Kufferter med Sengetøj og Brudeudstyr, store brede Skabe med mange Laager og Laase tager Pladsen. Naar Familien kører ud, tager den godt Tøj paa, Rejsekappe og Skindtæppe, og sidder strunk paa den beslagne Vingevojn med tre Jern-Agestole, paa en Jagtvojn med tre Træ-Agestole, paa den grønne „Postvojn“ eller ogsaa paa en rigtig Chaise.

Fra Vestkysten og fra Als, de gamle danske — ikke slesvigske — Landskaber, har vi Skifteprotokoller og Dødsboer optagne i Præstegaarde. Broder Brodersen, Salmedigterens Fader, døde i Randerup 1704 og var en fattig Mand. Peter Staving døde i Nabsognet Mjolden 1725 og var rig. Den fattige og den rige havde levet nogle Aar ved hinandens Side, som det hænder i denne Verden. Her vælger vi den rige. Hans Efterladenskaber er nok værd at se paa. Foruden Rosenobler og Dukater o. a. laa der i hans Gemmer: 1 Guldkæde med Laas, 4 Gulddopper, 1 Par Guldknapper, 1 Guld Ameleret (emalleret) Ring, 1 Guld Ring m. Demant, 1 liden dito, 4 Rad Perler m. Laas, 1 Demantsmykke, 1 Guld Armbaand — 1 Sølvkande, 1 stort Sølvbæger, 1 lidet Sølvbæger, 1 Sølvskaal, noget forgyldt, 1 liden Sølvskaal, 12 Sølvskeer af een Model, 2 gamle dito, 1 Par Skospænder, 1 Par smaa dito, 1 liden Teske, 1 Par Sølv-Knivskafte, 1 Par dito i Futteral, Sølvbeslag til Stok og Bog, Sølvknapper (som Præsten havde faaet i Pant). — I 14 Punge og en Blikdaase laa mange Slags Mønt: Skillingstykker, Speciestykker, Dicotoner, Kroner etc. — Der var adskilligt Løsøre i Stuerne: Udi Dørnset 1 Ege Bord, 1 lidet Trindbord, 1 Kakkellovn, 1 Skab, 1 Sengested, 4 St. grønne Gardiner med Kappe og Dække, 1 Klokke (= Stueur). I den største Stue et stort

Skab o. a. I den vestre Stue, hvor Præsten døde, stod Sengen, dend sal. Mand har ligget paa med 2 bolster Hoveddyner, 1 bolster Underdyne, 1 linnet tafflet Overdyne, 2 Hoved ulden Puder, 1 ulden Overdyne, 1 dito. Folk var i de Tider vistnok ikke forvænnede med Kakkkelovnsvarme om Dagen, men Sengevarme om Natten skortede det ikke paa. I samme Stue var der en Seng mere, som tilsyneladende stod parat til at modtage fine Gæster. Dens Udstyr var 2 Olmerdugs Hovedpuder, 2 Bolster Hoveddyner o. s. v., dertil 7 Stykker uldne Damaskes Omhæng m. Kapper og Dække med Sengebaand. Man kunde altsaa ikke se, hvem der laa i Sengen. Af Møbler var i dette Værelse endnu een stoer Kuffer Kiste, 1 anden dito, 1 rød Sengested (vistnok det med Damaskomhæng), 1 Fyrbord m. laaset Skuffe, 6 store Rysslæder Stole, 2 smaa dito, 1 Træ-Stoel, 1 Kurve Natt Stoel. — Foruden en Del Messing- og Tintøj ejede Hr. Peter en Del mærkelige Ting, saasom en liden Klokke (Lommeur?), en Skrue at tage Propper op med, en curios Messing-puster. I Kisterne laa kostbart Linned. Ved Begravelsen var der to fremmede Degne at siunge ved Liget. Der blev ikke sparet. Bagefter mødte Mads Mærsk op med en Regning for Tobak til den salig Mand.

Vi faar Lyst til at blive lidt længere paa Vesteregnen. Jo videre vi kommer omkring, desmere faar vi Fornemmelsen af, at en rig Hjemmekultur, kommende fra Vest, præger Præstegaardene langs med Vesterhavets Kyst. Skønt der i Aaret 1732 er Sorg i Ballum over en for tidligt bortdød Fader, vil vi sætte os stille i et Hjørne og høre paa, hvad Skifte og Deling der foretages efter Broder Pedersen (Brorson). Den afdøde var blevet Medhjælper hos sin Fader 1712 og havde giftet sig et Par Aar efter med en Borgmesterdatter (Roost) fra Tønder. Der var Forudsætninger for at skabe et smukt Præstehjem med Præg af borgerlig Velstand og ægte dagligdags, men dog storstilet Kunst. Midt i Sorgen taler de tunge og solide Genstande rundtom i Stuerne deres stille Sprog. Og Provsten med de andre tilstedeværende Præster, Børnenes Formynder, og Enken

med de 4 umyndige Børn rejser sig for at foretage den vemodige og smertende Gang gennem Stuerne, hvor Familien har levet sit lykkelige Liv i 17—18 hurtige Aar. Nu skal alt skrives op, alt ansættes i Pengeværdi. En ny Mand med sin unge Hustru flytter ind i disse Stuer, og Enken maa være glad, at hun faar Lov at bo med sine Børn i Aftægtshuset. Sikkert har den 11 Aar gamle Sara set med et Pigebarns hele Iagttagelsessevne paa det unge Par og fulgt dem fra Stue til Stue. Fremtiden forstod Barnet ikke. Men Fremtiden blev for hende den, at Hr. Fred. Dan. Blechingborg, da han blev Enkemand i 1742, bad om Sara's Haand og Hjerte og fik det. Sara var kun 22 Aar gammel, da hun blev Præstekone i sin Moders og Bedstemoders smukke Hjem. Hendes Lykke varede 3 Aar, ikke mere.

Nu har Provsten rejst sig. Skriveren med Protokollen under Armen gaar ved hans Side. Vi vandrer langsomt bagefter, og medens Protokollen optager i sig alle Enkeltheder, samler vi dem til Billedet af et Hjem. Det er et stort Hus, vi gennemvandr. Østerstuen er den største. Fire Fag Vinduer med Gardiner optager hele Syd- og Nordsiden. Ruderne er smaa og en Del af dem rimeligvis med farvede Billeder. Derfor er Rummet ikke saa lysfyldt, som vi skulde have tænkt. Men her er Plads, det er Husets Festsal. Øjet fanges straks af et Sengested, hvis Overdel er omgivet af et rødt Omhæng, der næsten naar op til Loftet. Storstuen benyttes nemlig ogsaa som Gæsteværelse. Ved den ene Væg staar et Klædeskab, paa den anden hænger et Spejl med brun Ramme. Nogle Genstande til Pynt hænger ligeledes paa Væggen eller staar paa Bordene: 2 brune Løver, 5 Stykker hollandsk Stentøj. Gulvet er optaget af et stort lakeret Trindbord, et malet Bord, 12 sorte Læderstole og et lakeret Tebord. — Pisselen er fra gammel Tid Forraadskamret. Her staar et af de svære hollandske Skabe af Eg, et Skænkeskab af Fyrretræ, en brun beslagen Egekuffert, 4 sorte Læderstole med Messingbukler, et Egebord med Skuffer, desuden en Bænk med Bænkedyne. Ogsaa her er der Lys fra begge Si-

der, idet Pisselen altid gaar tværs igennem hele Huset. Gardinerne er med „Falbelave“, 3 Fag til hver Side. — I Dørnset eller Dagligstuen faar Skriveren mest at bestille. Rummet er kun paa to Fag, men det er fuldt af den Slags Ting, som Mennesker gerne har om sig hver Dag; tilmed er det Præstens Studerestue. Sengen, som staar her, er med „Lærtis terning overdyne“, Gardinerne med Falbelader. Midt paa Gulvet staar det store Egebord med Udtræk ved begge Ender og Skuffer. Ved saadan et langt Bord kan vel alle Husets Folk faa Plads til de daglige Maaltider? Nej Tak. Midt over Bordet hænger en Klokke med et Messing Klokkebaand. Naar denne Klokke lyder, gaar Køkkendøren op, og Bordpigen træder ind for at erfare Herskabets Ønsker. Men hun og hendes Lige spiser deres Mad ved Køkkenbordet. Der er et smukt Forhold mellem Husbond og Tyende, men Skillelinjen maa ikke viskes ud. Hvem der tjener, han tjener. Forresten staar der et Krucifiks (af Stentøj?) i Dørnset. Den korsfæstede var alles Tjener, Husets Beboere ved det. Det er Pietismens Tid, og vi sidder i et Brorson Hjem. Billeder af bibelsk og opbyggeligt Indhold hænger, saavidt vi ser, paa den ene Væg, 7 store og 4 mindre. Paa den anden Væg derimod er der en lang Række Fade o. a., deriblandt 2 blaa og hvide, vel hollandsk altsammen. Et Spejl mangler ikke, og et lidet Træsor er fyldt med Kopper o. l. Jernkakkellovnen staar med sine 6 Messingknapper og gør det hyggeligt, ogsaa naar den ikke varmer. I Læder Baugstolen (Lænestolen) ved Vinduet sad Præsten — nu staar den tom. Tavse staar hans store Pergamentsbøger i et „Maalet Fyr Bogskab“ med Laas. Et andet lidet Skab med Laas gemmer hans Papirer. Der er kun to smaa Læderstole i Værelset, men et Par Bænke med Bænkedyner indbyder ogsaa til Sæde. — Skolen er naturligvis ikke videre møbleret. Eleverne sidder paa en Bænk, og paa Væggen hænger et stort Landkort. Skriveriet foregaar ved et Trindbord med Skuffe under. — Vestpartiet af Præstegaarden er opført af ny (Nye-Huset) og indeholder i Vesterstuen 1 Trind Ege Bord, 4 røde Læderstole, 1 Spejl og 1

Seng med gul Omhæng, i Østerkamret et Bord, 1 Seng med grøn Omhæng, 1 Bøggerskab af Fyr med Laas (Hr. Broder har passet godt paa sine Bøger), 1 mindre dito med Laas, 2 Træsorer, 8 Ryds Læder Stole, 1 Spejl. Dette er maaske den Stue, som Eftermanden kaldte Studier Kammer. — I Køkkenet er der en Masse Tintøj, f. Eks. 3½ Dusin engelske Tintallerkener, 13 Bækkener af Messing og mange Fyrfade af Kobber; her var noget at pudse paa.

Hvad der kom paa Bordet i dette Hjem Hellig og Søgn, kan jeg ikke sige. Men naturligvis var det Gaardens egne Produkter, kun saare sjældent noget andet. Heller ikke Drikkevarer skulde købes, undtagen ved meget sjældne Lejligheder. I Ballum var man i en forbavsende Grad forsynet med Tilvirkningsredskaber. Der var en Brændevinskedel til 2½ Tønder, nedmuret et Sted. I Bryggerset var Bryggeredet, store Kar og Baljer, og i Kælderen 3 hele Øltønder, 2 andre dito og atter 1 dito, 2 Kvant- og 3 Halvtønder. Hvem der drak alt dette Øl, kan ikke fortælles; det har været paa Bordet hver evige Dag.

Efterfølgeren Fred. D. Blechingberg var, skønt han ikke ejede noget videre, dog noget storagtig. Han havde 3 Vindovne og 1 Bilæggerovn og Edderdun i sin bedste Seng. Paa Herregaardsmaner ringede han sine Folk sammen med en Klokke. En Kaffemølle ejede han ogsaa, rigtignok gammel og forslidt (altsaa meget brugt). Videre havde han 1 Form at ligge Tyk-Melk udi, 1 liden ringe Plade at vende Pandekager med, 1 ringe Stok at sætte Tobakspiber i paa Rejse og 1 Emmerlever Lommeur.

I Præstens Storstue i Ballum har Brorsonslægten været samlet saa mangen Gang. En stor og mærkelig Slægt med alle sine Rødder i Vestslesvig. Det var Broder Pedersen fra Drengsted, som fik Randerups Præstekald i 1649. Han havde tre Sønner, som blev Præster, den ene i Randerup (Broder), den anden i Ballum (Peder), og den tredje paa Amrum. Broder Brorson havde igen tre Dreng, det berømte Kløverblad fra Randerup. Indenfor Provstiet Løherred og Ballum Birk beboede

Slægten og dens Svogerskab til en Tid Præstegaardene i Visby, Randerup, Døstrup, Mjolden, Ballum og Amrum. Ogsaa Emmerlev blev forsynet. Næsten lige saa stærkt blev Broder Brorsons Efterkommere knyttede til Løgumkloster og Trøjborg. Indtil 1739 var der ingen Præstegaard i det gamle Modersogn Nørre Løgum, men Præsten boede i Klosterby. Det var den Tid, da Hans Adolf Brorson gennemlevede Ungdommens Gæring og Sjælekampe i Løgumkloster hos Amtsskriveren Nik. Clausen, hvis Datter Katrine Steenbæk vandt hans Kærlighed. Sognepræsten hed Johan Roost og var en Broder til Præstekonen i Ballum og altsaa besvogret med en Brorson. Men for en lille Tid siden sad Bruhn-Slægten i Løgumkloster; ogsaa mellem den og Brorson-Folkene var der snævre Baand, idet Kristoffer Bruhn havde to Døtre, som blev gift med de to Brødre fra Randerup: Peder Brorson, Præst i Ballum, og Andreas Brorson paa Amrum; en tredje Datter var vistnok gift med Provsten P. Zitschær i Tønder. Den tredje af Bruhnslægten i Løgumkloster blev Svigerfader til Nik. Brorson i Bedsted. Det Clausen'ske Hjem i Løgumkloster, som skænkede H. A. Brorson en Hustru og sjælelig Ligevægt, var ogsaa i Forvejen paa Familiefod med Folkene fra Randerup. Broder Brorson, Bispefaderen, var nemlig gift med en Datter af Forvalteren paa Trøjborg, og hans Søn fik nu en Datter af Forvalteren, Fader og Søn havde samme Navn, nemlig Nik. Clausen.

Et rigt Hus var Præstegaarden paa Rømø i Hr. Andreas Ambders' Dage. Betragt dette Sølvtøj: En Sølvkande til 6 Pæl, en mindre til 6 Pæl, et Sølvkrus til 2 Pæl, en stor Sølvskaal m. 4 Tæer, et Sølvbæger, udv. forgyldt, 3 mindre dito m. Forgyldning, en Sølvskaal m. Hanke, en flad Skaal, 1 liden Smørkop o. a. mindre Genstande, deribl. 16 Skeer. Gaa saa lidt rundt i Stuerne og se paa Skabe og Kister, der er nok af dem: 1 højt Klædeskab, 1 langt smalt Skab m. 3 Døre, 1 hollandsk Skab, 1 firkantet Skrin med sort Træ ilagt og ligeledes et Sengested med sort Træ ilagt (Intarsia), 1 Urværk m. Hus, Læderstole og overklædte Stole. I sin Studerestue havde Præsten to Fugle-

bure. En Mængde Messing- og Tinsager, deribl. 3 Dus. Tallerkener. Tilsidst standser vi over for 3 Konterfejer, forestillende Biskop Anchersen, Grevinde Schack og Mette Christ. Aagaard (Præstens Hustru).

En Skifteprotokol fra Als fører os ud i Nørborg Præstegaard i Slutningen af Aarhundredet. Provst Holger Fangel havde i sin Dagligstue: 1 Skænkeskab, 1 Skatol, 1 Ur, 2 Spejle, 1 Slagbord, 1 Spillebord, 1 Tebord, 1 Sengested med Kattunomhæng, 1 rundt Tebord, Stole. En „Klokkeviser“ stod i et andet Værelse.

Præstegaarden i Sønderborg havde et Værelse, som var beklædt med Voksdug, altsaa tapetseret. Et Par Alkover var ligeledes beklædte med Voksdug paa tre Sider. Alle Vinduer havde Gardiner, og i de fleste Værelser var der Kakkellovn med Rør eller Doppelttromle eller uden Tromle (1749).

Paa Als og Sundeved var der fra gammel Tid en Mængde Kaplanier. Da disse i Tidens Løb ophævedes, blev Gaardene forvandlede til Enkesæder. Præsteenken, den Stakkel, paa-nødte sig som et nyt protestantisk Problem. En Forordning af 1755 bestemmer, at der skal sørges for Enken, og Menighederne opfordres til at bygge Hus, hvor det endnu ikke er sket. Men Præsten i Ketting, M. With, skrev 1764: Ingen Bondkone her paa Landet er saa slet faren, naar hendes Mand dør, som en Præsteenke, der ikkun haver 40 Rd. at leve af og slet intet andet.

Rundt om alle disse Huse, som vi nu har set, laa og ligger endnu den store Have. Aarhundreders Arbejde og stille Om-sorg ligger gemt i vore Præstegaardshaver. Deres gamle Kultur og historiske Minder overstiger langt selve Præstegaardens Betydning. At bygge Hus var ikke Præstens Sag eller Evne. Dels tilhørte Beboelseshuset Sognet, dels havde Præsten ikke saa rigeligt med Penge, at noget af varig Værdi og Betydning for Efterslægten kunde skåbes. Men et Træ, naar det først er plantet, udvider sin Krone og skygger for Børn og Børnebørn. i disse Haver. Et Par Takstræer staar ved Ketting Præstegaard; Der er ældgamle og mærkelige Lindetræer, Ege og Fyrretræer

deres Alder sættes til mindst 600 Aar, og om de Fiskedamme, man træffer allevegne, kan siges med Bestemthed, at de i det mindste stammer fra Middelalderen.

Nordboerne har i umindelige Tider elsket at omgive deres Bopæl med Planter, som kunde være til Nytte og Glæde under Livets mange Besværligheder. Jydske Lov slog fast, at Abildgaard, Kaalgaard og Toftegaard skal enhver selv vogte med sit eget Gærde. Geder, Øksne og Svin var dengang Gærdebrydere. Æbler og Kaal, hed det, maa ikke stjæles. Kaal har der været paa Nordboens Bord i snart Tusind Aar. I en kgî. Reces af 1619 faar Folk Paalæg om Læggelse af Humlekuler og Plantning af Ymper og Pile. Fra det 18. Aarh. skal her tages et lille Tværnsnit over Landet fra Vest til Øst. Vi gæstede for noget siden Præstegaarden i Ballum (1732). Der siges, at Præsten havde faaet 50 Støkker Abeler og Piile Træer tilligemed Tornene førde fra Holland. Der taltes ialt 65 Frugttræer i Haven, desuden Bossbom, Hanssbær Træer, Stikkelsbær Træer og Rooss Træer samt alt Blomværk og Lysthuuss. En lille „Gaard“ laa uden for Dørnsvinduerne. Præsten paa Røm stod ikke tilbage. Ogsaa han havde bygget sig et Lysthus omgivet af 6 „Billeder“, hvorved der vel skal forstaas Figurer af Sten eller Træ. Vestenvinden, den ikke altid venlige, tvang Kronerne paa 83 Frugttræer efter sin Vilje (1733). Et godt Stykke senere i Tiden skrev Præsten i Vonsbæk (U. Selmer 1773): „Lod ieg anlegge en ny Hummelhauge, som ligger østen for Abildgaarden, hvorudi ieg lagde henimod 2000 Planter af Engelsk Sort, og til min fornøjelse lod ieg derudi bygge et Lidet Lysthus.“ Næste Aar fortsætter han: „Den Humlehauge, som ieg udi afv. Aar lod anlegge, bragte mig i dette Aar 23 Lisp. og var Humlen særdeles god“. Helt tilsidst i Aarh. skriver Præsten i Oksenvad: Da jeg Aar 1796 kom til O. forefandt jeg et velpasset Humlebed, hvoraf jeg høstede 40 Pund. Rent Udbytte 46 M. En vigtig Fordel, som kan haabes af Humledyrkningen, er ogsaa den, at vi vilde faa noget kraftigere og mere spritholdigt (geistigeres) Øl i Landet. Nu drikker vor

Landmand tynd Kaffe og sløjt Øl uden Aand og Kraft, fordi der spares paa den dyre Humle“. Søren Abildgaard fandt, da han rejste rundt i Landet, nogle smukke Haver østerpaa, men paa Als var Hagedyrkningen bragt til megen Fuldkommenhed.

Præsten var Jordbruger som alle Embedsmænd i gammel Tid. Selv de Indtægter, han havde af Sognets Folk, bestod for største Delen af Jordens Produkter: Tiende af Korn og Dyr. De mange Ulykkesaar i det 17. Aarh. bragte naturligt Tab, Kummer og Besvær med sig for Præsten som for alle andre. Da klagede Hr. Matthias Friis i Abild til Hertugen, at han trods al Flid og Troskab i Liv og Lære ikke havde bragt det saa vidt, at han kunde betale sit Tyende dets Løn, endsige faa noget tilovers til en Æresklædning eller en god Bog (1666). Smaat var det vist ogsaa i Ullerup, hvor Nik. Kyhl fortæller, at hans Hustru og Steddatter i Indbjærgningstiden var ifærd med at sætte Havren hen og nær havde sat Liv og Lemmer til under Arbejdet, da der pludseligt væltede en Mur (1679). Selv om adskillige Præster fik en af de mange forladte Gaarde overladt paa en Aarrække eller for bestandigt, kneb det stadigt for dem. B. Prehn i Oksbøl skrev til Amtmanden 1753, at naar Udgifterne fraregnedes, kunde han have 18—20 Rd. tilovers. „Men nu paa nogle aaringer da Korn-priisen er falden, Kvæget af den beklagelige Sygdom bortdød, kand jeg med Sandhed skrive, ieg ikke noget aar har hafft 10 Rd. tilovers. Som ieg gandske vel veed, at det er det hoypriiselige Rente Cammer Bekiendt, at Præsterne, der maa Lade deris auling Bedrive ved 5 til 6 tjenestefolk, som nuomstunder især her paa Landet fordrer en stor Løn; haver de fleste tiider og stæder snårere forliis end fordeel derved“. I Møgeltønder holdt Præstekonen nogle Faar paa egen Regning (1781). Da man vilde fratage Præsten Retten til Græsning paa Kirkegaarden, indvendte han: „Nu for 4 ugers tid siden var D. Høygrev. Ex. saa naadig i mit Huuss paa min Kones underdanigste begiering at give den naadige Tilladelse, at hendis Malkefaar —

Fruen lavede Ost — der igen (som før) maa græsses. De skal blive borttaget i den Tid Gudstjenesten holdes.“

En Del Præstegaarde i Tørninglen havde omkring 1706 gennemsnitligt 30 Kreaturer og en halv Snes Heste. Men der var dem iblandt Præsterne, som ikke kunde finde sig tilfreds med et Landbrug af saa beskedent Omfang. Provsten Chr. G. Koch i Aabenraa handlede ligefrem med Herregaarde, og Pastor Gerhard Holst i Nybøl (sammen m. Kommerceraad N. Bentzon) købte Trøjborg Gods af Slægten Plessen til sin Søn Bendix Holst. En Præst i Rise (Kamphøvener) ejede Hellevad Mølle (1734). Mens Math. Meyland var Præst i Fjelstrup (1746—96), drev han en betydelig Studehandel. Han ejede en Gaard ved Siden af Præstegaarden, og denne Gaard testamenterede han sin Søn som Fideikommissgods med Broderen, Pastor Weyland i Ullerup som Kurator, indtil Sønnen forandrede sin daarlige Vandel. Ellers skulde Præsten gerne være Foregangsmand med Kultivering af Jord og Besætning. P. Thim i Østerlinnet var den første, som foretog Koppeindpodning paa sine egne Børn 1754 og senere paa Kvæget. Han belønnes med det Kgl. Landhusholdningsselskabs Guldmedalje.

Landudskiftningen i Slutningen af det 18. Aarh. betød naturligtvis for Præstegaarden som for Bondegaarden et Tidehverv af indgribende Betydning. Jeg skal ikke skildre de ofte indviklede og brydsomme Forretninger, som fulgte med, her. Der vandtes meget paa alle Sider; men Præstegaarden havde den særlige Vinding, at dens Agre nu var i Fred for Frapløjning fra den nærliggende Bondes Side.

En anden Udvikling, som med Tiden løb til den gale Side, var begyndt længe før Udskiftningen. Man kan godt kalde det et af Tidens sociale Spørgsmaal; dem var der endnu ikke saa mange af. Der opstod i Sammenhæng med Præstegaardene en hel ny Klasse af Arbejdsfolk: Præstegaardskaadnerne. De fandtes allevegne, mest fremtrædende var de dog paa Als. Disse Smaaafolk fik Lov til at bygge sig et lille Hus paa Præstens Grund mod en aarlig Afgift (Fæste). Vilde Præsten have

sin Jord igen, maatte han købe Huset, men det skete sjældent eller aldrig. Under Landudskiftningen krævede disse Folk et Stykke Jord, hvilket gav Anledning til adskillig Ophidselse og Stridighed. I Hørup var der 24 „Pastoren-Köttener“ ved Aar 1720; men i 1775 var Tallet svulmet op til 43.

Alt ialt har der været mange lyse og lykkelige Dage i disse Præstegaarde. Vel var der ikke mange Penge og ofte ved det sidste Opgør (Dødsboet) mere Gæld en Formue. Men det mærkedes ikke i det daglige Liv. De Besætninger, vi har set paa Staldene først i Aarhundredet, er en Borgen for, at der ikke manglede Kød, Brød, Mælk og Smør i Husholdningen. Om der skulde spares og blev sparet med Opdækningen ved festlige Lejligheder, er vanskeligt at sige. Ved de Præstekonventer, som kom igang, var det alvorligt paalagt Værten, ikke at overskride Grænserne for et tarveligt Maaltid. Til Gengæld var mange Præstefamilier flot kørende. Naar Hr. Holger Fangel, Provst i Als Nørreherred, skulde en lille Tur i Omegnen, benyttede han en let Enspænder-Kariol. Om Vinteren fløj han hen over Sneen i sin Kane med lystig Bjældeklang. Skulde der et større Selskab med paa Farten, tog man den saakaldte Postvogn med Kurvefadinger og 2—3 Agestole, der gyngede i Remme for Ujævnhedernes Skyld i Vejen. Men var der Højtidelighed paa Færde — et Bryllup paa Herregaarden eller Indbydelse fra Fyrsten — saa maatte den halvlukkede Chaise eller selve Kareten gøres i Stand. Provsten havde en stor Vognport. Og det Spillebord, der stod i hans Dagligstue, lader ane, at kørende Gæster fra Omegnen ogsaa nu og da rullede ind i hans Gaard.

Længere Rejser, end et Par Heste kunde trave i et Døgn, foretog man sig sjældent. Derfor kunde det ske, at Pastor Thorning, Herrested, 4. Juni 1763 skrev til Provsten følgende lille Brev, der vækker et lille vemodigt Smil: „Da den gode Gud har behaget at opholde til Dato min gamle Moder, som ieg iche har seet i 13 Aar — tretten Aar — vilde ieg opfylde hendes og min

Forlængsel engang om det var muligt at see hverandre i dette Liv — (hvorfor han beder om Rejselov til Aalborg).

Vi haaber, at Præsten fik dette Ønske opfyldt og forstaar, at Ordet „Forlængsel“ engang maa have vejet tungere end nu om Dage.

Det aandelige Krav, som maatte stilles til det præstelige Samkvem eller Udbyttet deraf, maa sikkert maales med Pietismens Maalestok. Naar Hans Adolf Brorson rejste paa Bispevisitats ad Vestkysten sydpaa, formede Sammenkomsterne sig som Familiesamvær næsten i enhver Præstegaard, hvor han tog ind. Ikke et eneste af disse Hjem har været uden „Troens rare Klenodie“ eller nogle af de Smaahefter, som blev i Hast sammenskrevne, da han var Præst i Tønder. Og nu sidder han selv midt i Brorsonflokken i Ballum, eller Randrup eller ogsaa Slægtninge i Løgumkloster. Der bliver sunget, maaske indtil hele Juleheftet eller Paaskeheftet er gennemgaaet. Og hvem stemmer op? Mon ikke Biskoppen selv? Mon ikke han har sit Strenginstrument med? Saa meget er vist: Øllet kan ikke have givet Tonen an blandt disse Mænd og Kvinder. Heller ikke paa Als, saalænge Erik Pontoppidan var den aandelige Leder. I Slesvig Stift afløste tre pietistiske Generalsuperintendenten hverandre — den sidste, A. Struensee. Og var de maaske for langt borte fra deres dansktalende Menigheder til at have nogen Indflydelse paa Præsternes Samliv og Selskabelighed, saa var der til en Tid en pietistisk Provst i hver Købstad. Ogsaa her har man da nok faaet Tiden til at gaa med at istemme Sange af H. A. Brorson eller — hvis det skulde gaa paa Tysk — af J. H. Schrader.

Vi vender nu Bladet. Thi Tiden har vendt sig kraftigt. Nye Ideer, som ikke var kendte siden den romerske Oldtid, bemægtigede sig Folkemasserne i Vesteuropa. En Sang om Frihed og Lighed istemtes. En ny Stjerne steg op paa Historiens Himmel: Napoleon Bonaparte. Hele Nationer kom i Støbeskeen. Resultatet var paa Kirkens Omraade Rationalismen, i

de folkelige Lag Oplysningen og med Hensyn til Erhverv og Udkomme Fattigdom. Den sønderjydske Præstegaard var rigeligt med i det altsammen.

Vi har ikke glemt Billedet fra Tørninglen omkring Aaret 1706. Da var der en halv Snes Heste og 30 Kreaturer paa hver Præstegaard. Omkring Aar 1827 saa det saaledes ud:

Bevtoft	20	Kreat.	4	Heste	Ingen Jord udlejet
Roager	16	„	3-4	„	Eng udlejet
Fole	40	„	6	„	Intet „
Rødning	25	„	4	„	„ „
Nustrup	26	„	4-5	„	„ „
Brøns	14	„	3-4	„	Lidt „
Toftlund	20	„	4	„	Intet „
Højrup	30	„	4	„	Lidt „
Lintrup	40	„	6	„	Intet „
Vodder	24	„	4	„	„ „
Agerskov	28	„	5	„	
Branderup	24	„	4	„	Intet udl.
					(Agrene overgroet m. Lyng)
Rejsby	24	„	5	„	Intet udl.
Skærbæk	25	„	4	„	24 Demat udl.
Spandet	19	„	3-4	„	Intet udl.
Hygum	14	„	5-6	„	1805: alle Jorder begroede
	+12				m. Lyng og Siver, nu bemerglede. Formanden havde 4 Køer og 2 Heste.
Arrild	12	„	3	„	En Del udl.
Skrydstrup	20	„	4-5	„	Intet udl.
Hvidding	15	„	3	„	20 Demat udl.
Østerlinnet	10	„	2	„	Intet „
Gram	20-30	„	4	„	

Landudlejning, før en erkendt Tanke, var nu ved at blive almindelig. Et Par Gaarde (Daler og Randerup) havde endog bortforpagtet hele deres Jordtilliggende. Men ovenstaaende Liste viser tydeligt, hvordan Udviklingen har artet sig for vore

Præster. Kun et Par af dem (Foregangsmænd?) kan melde om den Stigning i Kreaturholdet, som naturligt maatte være Følgen af de store Landboreformer. For den store Flok er det gaaet tilbage i en uhyggelig Grad. Paa Stalden i Østerlinnet staar kun 10 Kreaturer. Man lægger Mærke til Svindet i Hestenes Tal, hvilket dog maa anses som et Fremskridt. Billedet i sin Helhed er naturligvis paavirket eller en Følge af den store Krise for Bondestanden, som fulgte med Danmarks Udenrigspolitik i Begyndelsen af det 19. Aarh. Statsbankerottens Dage er aldrig blevet glemte i vor Historie.

Samtidigt med de store almindelige Vanskeligheder følte Præsten mere og mere det tunge Tryk, som Vedligeholdelsen af Præstegaardens Bygninger voldte ham. Ejendomsforholdet var i de forskellige Egne helt forskelligt. I de under Schackenburg liggende Sogne ejedes Præstegaarden af Kirken. Ellers var det i Almindelighed saadan, at Sognet ejede og vedligeholdte 7—12 Fag af Beboelseshuset med nogle Senge og Kakkkelovne, dertil et Ovnrum med Skorsten. Bagved laa den forstaaelige Opfattelse, at Præsten og hans Familie skulde have Tag over Hovedet fra den første Dag, de kom til Sognet, medens man overlod til ham at sørge for Udhusene til sine Dyr og sit Landbrug. Nogle Steder fandtes der flere Køer og da vel ogsaa Stald til dem, men det synes at have været en Undtagelse. Nægtes kan det altsaa ikke, at Sognene i Sønderjylland i Tidens Løb havde sørget anstændigt for et Hjem til deres Præst.

Alligevel blev Byrden for tung. Det hjalp ikke meget, at Efterfølgerne i Embedet, som vi har set, maatte indløse Bygningerne d. v. s. efter Overenskomst eller Vurdering betalte, hvad det hele var værd. Det var netop disse Indløsninger, som blev en tung Lænke om Præstens Fod. I det danske Rige havde man i Enevældens Dage søgt at faa Præsterne til at overtage hele Præstegaarden. Det skete øjensynligt kun faa Steder i Sønderjylland, men her og der hændte det virkelig, at

en Præst lod sig Bygningerne skænke. Det laa paa den flade Haand, at dette maatte blive til hans Skade. Den Fribolig, som Sognet havde givet sin Præst, var dermed tabt.

Men selv hvor det forblev ved det gamle, at Sognet stadig beholdt sine 9 Fag Hus, var Præsten ilde stedt. Vi har et Eksempel, som viser med al ønskelig Tydelighed, hvad det drejer sig om. Tre Præster i Hygum, den ene efter den anden, har givet kort og klar Besked. Hans Munch, som kom fra Alheden, fandt Præstegaarden meget forfalden, saavel paa Bygninger som paa Avling og maatte straks til at forbedre. Haven, som laa i forstyrret Maade, lod jeg straks opgrave og ordne samt forsynet den ej allene med Jordbær- og Asparges-Bede, men endog med 7 podede, gode Frugttræer (ialt 12). Seks Fag af Huset blev tækt med Lyng (1796). Hans Efterfølger skrev 1805: Blev jeg Frants Trolle Bertelsen kaldet til Hygum. Præstegaarden var ganske ruineret. Jeg maatte straks begynde med at forbedre den, særlig Gulve og Vinduer. Men hvad Fornøjelse fik min ejegode Kone, min Inger Trolle af alt dette? Intet. Thi den grumme Død kom hastigt og uventet og berøvede mig hende d. 26. August. Du hviler sødt. Fred over din Aske. (1707). I 1836 kom Hans H. Matzen til Sognet og bemærker kort, at Præstegaarden, som var i forfalden Tilstand, blev betalt med 1400 Rd.

Foreløbigt tog Regeringen paa Gottorp sig af Sagen gennem et Reskript af 19. Nov. 1799. Indberetninger, Drøftelser og Bladartikler fremkom. Pastor F. Forchhammer i Skodborg paastod i Schlesw. Holst. Blätter f. Polizei und Kultur, at det Tilfælde let kunde indtræde, hvor den kaldede Præst umuligt kunde skaffe Raad til de nødvendige Penge. I Skodborg var der hened 100 Fag Hus, hvoraf intet var overflødigt. Provsten i Haderslev modsagde ham, hvortil Præsten igen svarede, at Indtægterne af Begravelser etc. svandt stadigt, og at Præsten selv traadte mere og mere ud af det hellige Hylster, hvormed Overtro og Enfoldighed omgav ham, en Overtro, som betalte rigeligt. Andre Præster udtalte deres Mistillid til Menig-

hederne. Man vilde ikke kunne vente, at Bønderne vilde følge med Tiden, naar det gjaldt om at indrette en Præstegaard.

Generalsuperintendenten (Adler) meldte til Kongen, at Præsterne ved Indløsningen kom i stor Gæld. Deraf opstaar det Mismod, som kvæler mange retskafne Præster, gør dem mindre oplagt til deres Embedshandlinger og ikke sjældent forkorter deres Livs Dage. Han har derfor i Aarevis eftertænkt, om ikke disse Byrder kunde lettes for Præsten og skaffes ham fri Bolig, som det havde været fra Begyndelsen. Ved de altid mere højlydt fremførte Klager føler han sig tvunget til nu uden Betænkelighed at forebringe Kongen sine Ideer.

Den 8. Okt. 1805 udkom en Forordning vedr. Præsternes Befrielse fra Indløsning etc. i Hertugdømmerne. Indholdet skal her ikke drøftes. Der aabnedes gennem den Udsigt ikke til en hastig Forandring, men til en fuldstændig Afvikling af Indløsningspligten i Tidens Løb.

Den nye Ordning var i alle Tilfælde saa formaalstjenlig, at Præsterne i Tørninglen (under Ribe Stift) blev opmærksomme. Provsten i Rødding (H. J. Høxbroe, ham maa det have været) skrev en Dag i 1823 saaledes:

Allernaadigste Konge!

Allernaadigst nærmer jeg mig Deres Majestæts Trone i 24 Præsters Navn, iblandt hvilke jeg selv er een, og som alle udgiøre den tørninglenske Geistlighed. I Henseende til vore Præstegaarde ere vi de alleruheldigste af alle Præsterne i Danmark og Hertugdømmerne; hine betale kun 500 Daler, disse slet intet, disse er endog frie for alle Reparationer, som hine maa bestride, men vi 24 Præster maa betale fra 1200 til 5000 Daler, selv reparere og paa denne Maade svare en Husleje, der selv i vore Tider er uoverkommelig, thi intet Kald i Lehn, selv de bedste, er mere indbringende end et middelmaadigt i Sælland, Fyhn, Lolland og paa Als. Derfor kan man sige om enhver, som søger et Tørninglenhus Præstekald, at han ei veed, hvad han gjør, at han styrter sig i Armod. Derfor var der længe kun een, tilsidst 2de Suplicanter i forrige Aar til Toftlund Sog-

nekald. Deres Maj. vil ei forglemme os i denne vor sørgelige Stilling eller nægte os den Herlighed, som er alle vore Embedsbrødre forundt . . . Her er periculum in mora; de Præster iblandt os, som ei var formuende før Tiden, forandrede sig til det værre, kunde næppe udrede Skatter og Folkeløn, endnu mindre lade deres Børn opdrage til dannede Mennesker, naar de ei i Henseende til Husleien gribes under Armen lige som de slesvigske og danske Præster, hvilke sidste desuden efterhaanden erholder Lettelser i Skatter.

Men det Svar, man fik, gik ud paa, at man ikke kunde røre ved Sagen, saa længe Tiderne var saa daarlige for Landmanden. Der gik mange Aar, før det begyndte at lysne for Præsterne i Tørninglen.

Imidlertid maa der gøres opmærksom paa, at selv hvor Indløsningen af Præstegaardens Bygninger kom ud af Verden, var der nok endda at punge ud til ved Tiltrædelsen af Embedet. Markerne, der laa tilsaaede, krævede Erstatning for Arbejde, Gødskning og Sædekorn. En Besætning maatte købes, Karle og Piger lejes. Der skulde gaa Menneskealdre, før Præsten frigjordes for disse Bekymringer. Og saa bliver Spørgsmaalet endnu ubesvaret, om han vandt eller tabte derved. Men oven fra var man ved at erkende, at en Præst, som følte sig besværet ved det store Landbrug og hellere vilde bruge sin Tid til Studier, maatte hjælpes til at faa Jorderne udlejet. At sælge bort af Præstegaardens Tilliggende var derimod en Tanke, som man i Tidens Løb vendte sig mere og mere imod med afgjort Uvilje.

Ved Genforeningen med Danmark i 1920 var der meget faa Præster i Sønderjylland, som drev Landbrug; men Gaarden var deres paa Embedstid. De bestemte selv, hvad der skulde foretages med Jorderne. Ved Udlejning opsatte Præsten alle Kontrakter i sit eget Navn. Under dansk Lovgivning hændte det, at en Præst, som sendte nogle Forpagtningskontrakter med den hidtidige stolte Ordlyd: „Jeg N. N., Sognepræst i N. N., bortforpagter etc. ind til Stiftsøvrighedens Godkendelse, modtog dem tilbage med Præstens Navn slettet og Menigheds-

raadet sat i Stedet. Paa samme Tid blev Præsten Lejer i sit eget Hus. Han var saa hjemløs, saa ejendomsløs som en hvilken som helst Fodermester, der ejer lige saa lidt som hans Kreaturer. Saa megen Ret beholdt han foreløbig, at Bygninger og Jorden skulde staa til Raadighed for ham først, hvis han havde Brug for dem. Men ogsaa denne sidste „Ret“ vil nok forsvinde i det demokratiske Danmark, hvor al personlig Særret er utaalelig og maa vige for Allemandskravet om Rettigheder.

Saadan skiltes Præst og Præstegaard gennem et Aarhundredes langsomme, svigagtige Udvikling.

Det kan være paa sin Plads her at give et lille hurtigt skitseret Billede af en Købstad-Præstegaard i Begyndelsen af det 19. Aarh. (1820). Hovedpræstegaarden i Tønder, som dengang tjente til Bolig for Provsten Peter Prahl, var en toetages Bygning paa 12 Fag med Sidefløje ud mod Nord. Tretten Fag Stald var af Tavl, det øvrige Brandmur. Hele Murfladen var optaget af Vinduer og Vinduesskodder. Paa Døren en Banker af Messing, ligeledes paa den indre Dobbeldør. Over Yderdøren en Lygte. Dagligstuen bestaar af 3 Fag og har dobbelt Jernovn (Vindovn) med Kobberrør. Sovekammeret er paa 2 Fag. Køkkenet har et fast Sengested til Pigerne. Disse Væsener sov allevegne i Køkkenet. Men alligevel føres vi ind i en Domestikstue med en Jernovn og Alkoveseng. Hvad Slags Domestikker der boede og sov her, ved jeg ikke. Havde Provsten en Huslærer?, en Kontormedhjælper? Dette Værelse maa have været paa et eller to Fag. Resten af Midterfløjen, vendende ud mod Kirken, er optaget af den store Sal, et Rum paa 5 Fag, d. v. s. hele Vinduesrækken paa den ene Side af Forstuen. I dette mægtige Rum ser vi endnu en Kamin, altsaa en muret Ovn paa den ene Tværvæg. Egentlig skulde der nu være en Række Vinduer ogsaa til Nordsiden, men det er en Umulighed, fordi den ene Sidefløj optager Pladsen. Til Gængæld træder vi, naar vi aabner Døren ind til denne Fløj, uventet ind i en ny Dagligstue paa ikke mindre end 4 Fag med Jernovn, desuden

et Værelse paa 2 Fag. Kakkellovnene bærer Aarstallene 1749, 1754, 1780. Kommer vi opad Trappen til øverste Etage, møder vi det samme om igen: En Sal (5 Fag), Studerestue (2 F.), en Stue (3 F.), et Kammer (2 F.), allesammen med Lys fra Syd, desuden i Sidebygningen et stort og et lille Værelse. Provsten havde Plads til 4 Heste og 3 Køer. Til Kusken var der et Værelse i en af Fløjene. Vi kan se ind til de andre to Præster med det samme. Ærkediakonen har et Hus paa 8 Fag, ligeledes 2 Etager. Vinduesskodder, Jernovne, Sal, Dagligstue som hos Præsten. Sovekammeret er forsynet med 2 sammenhængende Sengesteder (faste) med Gardinstænger. I Børnenes Værelse findes 2 Sengesteder med Døre af Træ (indelukket?). Paa 1. Sal nogle Alkover. Diakonen beboede et 10 Fags Hus med 4 Fag Sal og 3 Fag Dagligstue, et Kammer med 3 Alkovesenge og 3 Stuer mod Syd i øverste Etage. Det er næsten ikke til at regne ud, hvad disse Præster har gjort med de mange store Sale.

Mens Joh. M. Zoëga var Præst i Tinglev (1837) var Husets Storstue helt gammeldags: Gulvet belagt med gule brændte Sten, Væggene kalkede og Vinduerne med Bly.

Omtrent paa samme Tid var Jørgen Hansen, den senere Biskop, Præst i Notmark. Naar denne Mand engang imellem havde et Par kedelige Øjeblikke, hvilket vistnok sjældent skete, kunde han more sig med at drages til Minde den ejendommelige Maade, hvorpaa hans Hus holdtes vedlige. Der var 7 Fag Hus, som tilhørte Sognet. „Menighedens Medlemmer, siger han, har paa en højst forunderlig Maade delt disse 7 Fag imellem sig. Tømmeret, Indretning o. s. v. have Boelsmændene (Bønderne). Kaadnerne og Indersterne have derimod Væggene. Disse sidste have atter delt Væggene saaledes mellem sig, at hver Mand har en Væg mellem Tømmerværket (Bindingsværket?), som han efter Behag vedligeholder. Nogle glemmer det. Andre paastaae, at det ikke er deres Væg o. s. v. Huset er som Følge deraf meget forfalden. Sogneforstanderskabet troer ved enhver Skilling, det koster, at skulle samle hele Sog-

net, og som Følge deraf sker intet. Beder, at det maa forandres, da jo Præsten umuligt kan være tjent med, at En vil gøre sin Væg sort, en anden hvid o. s. v.“ Dette var altsaa Folkestyre i Stænderforsamlingens Dage.

Fra Als har man i hine Dage et Værelse, som kaldes Søvnet, vistnok et Sovekammer, Og mens vi opholder os paa Øen, kan vi ikke undgaa endnu engang at lægge Mærke til den Overdaadighed og Pragt, der herskede hos Provsten i Nørborg (Fangel). Der var efter hans Død 44 større og mindre Skildrier i Storstuen og 12 Gipsaftryk. Var Thorvaldsens Kunst allerede naaet til Als? Linnedskabene var propfulde. Og Provsten ejede en Tandbørste.

Haderslev By gjorde noget ud af sine Præster. De skulde i det mindste ikke fryse, hverken udvendigt eller indvendigt. Efter Inventariet af 1808 fik Sognepræsten af Byens Kasse udbetalt et Beløb til 30 Læs Brænde, men af Fruekirken fik han 10 Læs leveret. Og for at den indvendige Varme ikke skulde bliver for langt bagefter, leveredes ham 8 Stob Vin (8 Stübchen Rheinwein) aarligt fra Byens Kælder, nemlig til Paaske, Pinse, Mortensdag og Jul, og Kirken satte hver anden Søndag en Flaske ung Vin paa hans Bord (eine Bouteille jungen Wein). Diakonen havde ligeledes Ret til en Stob Vin fra Raadstuekælderen, dog kun til Jul, medens Kirken ikke gjorde nogen Forskel paa de to Præster, men spenderede en Flaske Vin hveranden Søndag ogsaa paa den unge Diakon. Men hvorfor saa Archidiakonen, der i Rang stod midt imellem, ikke skulde have Vin, ikke saa meget som en Draabe, staar ikke skrevet paa noget Papir.

I den Tid, da Oplysningen spredte sine Idéer og udfoldede sine Kræfter, blev mange Præstegaarde til Undervisningsanstalter, C. F. Kroyer i Fole (1819—36) uddannede 14 Seminarister og underviste 43 Degne og Skolelærere i den indbyrdes Undervisning. H. P. Barfod i Branderup underviste 12—16 store Drengene i Præstegaarden. Om Balth. Giørtz i Nustrup meldes der ligeledes, at han havde et Lærerseminarium. Om denne

Præstegaard, der ofte var et Hvilehjem for Biskop Hjort i Ribe, er der skrevet og digtet i Aarboen.

Ogsaa paa anden Maade fandt visse Præster Lejlighed til at udøve en Virksomhed udenfor Embedets snævre Rammer. G. F. Dithmer i Broager kunde aarelade og mere end det. Ludvig D. Hvass (1835—40) var en ivrig Homøopat. Mennesker strømmede til langvejs fra, og der siges, at der til Tider holdt fuldt af Vogne ved Mjolden Præstegaard. Desværre varede Herligheden ikke længe. Uelskværdige Folk kaldte ham den største Kvaksalver i Hertugdømmet, og en Dag fik Præsten en Bøde, hvorefter han standsede Forretningen.

Som et rørende og vemodigt Tegn paa, at vi endnu er i de rigtig gamle Dage, anfører jeg tilsidst følgende Begæring om Rejsetilladelse (1 Maaned) fra J. C. Fischer i Hvidding: „Da jeg ikke haver besøgt mine Forældre, som boer i Lolland, siden jeg blev Præst, hvilket nu er 8 Aar siden, saa ønskede jeg gerne at besøge dem“ (1832)*

*) Da Carsten Petersen døde, efterlod han sig Dele af et Værk om slesvigske Præstegaarde. Det her gengivne Afsnit har han kaldt Præstegaardens Historie i Almindelighed, der — som det ses — mangler en egentlig Afslutning. Af et Notat indlagt i Manuskriptet fremgaar, at Forf. har tænkt sig at slutte med et samfattende Overblik og maaske et Fremblik. Sognepræst Aaholm, Vojens, der sammen med Biskop Noack, Haderslev, har Raadighedsretten over Carsten Petersens efterladte Manuskripter, har gennemgaaet Afsnittet og har foretaget nogle enkelte uvæsentlige Ændringer.

Anmeldelser.

Sydslesvig II. Angel.

Udgivet af Grænseforeningen ved Gunner Knudsen og Knud Kretschmer. C. A. Reitzel 1945.

Saa vidt jeg er orienteret, var det oprindeligt Meningen at udsende et særligt Bind af Traps Topografi, et X. Bind, der skulde behandle det gamle danske Sydslesvig. Planen viste sig uigennemførlig; det var naturligvis vanskeligt at skaffe Meddelere i hvert Sogn, at faa en fuldstændig Fortegnelse over hvert Sogns Oldtidsminder, at fremskaffe de statistiske Oplysninger, der ikke fandtes paa Tryk o. s. v. I Stedet for besluttede man at udsende særlige Bøger om de enkelte Egns-Omraader. I. Bind, der behandlede Mellemslesvigs »Hedeegne« mellem Angel og Frisland, udkom i 1933; II. Bind, Angel, er paa Grund af den mellemliggende Krigstid blevet saa stærkt forsinket, at det først udkom i 1945. Der meddeles i Forordet, at det III. Bind skal vies Flensborg. Vi kan vel saa vente et IV. Bind om Frisland og et V. Bind, der behandler Omraadet mellem Sli—Dannevirke og Ejder.

Sydslesvig vil saaledes faa en endog meget grundig Behandling i 5 ret statelige Bind, der tilsammen vil veje tungere i Indhold, end et Bind Trap vilde have gjort. Kan disse Bøger saa kaldes en tilfredsstillende Erstatning for Trap? I flere Henseender absolut nej, navnlig ikke for den, der har Brug for en Opslagsbog. Man griber i denne Tid Gang paa Gang efter den gamle kære Trap »Statistisk-topografisk Beskrivelse af Hertugdømmet Slesvig« fra 1864, hvis man er saa heldig at eje et Eksemplar. Her finder man de Byer, hvor der ønskes oprettet danske Skoler, og de Oplysninger, man skal bruge, og i et nyt Bind Trap vilde man have fundet Amtskort og Sognekort og talrige Billeder, som man savner saa stærkt i de foreliggende to Bind om Sydslesvig.

Det er næsten utilgiveligt, at der ikke medfølger et Kort til Bogen om Angel. Der henvises til et Sydslesvigkort i I. Bind; men dette er en ringe Trøst for den, der ikke har købt dette Bind, eller for den, der tager Bind Angel med paa en Rejse og ikke har I. Bind ved Haanden, bortset fra, at ikke alle Navne, der forekommer i Fremstillingen, findes paa Kortet. Til Bind Angel burde der have været tilføjet et Kort over Angel, helst med Sognegrænser og alle Bynavnene. Det savnes ikke mindst ved Læsningen af Knud Olriks Vandring fra Sogn til Sogn, der bliver saa mærkeligt abstrakt uden Kort. Som en lille Erstatning burde Bogen i det mindste have haft et Stedregister. Naar man læser om en ny Skole, slaar man op i Traps Stedregister og finder hur-

tigt Byen; skal man finde den efter det nye Værk, er man nødt til at søge længe, indtil man muligvis opdager, at den paagældende By ikke er nævnt.

Desuden savner man de mange Sognekort og Billeder. Billedstoffet er meget smukt i baade I. Hedeegnene og II. Angel. Udgiverne har draget Nytte af Th. Thomsens store Arkiv af sjældent smukke Billeder. Th. Thomsen vælger imidlertid sine Motiver frem for alt fra det kunstnerisk-æstetiske Hensyn; men vi andre er kun halvt fornøjede med at se Billeder af nogle Køer, der græsser paa en Mark, eller af et Parti Siv. Gang paa Gang blader man forgæves rundt, om der ikke skulde være et Billede af det, der omtales i Bogens Tekst.

Der er nok en Mangel ved Bogen, der skal paatales: at der ikke findes et Afsnit om Angels særprægede Bøndergaarde; man kan ikke give en fyldig Beskrivelse af Angel uden dette. Der meddeles i Forordet, at dette Afsnit maatte udgaa paa Grund af Museumsinspektør Zangenbergs Død. Man s k u l d e have fundet en Afløser, og det er ikke sikkert, at denne vilde have været helt umulig ved Siden af Zangenberg, der efter min Mening kunde være noget ensidig med sin rent arkitektmæssige Betragtning og ofte lagde for lidt Vægt paa det for Lægmanden saa karakteristiske. Som Nødhjælp kunde man have bragt en fyldig Billedserie af Angelbogaarde med forklarende Tekst.

Nu maa man ikke misforstaa mig. Naar jeg her er kommet i det kritiske Hjørne, skyldes dette Udgangspunktet, den kære, uundværlige Opslagsbog Trap, og det kan ogsaa være gavnligt at skaffe alle smaa Indvendinger til Side, inden man gaar over til den egentlige Anmeldelse, thi denne kan kun blive rosende. Bogen om Angel er en meget god Bog, videnskabeligt vel funderet og godt fremstillet, hvad iøvrigt Bidragydernes Navne paa Forhaand garanterer for, Interessen for Sydslesvig er f. T. meget stor, og Bogen om Angel kan trygt anbefales til alle.

Den gaar frem efter samme Plan som i Bogen om Hedeegne: en indledende Beskrivelse af hele Omraadets landskabelige Karakter, det geologiske, Oldtidsminderne, Stednavnene, Sproget, ældre Bondekultur og Folkeminder, det historiske. Af Bidragyderne til I. Bind er i Mellemtiden Marius Kristensen og Zangenberg afgaaet ved Døden; man har fundet god Erstatning for den først nævnte, desværre ikke for Zangenberg, som allerede fremhævet. Til hvert Afsnit er tilføjet meget værdifulde Litteraturhenvisninger.

K n u d O l r i k er en udmærket Turistfører gennem Angels dejlige Landskab. Man vandrer med ham fra Sogn til Sogn, besøger alle Udsigtspunkter og mindeværdige Steder og giver ham Ret, naar han til sidst siger: »Ligesom man paa Mellemslesvigs

Hedesletter bliver mindet om Landets Fortid ved dansk Byggeskik og sine Steder dansk Tale, paatvinger den samme Følelse én, naar man færdes i Angel. Aldrig synes man, man er kommet til et fremmed Land. . . . Saadan saa det østdanske Landskab jo ud før i Tiden. Nu er det særligt Sønderjylland, som har beholdt dem, gammeldags som det er«. — Et enkelt Sted ønsker man at indføje en ubetydelig Rettelse: saa godt som alle Dobbelt-ege til Minde om den slesvig-holstenske Rejsning i 1848 blev plantede i 1898.

Statsgeolog Dr. Nordmann behandler Træk af Angels geologiske Udviklingshistorie paa sin udmærkede Maade. Man mærker dog, at han her stærkere end ellers maa bygge paa trykte Kilder (tyske) og har maattet nøjes med et enkelt Studiebesøg i 1936. Nogle Skitser, f. Eks. af de 3 Israndsstillinger, vilde have hjulpet meget ved Læsningen.

Museumsinspektør Hans Neumann har skrevet Afsnittet om Oldtiden, godt men alt for kort. Man kunde have ønsket en udførligere Redegørelse for Torshjergfundene og de nyere Fund paa Sønder Brarup Markedsplads, og han burde have medtaget Dr. Jankuhns opsigtsvækkende Fund af et særpræget Spænde (Fibula), der først præger Anglernes gamle Land ved Slien og derefter dukker op i Angelland hinsides Vesterhavet. (Zeitschr. d. Ges. f. schlesw.-holst. Gesch. Bd. 70/71, 1943).

Dr. Gudmund Schütte skriver meget lærd og meget interessant om Anglernes Boplads og Nationalitet. Han gennemgaar Spørgsmaalet om deres Bostavn efter de klassiske og middelalderlige Kilder og kommer til det Resultat, at Anglernes Bostavn virkelig var Angel, og han glemmer ikke Dr. Jankuhns Fibula! Hvad den nationale Plads angaar, viser han, at Anglerne var Danernes Broderfolk, men at de i deres nye Hjemstavn blev afnationaliserede, saa nyengelsk Sprog hører til den vestgermanske Sproggruppe.

Dr. Kristian Hald behandler Stednavnene i Angel fra de ældste til de yngste, og her glædes man ved at finde Kortskitser. Man bliver dog lidt desorienteret, naar denne Afhandling lige efter Gudm. Schüttes paa Grundlag af de ældste Stednavne kommer til det Resultat, at det er tvivlsomt, om de gamle Angler boede i Angel. Hald gør opmærksom paa, at ikke alle de gamle Bygder, sammensatte med Mandsnavne, behøver at være af svensk Oprindelse, som man har paastaet. De kan fra Danelaget været vandret til Sliomraadet og derfra til Sverige, thi mange har rent dansk Forled. Man fristes til at modsige ham, naar han paastaar, at Pommerby er et Bevis for en enkelt vendisk Bosættelse i Angel, da der som bekendt iøvrigt ikke findes Tegn paa vendisk Bosættelse paa den jyske Halvø Nord for Ejder, og de

vendiske Bygder paa Lolland og Falster tydeligt kendetegner sig som saadanne ved deres slaviske Navne.

Kristian Hald er ogsaa Forfatter til Afsnittet om det danske Sprog i Angel før 1800. Angelbomaalet havde musikalsk Akcent og Diftongering af langt e og ø som Als (bien-Ben, grye-Grød o.s.v.). Der fandtes et Dialektskel mellem Nord- og Sydangelsk; dog stod Sydangelsk ikke, som man har paastaet, Fjoldemaalet nærmere end Nordangelsk. I Ordforraadet var bevaret mange gamle danske Ord; men der fandtes ogsaa mange nedertyske Laaneord. Hald burde her have nævnt, at langt de fleste nedertyske Laaneord, han opfører, ogsaa brugtes i Nordslesvig indtil den nyeste Tid. Nogle Sprogprøver paa det gamle Angelbomaal er vedføjede.

Dr. Karl N. Bock har naturligvis skrevet Afsnittet om det nuværende Angler-Plattysk. Hans Resultater kender vi fra hans Disputats og flere Afhandlinger i forskellige Værker og Tidskrifter. Fremstillingen her er levende og interessant; men de fleste danske Læsere kan desværre ikke læse den, fordi den forudsætter et godt Kendskab til Plattysk (ingen Oversættelser!). De faar naturligvis heller intet ud af de vedføjede Sprogprøver paa ældre Anglertysk. De maa nøjes med Resultatet: »Det plattyske Sprog i Flensborg og Angel er ikke et oprindeligt, stedgroet nedertysk Folkemaal som Plattysken i Holsten og Egnene Syd for Danevirke, dog heller ikke et tysk-dansk »Mischmasch«, men en »tillært« og af sin jydsk Arvesygdom præget nedertysk Bydialekt — en nedertysk Podekvist paa dansk Sprogstamme«.

A u g. F. S c h m i d t behandler ældre Bondekultur og Folke minder, navnlig paa Grundlag af Andreas Lorenzens 1500 Optegnelser. Intet er glemt; her er alt om gammel Levemaade, Sæd og Skik og Folkefester, Folketro m. m. Der fremdrages mange meget interessante Smaatræk, f. Eks. at Børn fik Die indtil 5—6 Aarsalderen, ofte endog efter at de var kommet i Skole. (Jeg kender et enkelt Eksempel paa det samme fra Sundeved saa sent som i Firserne). Engang en fremmed kom ind i et Angelbo-hjem, vilde han røre Vuggen lidt; men Barnet, der laa i Vuggen, rejste sig op og kiggede paa Gæsten og sagde saa: »Hvordan Fanden er det, du vugger!« Det har været en af de store Dieknolde! Morsom er ligeledes Skikken med Ligpinden, der indbød til Begravelse og ikke maatte hvile, indtil den kom tilbage og blev lagt paa Kisten. Angel synes at have bevaret særlig meget af den gamle Folketro paa Hekse og kloge Mænd og paa Varsler.

Forstander L. L a u r i d s e n skriver om Landbruget i Angel med særlig Henblik paa Kvægbruget. Landbruget i Angel stod som bekendt tidligere ualmindeligt højt, og mange Fremskridt kom derfra til Nordslesvig, medens de efter 1870 gik den mod-

satte Vej. Anglerkvæget havde visse Bygningsfejl, men det laa i Spidsen med Hensyn til Mælkeydelse og var nærmest verdenskendt. Med Hensyn til Kontrolforeninger blev Angelboerne banebrydende for hele Tyskland. Forstander Lauridsen omtaler dog ikke de allernyeste planmæssige Forsøg (fra 1945) paa at gøre Angel til Tysklands Frøavlscentrum. — Den danske Landboforening for Flensborg o. O. faar en særlig historisk Beskrivelse.

Otto Norn behandler Angels Landsbykirker, hvoraf saa godt som alle, ialt 33, stammer fra romansk Tid; kun 2 er gotiske og 2 (Arnæs og Nykirke) fra Tiden efter Reformationen. Langt de fleste (21) er Kampestenskirker. Interessante er de mange Klokketabler. Mange Kirker har bevaret de gamle Granitdøbefonte, der kun kendes Nord for Ejder. Udstyret med Træskærerarbejde er særligt rigt, thi man havde 2 betydelige Værksteder lige ved: Henrik Ringerinks i Flensborg og den ældre og den yngre Hans Gudewerts i Eckernførde. »Enhver af Angels gamle Kirker med deres mange Ændringer og forskelligartede Inventar, eller blot et enkelt Stykke som Munkbrarup Altertavle, fortæller den, der har lært at se sin Hjemegns Kirker som historiske og kunsthistoriske Dokumenter, uendelig meget mere og mere indtrængende end den bedste Lærebog«.

Pastor H. F. Petersen behandler i Afsnittet »Fra Angels Kirkeliv 1835—1864« ikke udtømmende dette interessante Tidsafsnit, men meddeler mange værdifulde Breve og Indberetninger fra gode Præstemænds Virke og Kampe i disse bevægede Aar.

De to sidste Afsnit er helliget det rent historiske. Arkivar Johan Hvidtfeldt behandler interessant og udtømmende Middelalderen: Adelens Historie, Administration, Kirkens Magt, Klostrene, Retslivet, Landbruget, Skatter og Afgifter, Kreditvæsen, Matrikulering, Særejere og Fæstere.

Knud Kretzschmer behandler strengt sagligt Angels Historie fra ca. 1500 til i Dag, bl. a. den tidlige Udskiftning, Til- og Fravandring, Adels- og Præsteliv, Krigene i det 17. Aarhundrede, men særligt de nationale Forhold i Stændertid, Revolutionstid og Mellemløstiden. Man faar en klar Redegørelse for Angelboernes store Danskfjendtlighed, men ogsaa for den Danskhed, der levede ved Siden af. Den kom endnu frem ved Valget i 1867, da der var dansk Flertal i Adelby-Rylskov, 30 % danske Stemmer i Munkbrarup, 29 i Esgerus-Stenbjerg og ikke ubetydelige i andre angelske Sogne. Ved Omvalget 1881 havde Adelby Sogn endnu 72 % danske Stemmer, Munkbrarup 72, Nykirke 80, Stenbjerg 51, dog kan de næppe alle kaldes danske, da der var Tale om et Omvalg. Man tænker paa, hvad der kunde have været reddet, hvis man ikke fra dansk Side havde koncentreret alt nationalt Arbejde om Nordslesvig og havde ladet Sydslesvig

sejle sin egen Sø. Nu gik Danskheden i Angel saa langt ned, at der i 1912 kun taltes 11 danske Stemmer i hele Angel og kun 50 Abonnenter paa den danske Presse. Ved Folkeafstemningen i 1920 blev der i Adelby Sogn afgivet 15 % danske Stemmer, i Lyksborg og Munkbrarup Sogne 10 %. Danskheden syntes ikke at kunne vækkes til Live igen; men de voldsomme Oplevelser efter 1920 og særlig Flygtningeinvasionen har gjort deres Virkning. Mest paafaldende er det, at Sydangel med Hensyn til det nye Røre i 1945 laa forud for Nordangel.

Som meget værdifuldt Tillæg gives en Oversigt over Valgresultaterne i Angel den 12. Febr. 1867, en statistisk Oversigt over Indbyggertallet i de enkelte Sogne 1845, 1860, 1933 og 1939, samt over de danske Stemmer ved de enkelte Valg efter 1920.

Som man ser, er Bogen om Angel en meget værdifuld og meget interessant Bog.

C. l. E s k i l d s e n.

Waldemar Westergaard:

Det slesvigske Spørgsmaal og Krigen 1864.

(Nyt Nordisk Forlag.)

Forfatteren er Professor ved Los Angeles Universitet i Kalifornien, men af dansk Afstamning. Han har flere Gange besøgt Danmark og et Aars Tid været Kulturattaché ved det amerikanske Gesandtskab i København. Bogen bestaar af to Afsnit. Det første er en Skildring af det slesvigske Spørgsmaal efter 1848 og af Krigen 1864. Bogen er skrevet paa A m e r i k a n s k og oversat til Dansk. Det forlyder, at den ogsaa vil udkomme i Amerika, og den vil da kunne give Amerikanere af dansk Afstamning en Oversigt over det slesvigske Spørgsmaal, som de ellers ikke vil have let ved at faa. Derimod vil den give danske Læsere mindre. Den er ikke Resultat af mere indgaaende Studier, men bygget paa let tilgængelige Værker. Medens Skildringen af selve Krigen er rigtig god, er Behandlingen af den forudgaaende Historie vel kortfattet. Især er dette ogsaa Tilfældet med Afsnittet om London-Konferencen, hvor man faar uendelig lidt at vide om det danske Standpunkt, ja end ikke Navnene paa de danske Delegerede. Fremstillingen kunde paa sine Steder være nøjagtigere. For at nævne et Par Eksempler, er det ikke rigtigt udtrykt, naar det hedder, at Prøjsen og Østrig gjorde deres Anerkendelse af Christian den Niende betinget af, at Dan-

mark udskød Afgørelsen af Novemberforfatningens Ikrafttræden til 1. Januar 1864. Novemberforfatningen skulde først træde i Kraft den 1. Januar 1864, og Bismarck hævdede netop, at dens Ikrafttræden ophævede Londontraktaten. Det, der forlangtes, var, at Novemberforfatningen skulde tages tilbage. Det er heller ikke helt korrekt, naar der siges, at Paragraf 5 dukkede op igen i 1918—20, da den tyske Weimar-Republik gik med paa at tillade en Folkeafstemning, der blev legaliseret paa Pariser-Fredskongressen blandt Versaillestraktatens Betingelser. Da H. P. Hansen i den tyske Rigsdag henviste til Paragraf 5, afviste man ham, og Spørgsmaalet blev løst ikke i Henhold til Paragraf 5, men i Henhold til den nationale Selvbestemmelsesret, der ganske vist laa til Grund for Paragraf 5.

Bogens andet Afsnit bestaar af nogle Breve fra en Officersaspirant i 1864, Daniel Bruhn, der hørte til en Skovriderslægt i Nordsjælland. Han deltog i Krigen fra Marts 1864. 1869 var han Officersordonnans hos General Wilster i Lejren ved Hald. Da han ikke havde Raad til at gaa Officersvejen, rejste han kort efter til Amerika, hvor han prøvede mange Ting. Da han hørte om Krigen mellem Frankrig og Tyskland, opgav han sin Plads for at komme hjem. »At Danmark ikke vilde tage Del kunde dengang ikke falde mig ind«, skriver han. »Da dette viste sig ikke at blive Tilfældet, søgte jeg at komme til Frankrig som Frivillig — Den franske Consul, til hvem jeg i den Anledning henvendte mig, gav det Svar, at de havde Soldater nok — At drage i Processioner og gaa til Møder med de begejstrede Fransk-mænd samt ærgre Tydskerne, var saa den eneste Maade, hvorpaa jeg kunde vise min Sympathie, hvilket imidlertid kun gav mig selv liden Tilfredsstillelse.« Han blev siden Hestetæmmer og Minearbejder, blev i Amerika gift med en norsk Dame og vendte efter nogle Aars Forløb tilbage til Danmark, hvor han fik Rang af Kaptajn. 1889 blev han Slotsforvalter paa Charlottenborg og døde som saadan 1914.

De her gengivne Breve, som Bogens Forfatter tidligere har offentliggjort i Personalhistorisk Tidsskrift, er fra Tiden fra 26. Marts til 9. Juni 1864, fra Opholdet i Lejren ved Hald og fra 1871-72 fra Kalifornien og Nevada. Man læser dem med megen Interesse. Brevene fra 64 giver naturligvis intet nyt Billede af Krigen, men de giver et Billede af Brevskriveren og fortæller adskillige interessante Smaatræk. De er ikke Udtryk for en højstemt Nationalfølelse, men han fortæller jævnt og ligetil, som naar han i Brevet efter den 18. April skriver til Forældrene: »Jeg troer at kunne glæde Eder med, at jeg har gjort min Pligt, og jeg var under det Hele aldeles roelig — Jeg troer derfor at kunne bringe det som en Paaskønnelse fra Capitainens Side, at jeg er

bleven Delingsfører.« I et Brev af 5. April fortæller han, at man ventede et Angreb, men Folkene var ved godt Mod, og den ene Fædrelandssang afløste den anden. Da hans Kompagni den 18. April rykkede frem under en voldsom Regn af Spidskugler og Granater, havde Prøjerne taget Skanserne og rykkede frem imod dem. »Vi besatte de nærmeste Hegn og forsvarede os, saa godt vi kunde fra Hegn til Hegn og fra Gaard til Gaard — Folkene vare ikke gode at faae frem — Jeg maatte bruge alle Kneb for at faa dem frem.« Et Sted skriver han: »Jeg saae denne Dag megen Elendighed, som jeg ikke vil beskrive.« Folkene er kede af Belejringen, hedder det den 12. April, »de ville ud og slaaes med Fjenden, sige de, og de ville gjerne ofre Liv og Blod, men de ville ikke ligge stille og lade sig slaae ihjel uden at kunne gjøre Noget igjen.« Der er dog ogsaa mange Overløbere, sagtens Slesvig-Holstenere.

Ogsaa Brevene fra Amerika giver et tiltalende Billede af Brevskriveren, smukkest, hvor han fortæller, at det har glædet ham at se paa Roserne, der gror ved Kanten af en lille Bjergstrøm, som løber igennem Alpha-Dalen, naar han om Aftenen efter endt Arbejde sidder og tænker paa Danmark.

Foruden med nogle Kortskitser og nogle Portrætter af Daniel Bruhn er Bogen smykket med Gengivelser af nogle fine Blyantstegninger fra Krigen af Otto Bache, der siden forærede dem til Daniel Bruhn.

Frode Gribsvad.

Den nordslesvigske Landboforening 1846-1946.

Den 6. Januar kunde Den nordslesvigske Landboforening fejre 100 Aars Jubilæum for sin Oprettelse. Det er Lansddelens ældste Landboforening, og kun 18 Landboforeninger i hele Landet er ældre.

Foreningens nuværende Ledelse har udgivet et Jubilæumsskrift »I Storm og Magsvejr gennem Hundrede Aar« hedder det. Heri er der ikke alene fortalt om Foreningens Liv, men ogsaa om de Mænd, som har ledet Foreningen og dermed ogsaa Udviklingen saavel indenfor Landbruget som paa det folkelige og nationale Omraade.

Fire Gange har Krigslurerne gjaldet i dette Tidsafsnit og endog medført Skifte i de statslige Tilhørsforhold, kun 44 af de 100 Aar blev under Dannebrog.

»Det nulevende Slægtled er de Mænd stor Tak skyldig, som

gennem deres Daad har været med at lede Udviklingen i og værne vor Hjemstavn i Udlændighedsaar. Ikke mindst skal dette Skrift være en Minderune over dem, de navngivne og de mange, der stod bag dem«. Saaledes skriver Formanden Ejnar Hansen i Forordet, og den Aand er i sjælden Grad fremme i Skriftets forskellige Afsnit. Om den historiske Baggrund for Udviklingen i de Hundrede Aar skriver Historikeren Troels Fink: »Da Den nordslesvigske Landboforening blev oprettet, betonedes det meget stærkt, at den nye Forening skulde være aldeles fri for Hensynet til Sprogforskellighederne og politiske Tendenser, det skulde være en ren upolitisk Forening, der alene skulde varetage Landbrugets Tarv. Med 1864 indlededes imidlertid en Periode, hvor Landboforeningen fik voksende nationalpolitisk Betydning. Særlig i 1870'erne gjorde Foreningen fyldest ud over det rent faglige«.

Konsulent Hans Hansen har udført det største Arbejde med Udforskningen af Foreningens Historie og har foruden i de gamle Protokoller maattet udføre betydelige Arkivstudier; han har da ogsaa skrevet det meste af Skriftet og redigeret Trykningen. Det var Pastor Petersen i Skrydstrup, Gdr. Hans Andersen Krüger i Bevtoft og Degn Frank i Bevtoft, der stod som Indbydere til det Møde 6. Januar 1846, der blev betragtet som den stiftende Generalforsamling. Den første Bestyrelse blev de tre Indbydere, Pastor Petersen blev Formand, H. A. Krüger Næstformand og Degn Frank Sekretær; til Kasserer valgtes Ridefoged Bjorholm, Ørderup. Af Foreningens første Bestyrelsesmedlemmer er givet interessante og levende Biografier, der bidrager til at forstaa det Initiativ, disse Foregangsmænd besad.

Foreningens første Bibliotekar Lærer Bendix Bergholt er ogsaa tegnet i en god Biografi.

Pastor Rafn, Gram, overtog 1852 Formandshvervet, da Skrydstruppræsten, Pastor Petersen, flyttede til Stenderup ved Kolding. I Foreningens første 10 Aar var Foreningens Formænd Præster. Igennem de 100 Aar har Foreningen haft 8 Formænd: Gdr. Søren Dreyer, Agentoft ved Jels var den første Landmand, dernæst Møller Wielandt, Gram fra 1865—1885, Gdr. Laust Arnum, Bovlund fra 1885 til 1906, Forpagter Jens Høyer fra 1906—1930, Gdr. Nic. Ludvigsen 1930—1939 og endelig Gdr. Ejnar Hansen fra 1939. Af alle disse Formænd er der givet ypperlige Biografier af Gdr. M. K. Gram, København. De er bogstavelig talt levendegjort, saa man kunde føle Trang til at trykke dem Haanden; ikke mindre interessante er Mads Jensens, Dyrnlæge Grams og L. B. Poulsens Levnedsskildringer; alle disse Mænd har hver især bidraget til at forme den rige Udvikling, der er sket gennem de 100 Aar.

Konsulent Hans Hansen skriver om Arbejdet i de første Aar, det første Dyrskue 28. Oktober 1846, hvor der af Kvæg var fremstillet 1 Tyr, 2 Køer og 1 Kvie. Der udførtes Præmiepløjninger, og paa de første Møder drøftedes Mergling og Plantedyrkning.

I næste Periode mellem de to Krige gik Arbejdet til at begynde med meget trægt, fra 1847 til 1851 har Foreningen næsten intet foretaget sig, senere i 50erne tager Dyrskuerne paany fat, og der afholdes Landmandsforsamlinger, d. v. s. Møder i Forbindelse med Dyrskuer, hvor Tidens landøkonomiske Spørgsmaal drøftedes.

Det følgende Afsnit hedder I Nederlagets Skygge, 1865—1893. Foreningens Arbejde blev i denne Periode hyppig vanskeliggjort af Myndighederne, men man taber ikke Modet, nye Op-gaver tages op for at udbrede Kendskabet til nye Kornsorter, til Frø og Kunstgødning, Rodfrugtdyrkningen og Engkultur, ligesom Plantningssagen vinder frem. Dyrskuerne vinder større Tilslutning, Maskinudstillingerne bliver betydeligere, og Foredragsvirksomheden i Foreningen tager fast Form.

I det næste Tidsrum fra 1893 til Verdenskrigens Udbrud kommer man til at staa i stærkere Modsætningsforhold til Myndighederne, men Arbejdet i Foreningen gaar støt fremad, Konsulentarbejdet tages op, først paa Planteavlens, men ogsaa paa Husdyrbrugets Omraade forbedredes det, man paabegynder et organiseret Avlsarbejde, Kvægavls- og Kontrolforeninger oprettes, man afholder Kursus, og man begynder at give Hjælp til de unge, der tager paa danske Skoler. Nordslesvigs Landbrugs- og Mejeritidende begynder at udkomme 1894, og 1912 skilles Nr. Rangstrup Herreds Landboforening ud fra Den nordslesvigske.

Under den første Verdenskrig lammedes Foreningens Arbejde stærkt, ja standsede helt de første 2—3 Aar, men fik saa smaat begyndt igen i det sidste Krigsjaar. Fra Genforeningen til 1930 blomstrer Arbejdet paany paa alle Omraader, men bliver ikke upaavirket af Krisen i Trediverne, som man dog ogsaa rolig og støt arbejdede sig igennem, indtil den anden Verdenskrig og den dermed følgende Besættelse med sit knugende Tag manede saavel denne Forening, som alle danske til Sammenhold og Samarbejde, for ved Krigens Afslutning atter at bygge det op, som maatte lide Nederlag under Krigen. Den nordslesvigske Landboforenings Virke har baaret rige Frugter, dens Gerning har været til Ære og Gavn for Danmark, ja for baade Land og Folk.

I Jubilæumsskriftet er tillige indføjet specielle Artikler bl. a. om Kvægavlen og Svineavlen af Konsulent Jørg. Frank, om Hesteavlen af Konsulent Math. Nissen. Kreditforeningsdirektør P. A. Callø har gennem 6 Artikler skrevet klart og fyldestgøren-

de om Sønderjydske Landbrugs Kaar gennem 100 Aar. Gdr. Hans Schmidt, Kollund, har skrevet om den Stab af dygtige Konsulenter, »der hverken er Fugl eller Fisk«, som han skriver. Han har paa en halv Snes Sider givet lige saa mange »Fuldtræffere«.

Jubilæumsskriftet er et smukt Vidnesbyrd om den rige Udvikling Hundredaaret har at opvise, saavel landbrugsmæssigt, som folkeligt, kulturelt og nationalt. For de gamle som faldt, er der kommen ny overalt, lad os haabe, de vil mødes hver Gang, der bliver kaldt.

Hans Hansen.

Nordslesvigske mejerier i 50 år.

For et par menneskealdre siden sattes mælken straks efter malkningen i store »sibakker« (mælkebøtter) ned i mælkekældereren. Smøræltning og ostelavning foregik i hjemmet, smørret blev saltet og sendt sydpaa i »dritler«. Mange ældre Sønderjyder vil endnu mindes de blå, pyntelige afregninger fra firmaet Offeresen i Altona. Enkelte private havde mejerier; centrifugen blev opfundet i 1878, og det første andelsmejeri blev oprettet i Hjedding i 1882. To år senere fik Sønderjylland sit første mejeri i Lintrup; men der gik endnu en årrække, inden det gik op for landmændene i almindelighed, hvor stort et fremskridt oprettelsen af andelsmejerierne var, og inden husmødrene holdt op med ringeagtende at sige »futmælk«, når der var tale om mejerier.

I de følgende år bygges der mejerier i stor stil, i 1887 alene 24 i de fire nordslesvigske amter. Statskonsulent Johannes Jensen siger med rette derom i jubilæumsskriftet: »Sønderjydske Mejeriforening 1893—1943«: »Denne Overgang fra Hjemmeproduktion af Mejeriprodukter til en fælles Forarbejdning af Mælken paa et Andelsmejeri var en stor og indgribende Forandring saavel for den enkelte Landmand som for hele Landbruget. Mejeribrugget var nu gaaet over fra at være Husflid til at blive Industri«.

Der var 15 mejerier, der straks blev medlemmer af »Mejeriforeningen for Nordslesvig«, da denne oprettedes på et møde i Vojens den 12. juni 1893. Indtil 1910 havde den kun medlemmer i Haderslev amt, men fra dette år omfattede foreningen hele Nordslesvig. Grunden var, at det »Mejeriforbund« for Nordslesvig, der havde haft forbindelse med landbrugskamret i Kiel, nu mente at måtte gøre sig uafhængigt af dette. Mejeriforeningens medlemsantal voksede derved fra 38 til 90.

Mejeriforeningen havde fra 1900 i to år haft sin egen Konsulent **Marten Refslund Poulsen**, og 1912 fik den **Johannes Jensen** til denne stilling. Siden har han været med i og ledende i mejeriforeningens praktiske arbejde, og det har jo været givet, at han også måtte skrive den forenings historie, hvis gerning han kendte som ingen anden. Det er morsomt i dag at læse om den store vandrestilling i Hannover i 1914, hvor Mejeriforeningen for Nordslesvig ved en samlet udstilling viste sig som den bedste af 10 kollektive udstillinger. »Et dygtigt og maalbedst Arbejde med det danske Mejeribrug som Mønster fandt her en værdig Afslutning«.

Det er umuligt her at komme ind paa andre enkeltheder fra nuværende statskonsulent Jensens bog; den giver som helhed et smukt billede af mejeribrugets skiftende kår med den dybe dal i krigstiden og den smukke udvikling efter 1920, og dermed er også skrevet et smukt kapitel i hele det sønderjydske landbrugs historie.

M. Refslund Poulsen har føjet nogle meget malende sider til om mælkebehandling i ældre tider, og den mangeaarige formand **Chr. Iversen** skriver kort om »Det sønderjydske Mejeribrug ved Genforeningen«. Han slutter:

»Det er for mig en Glæde i Dag at kunne se tilbage paa denne Mejeribrugets Genforeningstid, og Glæden er dobbelt, naar jeg ser, hvor godt Mejerierne og det sønderjydske Landbrug er kommet med«. Den samme glæde vil også efter den sidste Krig store dele af sønderjydske landbrug kunne dele.

H. Lausten-Thomsen.

Et sønderjydske Forsamlingshus.

Østerlindet Forsamlingshus 1894—1944.

(Aabenraa 1946).

Sønderjyllands historie under fremmedherredømmet er et saa vigtigt kapitel i Danmarks historie, at vor viden derom aldrig kan blive for stor og omfattende. Den trykte litteratur fortæller os meget, og endnu mere ligger gemt i arkivernes store aktmateriale, der hidtil er næsten ubenyttet. Mangt og meget vil man forgæves søge i disse kilder, men heldigvis lever der endnu mange af de mænd og kvinder, som tog fremtrædende del i det danske arbejde i disse aar. Det er en vigtig opgave at faa saa mange som muligt af disse til at fortælle. Det er maaske ikke

saa meget oplysningerne om den rent politiske virksomhed og de store nationale og kulturelle foreninger, vi mangler, men først og fremmest beretninger om det mindre paaagtede — men ikke mindre vigtige — arbejde, som blev udført rundt om i de enkelte sogne, ikke mindst i de kulturelle og økonomiske foreninger. I de kommende aar vil en række sønderjyske sognehistorier forhaabentlig se dagens lys, og det maa haabes, at forfatterne af disse vil lægge vægt paa skildringen af den nyere og den nyeste tid og lade de mænd komme til orde, som selv stod i forreste linie i hine kampens aar.

Hvor stor værdi saadanne skildringer af det danske arbejde i et enkelt sogn kan have er den nu udgivne bog om Øster-Lindet forsamlingshus et udmærket bevis paa. Den er udgivet af den selskabelige forening i Øster-Lindet og redigeret af Margrete Broe, J. Schmidt og Peter Frank. Den sidstnævnte har baaret den største del af arbejdet, og de fleste af bogens kapitler skyldes hans pen. Historie skabes jo nu engang af Mennesker, og for at forstaa det arbejde, som er gjort i et sogn, maa vi kende de mennesker, som levede og virkede der, og det er derfor en god idé, at Hans Schmidt, Kollund og Peter Frank som baggrund for fremstillingen har tegnet et interessant billede af hele bysamfundet, en skildring der paa mange maader minder om den, Peter Laurup har givet af Vellerup i Sønderjyske Aarbøger 1944.

Selve forsamlingshusets historie er skildret af Jens Grosbøl, mens Frank behandler den selskabelige forening, gymnastiken, sogneværnet og afstemningsdagen. Det er gjort paa en jævn og tiltalende maade, og man faar gennem disse skildringer et levende indtryk af, hvorledes sønderjyderne levede under prøjservældet. Bogen giver vel ikke en fuldstændig redøgørelse for den danske befolknings liv og virke i disse aar. Det er næsten udelukkende det kulturelle arbejde, der fortæles om. Dette er i og for sig naturligt, men det er dog et spørgsmaal, om man ikke burde have taget noget mere hensyn til andre sider af det nationale liv, f. eks. den politiske virksomhed. Samtidig bør det ogsaa fremhæves, at Øster-Lindet selvfølgelig ikke kan betragtes som et typisk sønderjysk sogn. Tyskheden var her forholdsvis svag, og de nationale modsætninger derfor ret smaa. En skildring af danskhedens kaar i et af de sydligere sogne vil velsagten give et noget andet billede.

Højskoleforstander Hans Lund har skrevet et lille forord til bogen, hvori han fremhæver, at den er blevet mere end forsamlingshusets historie, »— det er blevet til et Stykke Sogne- og Tidshistorie af ret enestaaende Art«. Dette er saa rigtigt som det er sagt, og bogen har derfor bud til mange andre end folk fra Øster-Lindet sogn, enhver, der interesserer sig for sønderjydsk

historie, bør læse den, og til foreninger i andre sogne kan man kun sige: Gaa hen og gør lige saa.

Johan Hvidtfeldt.

Et genforeningsværk.

Aabenraa Statsskole 1920—1945.

Haderslev Katedralskole 1920—1945.

Tønder Statsskole 1920—1945.

Sønderborg Statsskole 1920—1945.

Det er blevet sagt, at Danmarks bedste gave til Sønderjylland var den danske skole, ord, man finder bekræftet i de jubilæumsskrifter, som de fire sønderjydske statsskoler med økonomisk støtte af undervisningsministeriet udsendte i 1945 i anledning af 25-aarsjubilæet som danske skoler.

Man kan sige, at det er tidligt at udsende store jubilæumsskrifter efter kun 25 aars forløb. Men disse aar har været en usædvanlig begivenhedsrig tid for de sønderjydske gymnasieskoler — først den vanskelige overgangstid, derefter nogle rolige aar omtrent som andre danske skoler havde dem — og saa besættelsen.

Det er klart, at det for en stor del bliver de samme emner, der behandles i disse skrifter, da man jo stod over for de samme problemer i de 4 byer, men det udelukker ikke, at der er store forskelle, saavel mellem skrifterne som skolerne. Saa snart afstemningsresultaterne i 1920 forelaa og de fire skoleledere var udpeget, begyndte de at forberede arbejdet. Der skulde findes lærere og føres forhandlinger med de stedlige myndigheder og lederne af de skoler i de fire byer, der blev afløst af danske Gymnasieskoler, allerede inden genforeningen fandt sted.

En særlig omtale faar i alle fire skrifter afviklingen af de højere tyske klasser. Man viste de tyske hjem det store hensyn at lade de elever i de højere tyske klasser, der ønskede det, fortsætte deres skolegang efter de sædvanlige tyske krav og med tyske lærere, til de havde faaet deres eksamen. Derved kom der i de fleste skoler baade danske og tyske børn paa samme legeplads og i samme bygning. Mod forventning gik det overmaade godt — der forefaldt ikke episoder af betydning.

Til alle gymnasieskolerne var der i de første aar knyttet forberedelsesskoler for at lette overgangen til den højere danske skole; ogsaa dette gav i de første aar arbejdet ved de søn-

derjydske skoler en særlig karakter, og forberedelsesskolerne har uden tvivl tjent formaalet.

M. h. t. bygninger var der store vanskeligheder i alle byer. De forhaandenværende lokaler var for smaa og daarligt vedligeholdte. Baaede afviklingsklasserne og forberedelsesskolerne forøgede vanskelighederne, men det hjalp noget, at gymnasieklasserne i begyndelsen var smaa. Det varede længe, før de sønderjydske skoler fik deres lokaler i nogenlunde orden; endnu har man uopfyldte ønsker om udvidelser og forbedringer, og Haderslev skal have en helt ny bygning.

Af det fælles stof maa ogsaa nævnes de første læreres skildringer af deres erfaringer og oplevelser i den første tid; Tønder-skriftet har ogsaa en del artikler af lærere, der har været ansat ved skolen i senere tid. Lærernes personalia findes ogsaa, om de afdøde er der længere artikler. Endvidere er der artikler af elever, saavel fra tyverne som trediverne, med minder fra skoletiden. Bortset fra Haderslev-skriftet er der dimittendfortegnelser med de personalia, man har kunnet skaffe.

Aabenraa statsskoles jubilæumsskrift indledes med en længere artikel om aarene 1920—1945 af skolens første danske rektor, J. Mogensen. Efter en kort oversigt over det lærde skolevæsen — ikke særlig glørværdige — historie i Aabenraa, følger skildringen af forberedelsestiden, tiden mellem afstemningen og genforeningen, da skolen endnu lededes af den tyske skoles direktor Herting. Det er velgørende at læse rektor Mogensens retfærdigt anerkendende dom over denne brave præjisiske embedsmand, som havde saa ringe forstaaelse for de nationale forhold i grænselandet. Saa følger skildringen af arbejdet i de første aar — et overvældende arbejde har det været for skolelederen, og skildringen har særlig værdi, fordi den hidrører fra den mand, der selv har ledet arbejdet. De erfaringer, han har gjort, kan faa deres anvendelse, hvis lignende problemer skal løses i fremtiden. Ogsaa skildringen af skolens liv i de aar, da den kunde ledes som en anden dansk gymnasieskole — skønt den jo stadig som skole i grænselandet har bevaret sit særpræg — har sin store interesse. Her ser man, hvor rigt og mangfoldigt dansk skoleliv er — trods eksamensvæsenet —, og man faar et indtryk af, hvad ægte danskhed er. Rektor Mogensens idealisme og retsind, hans kærlighed til Sønderjylland og danskhed lyser ud af disse sider, uden at han dækker over, at der har været vanskeligheder ved arbejdet i de senere aar. Om de særlige forhold under besættelsen fortælles fornøjeligt af rektor Buchreit, skolens rektor fra 1941.

Aabenraa-skriftet er det mest lærerprægede; til gengæld in-

deholder Aabenraa-samfundets aarsskrift 1945 nogle interviews med lærere, taget af elever, og en dimittendfortegnelse.

Rektor Jakobsen har i »Haderslev katedralskole 1920—1945« skrevet om skolens historie i det nævnte tidsrum. Hans skildring er grundig og klar, men kan naturligvis ikke faa det præg af selvpoplevelse som rektor Mogensens. Skønt katedralskolen har en ærværdig historie og der kunde knyttes traade til skolens første danske tid mellem de slesvigske krige, forelaa dog de samme opgaver som i de andre byer. Det var en ny dansk skole, der skulde skabes. Baade af rektor Jakobsens redegørelse og af Dr. frk. Petersens skildring af rektor Karl Mortensen, faar man et levende indtryk af dennes stærkt virkende personlighed. Han skabte en skole, der snart virkede som andre danske skoler i det øvrige land. En særstilling blandt de sønderjydske skoler har Haderslev Katedralskole ved sin klassiske afdeling, hvis muntre liv frisk og levende er skildret af nuværende rektor Karl Nielsen. Nogen dimittendfortegnelse indeholder skriftet desværre ikke.

I Tønder-skriftet giver rektor Randrup indledningsvis — i sin skildring af Tønder statsskoles historie 1920—1945 — en udmærket fremstilling af de danske planer for det højere danske skolevæsen i Sønderjylland i 1920, forhold, som ogsaa rektor Mogensen har berørt. Oprindeligt var der i Aabenraa og Tønder planlagt to statsrealskoler i stedet for gymnasieskoler; men slutresultatet blev, at ogsaa disse byer, takket være undervisningsinspektør Dr. Bertelsens og rektorernes arbejde herfor, fik danske gymnasieskoler, væsentligst af nationale grunde.

Tønder statsskole har det stærkeste præg af grænseskole; mange børn talte tysk paa legepladsen, hvilket lærerne naturligvis ikke hindrede. Modersmaalets ret anerkendtes selvfølgelig ogsaa for de tyske elevers vedkommende, skønt der ikke blev lagt skjul paa, at skolen var en dansk skole.

I Tønder er der gjort en usædvanlig stor indsats med hensyn til beskæftigelse med eleverne uden for selve det almindelige skolearbejde: frivillig gymnastik, boldspil, svømning, rejser, udflugter. Dette arbejde er startet og ledet af lektor Rosenkjær, det har præget skolens aand og knyttet eleverne nær til deres skole. For utallige unge har samlivet med lektor Rosenkjær været af stor betydning for deres senere liv, og den store indsats i modstandsbevægelsen, som er gjort af gamle Tønderelever, og som er skildret i skriftet, skyldes for en meget stor del hans paavirkning. Hans død i tysk koncentrationslejr er et uerstatteligt tab for den højere danske skole i grænselandet.

»Sønderborg Statsskole 1920—1945« er ikke udgivet af skolen, men af de gamle elevers forening Sønderborg Samfundet

Skriftet har faaet et mere journalistisk præg end de andre, korte fornøjelige afsnit. Skildringen af skolens historie mellem 1920 og 1945 er stykket ud, de forskellige har skrevet om det omraade, hvor de hver især har gjort deres hovedindsats. Det er gaaet noget ud over sammenhængen, men det er ikke blevet mindre fornøjeligt. Rektor Hertz's afsnit om det første tiaar maa fremhæves; hans udmærkede ledelse af skolen, hans varmhjertede forstaaelse af forældre og elever har været af stor betydning i genforeningsarbejdet.

Skolens nuværende rektor, A. Egeberg Jensen, er den mest »alsidige« som sønderjydsk skolemand, først lektor i Tønder, siden rektor i Haderslev og nu i Sønderborg. Overalt har hans virke sat dybe spor, ikke bare i skolearbejdet, men ogsaa i det folkelige oplysningsarbejde i hele Sønderjylland. Han optræder som forfatter i jubilæumsskrifterne fra alle tre skoler, i Sønderborg-skriftet med en klog og forstaaende artikel om genforeningen mellem Sønderjylland og moderlandet; en sønderjyde kunde næppe give en bedre skildring af sønderjydsk indstilling.

Det var idealister, der i 1920 som lærere søgte til Sønderjylland. Begejstret skildrer de det første lærermøde, den første skoledag, de første arbejdsaar. En skriver: »Større glæde, end vi havde ved undervisningen, har ingen lærer nogensinde haft«. De danske læreres kammeratlige forhold til eleverne virkede som en glædelig overraskelse paa de sønderjydske elever, der var vant til militaristisk optræden fra mange tyske læreres side, deres hensynsfuldhed overfor de tyske elever, som der var adskillige af især i Tønder, vandt børnene og skabte et ganske nyt forhold mellem skolen og hjemmene, i hvert fald de danske, som hidtil kun med ængstelse havde kunnet udsætte deres børn for paavirkningen i den tyske skole. En fader fortæller, at han ligefrem brugte den tyske skole som bussemand. Blev hans Dreng for vild, truede han med at sætte ham i den tyske skole i Sønderborg; det hjalp. I folkeskolen skulde jo alle, saa man blev ikke anset for at være tysk, hvis man holdt sig til den. Nu gav hjemmene — efter at man havde set, hvordan skolen arbejdede, man havde hist og her været lidt ængstelige ved fællesskolen — skolen deres tillidsfulde støtte, og det gælder den dag i dag, Interessant havde det været at læse nogle hjemmetyske vurderinger af den højere danske skole i grænselandet, men der findes ingen artikler fra hjemmetysk side, og det er vel heller ikke paa sin plads i øjeblikket.

Og eleverne. Rektor West, der som rektor i Tønder fra 1920—30 havde sit livs lykkeligste arbejdsaar, fortæller om, hvordan eleverne sang Grundtvigs gendigtning af den gamle dagvise den

første skoledag. Verset »Saa rejse vi til vort fædreland« klang som en brusende jubel. For de danske elever var den højere danske skole en straalende forjættelse. Eleverne fra de første aar skildrer de første vanskeligheder, og i deres skildringer læser man baade om genforeningslykke og genforeningsproblemer. Det kneb naturligvis med færdigheden i dansk; i de første aar var dansklærerne ved de sønderjydske skoler nødt til at censurere de danske stile indbyrdes, men fra 1926 censureredes stilene som i det øvrige land. Saa var den fulde genforening i den henseende naaet. En elev fra Sønderborg skriver: »...det blev den danske skole, der uddybede vort kendskab til dansk kulturelt liv, aabnede vore øjne for vidunderlige rigdomme i dansk litteratur og historie og hidrog derved til at udslette de skel, der hidtil havde skilt os fra det gamle land.jeg staar i dyb taknemlighedsgæld til skolen og de lærere, der paa saa smuk en maade hibragte os elever, der kom fra tyske skoler, forstaaelse for og hos os uddybede kærligheden til alt, hvad der er smukt og dansk«.

Og hvad skriver saa eleverne fra de senere aar? De hylder deres skole; deres skoletid var ikke »Syv aar for Lea«. Man kan ikke faa et bedre udtryk for elevernes kærlighed til deres skole end de store summer, de forskellige elevforeninger har samlet og skænket deres skoler som legatmidler i jubilæumsaaet. Men eleverne fra de senere aar skriver intet om genforeningsproblemer, for dem er de sønderjydske Gymnasieskoler bare danske gymnasieskoler som i det øvrige land; for dem er det en selvfølge, at skolen er dansk. Et bedre udtryk for, hvor godt genforeningen er lykkedes, kan næppe faas. Ogsaa lærerne mærker forskellen mellem de første aar og de senere. Rektor Randrup skriver: »Vort arbejde mangler nu den dirren af ængstelse og fryd, der kunde virke saa betagende i den første tid. Det giver næppe længere læreren følelsen af at være med i et vaarbrud, hvor dansk aand spirer frem af elevernes danske naturgrund fra dag til dag. Men livet og arbejdet nu er i virkeligheden fyldigere og rigere. Det er som sommeren efter foraaet«.

Rektor Egeberg Jensen skriver i Sønderborg-skriftet, at dette maaske kan levere et par blade, der kan have interesse som historisk kilde, naar genforeningsprocessens historie skal skrives. Det kan det, og det gælder alle skrifterne. Her er samlet et rigt stof, hvoraf meget vilde være gaaet tabt, hvis disse skrifter ikke var kommet nu. To af de første 4 rektorer er jo allerede døde, adskillige lærere ogsaa. Et rigt skolehistorisk stof, et rigt personalhistorisk stof er her bevaret. Det maa naturligvis anvendes med kritik; meget har form som erindringer, og adskillige erindringsforskydninger kan konstateres. Men de midler,

der er anvendt til udgivelsen af disse skrifter, er vel anvendt. Den højere skoles betydning for gennemførelsen af genforeningen kan næppe overvurderes.

Viggo Petersen.

Fem Aar. Indtryk og Oplevelser I-II.

Redigeret af Chr. Refslund og Max Schmidt.

H. Hagerup. (Slesvigske Forlag.)

Ingen kan i dag skaffe sig den fuldkomment rigtige viden om krigstidens historie; men der kan samles grundlag for kommende historikere, saa de en gang, naar hændelserne er fjernede fra dagens stemninger og af dens indstilling prægede syn, kan uddrage den virkelige sandhed paa den rette baggrund. Derfor er det en naturlig opgave for de historiske samfund at samle alt, der kan tjene som kilde og raaemne for senere historiegranskning. Derfor maa ogsaa indholdet af de bøger, der allerede har samlet og udgivet saadanne skildringer, hilses med glæde og med tak. Deres brist er tit let at faa øje paa, men de opvejes langt ved den umiddelbare oplevelse og den sindenes optagethed, der findes i saadanne bøger. Det gælder »Befrielsesdage i Sønderjylland« ved C. J. Bech, Morten Kamphøener og Kai Edvard Larsen, hvoraf der er udsendt tre hefter, da dette skrives, og det gælder endnu mere »Fem Aar, Indtryk og Oplevelser«, hvoraf første bind, der naar fra 9. april 1940 til 29. august 1943, er redigeret af Chr. Refslund »under medvirken af overlæge dr. med. Max Schmidt«. medens andet bind, der naar til 5. maj 1945, bærer begges navne som redaktører.

Det er et stort og meget broget værk paa op imod 1000 sider. Redaktør Refslund siger i forordet til første bind, at han haaber, at bogen vil kunne give »et væsentligt billede af Danmark under krigen«. Det er i nogen mon lykkedes; men som det hedder i forordet til andet bind, har stoffet været saa overvældende, at det har været nødvendigt at foretage en begrænsning.

Bogens styrke og svaghed er stofmængden og stofvalget. Den naar fra digte og prædiken af Kaj Munk til enkeltskildringer af hærens og flaadens kampe, fra politiske redegørelser til stemningsbilleder fra frigørelsens dage. Det ligger i sagens natur, at de enkelte afhandlinger baade i form og i indhold er af yderst forskellig værd. Ingen af dem kan dog kaldes helt værdiløs. Det

vægtigste er kanske kampskildringerne; mest gribende er fortællingerne om det underjordiske arbejde. Der er afsnit af bogen, der til fulde vil gøre redaktørernes haab til virkelighed, at »disse skildringer maa kunne tjene som kildekrift for fremtidens historieforskning«. Ved siden af den historiske paalidelighed vil man i bogen kunne finde udtryk for krigstidens skiftende stemninger, kunne læse om tillids vækst og haabs opfyldelse, saaledes som det aftegner sig igennem billeder af forfatterens egne oplevelser.

Svagheden er, at der har været saa meget emne, at der har maattet vrages og vælges. Der er sider af livet i Danmark i de onde aar, der slet ikke har kunnet komme med; der er noget tilfældigt, stundom endogsaa lidt ensidigt over valg af forfattere og emner. Det kunde ikke undgaas, og her skal der ikke gaas ind paa enkeltheder, kun over for aarbøgernes læsere peges paa at »Fem Aar« yder mangt og meget, bare ikke maa opfattes som en hel Danmarks historie for aarene 1940—1945.

H. Lausten-Thomsen.

Beretning og regnskab.

Beretning.

Historisk Samfunds aarsmøde afholdtes paa „Sønderborghus“ søndag den 26. maj. Efter at Viceborgmester, Lærer Krogh,, Sønderborg, var valgt til dirigent, aflagde formanden, *Amtslæge, Dr. med. H. Lausten-Thomsen*, følgende beretning om arbejdet i det foregaaende aar:

Historisk Samfund for Sønderjylland har nu været til i 25 aar. Af de 9 mænd, der dannede dets første styrelse, er P. Eliassen, Marius Kristensen, H. P. Hanssen og Thomas Ries ikke mere iblandt os; vi mindes dem, især vor første formand H. P. Hanssen, sammen med de medlemmer, vi har mistet siden sidste aarsmøde:

Rentier Waldemar Jacobsen, Aabenraa. Gaardejerne P. N. Raun, Norderbygaard; Søren Degn, Skærbæk; Johannes Lund, Gestrup. forpagter Jens Høyer. tidl. Billeslund; Lærerinde Marie Skjøth, Notmark og Kirsten Nielsen, Ø.-Sottrup; Lærer H. Boye, Sønderborg; Rentier H. C. Bladt, Lysabild; Pastor Skaarup, Kværs; Overretssagfører Schrøder, Redaktør C. Behrens og Museumsinspektør Neergaard, alle København; Grosserer Reimann Hansen, Holte og Pastor Gyning, Vemmetofte.

Ære være deres minde!

Sønderjyllands historie har i det svundne aar sysselsat sindene mere end nogen sinde før. Danskhedens kaar syd for Skelbækken er blevet et problem, som enhver dansk maa tage stilling til og lære at kende til bunds. Men kun gennem historien og den lære, den kan give os, er det muligt at forstaa forudsætningerne for det, der er sket i Sydslesvig i tiden siden 5. maj ifjor. Jeg er glad for, at Sdj. Aarbøger i sit sidste hefte har kunnet give en række værdifulde bidrag til belysning af dansk virke i Sydslesvig i tiden mellem de to slesvigske krige. Rektor Galster har fortalt om Slesvig Domskoles historie i disse hændelsesrige aar og har vist os, hvor vanskeligt arbejdet for dansk nationalitet var hernelde i Sønderjyllands gamle hovedstad, og hvor store ulykker en enkelt uforstaaende skoleleder kunde volde. Mon ikke enhver dansk embedsmand i grænselandet kunde have godt af at læse om Rektor Povelsens uforstaaende stilling til grænselandets problemer? Cand. mag. Th. Madsens artikel om det sydslesvigske skolevæsen i samme tidsrum fortæller om det udmærkede arbejde, der blev gjort af ildfulde og dygtige skolemænd, et arbejde, som uden tvivl vilde have baaret rige frugter, hvis ikke volds mændene fra syd havde umuliggjort fortsættelsen af dansk skoleundervisning i Sydslesvig. Aarbogens sidste artikel bringer første af-

snit af en stor afhandling om Arkitekt Winstrup, der som stadsarkitekt og kongelig bygningsinspektør i Flensborg ogsaa kom til at yde en stor arbejdsindsats i Sydslesvig i aarene efter treaarskrigen. Artiklen er skrevet af Dommerfuldmægtig Svane, som hørte til de unge, vi ikke har raad til at undvære, og som vi altid vil savne. Hans brændende kærlighed til Sønderjylland og ikke mindst til Sydslesvig førte ham ind i et rigt nationalt arbejde, baade indenfor ungdomsbevægelsen og den historiske forskning, tilsidst ogsaa indenfor modstandsbevægelsen. Hans tragiske og meningsløse død i Neuengamme var et stort tab for Sønderjylland, ogsaa for udforskningen af sønderjydsk historie.

Foruden gennem Sønderjydske Aarbøger har vi som sædvanlig arbejdet paa at udgive værker vedrørende sønderjydsk historie, og jeg glæder mig over at kunne oplyse, at Historisk Samfund for et par dage siden har udsendt en bog: »Aktstykker vedrørende Kreditanstalt Vogelgesangs Tilblivelse«, der kaster et skarpt lys over de hjemmetyske føreres landsforræderiske færd og deres forsøg paa ved hjælp af rigtyske midler at blive ejere af dansk jord. Baade i denne bog og i Amtmand Kr. Refslund Thomsens værdifulde afhandling om det tyske udlandsarbejde i tiden mellem de to verdenskrige har vi kunnet give vor lille hjælp til forstaaelse af den historiske udvikling i tiden efter genforeningen. Vi haaber ikke, det bliver sidste gang. Vi har desuden manuskript til et andet værk til vor skriftrække, nemlig Arkivar Iversens vejledning for sønderjydske lokalhistorikere, der forhaabentlig vil kunne foreligge trykt i løbet af kort tid.

Udgivelsen af Sønderjydske Aarbøger og de særlige publikationer er jo imidlertid langtfra vore eneste opgaver. Det er vort maal at støtte historisk arbejde og interesse for sønderjydsk historie i saa fuldt maal som muligt. Der er i de senere aar vokset en levende lokalhistorisk interesse frem i vor landsdel, overalt ser vi interesserede og ivrige folk i gang med at samle stof til deres sogns historie og gennearbejde det indsamlede materiale. Dette arbejde følges med den største interesse fra vor side, og — som det tidligere er fremhævet — vi er rede til at støtte det i videst muligt omfang, først og fremmest ved at hjælpe med raad og daad, ved at gennemgaa manuskripter og give vejledning med hensyn til opgaver og historisk materiale. Den bog om sønderjydsk stedhistorie, som Arkivar Iversen nu har udarbejdet efter vort tiltag, er tænkt som en haandsrækning til lokalhistorikerne. Der har desuden været holdt enkelte møder om lokalhistorie, og samfundets formand og sekretær har i flere tilfælde paataget sig at gennemlæse manuskripter til sognehistorier. Vi haaber, at man i endnu højere grad, end tilfældet hidtil har været, vil drage nytte af den hjælp, vi kan give.

Hist. Samf. har i det forløbne aar medvirket til at istandsætte en smuk langdysse i Varnæs Langskov og til at opsætte en mindetavle for stænderdep. Nis Lorenzen paa hans gaard Lilholdt.

Det arbejde med at indsamle arkivalier vedrørende sønderjydsk histo-

rie, som vi begyndte for flere aar siden, er blevet fortsat i det forløbne aar, og vi er her hr. Lærer Werner Christiansen i Jejsing taknemmelig for den udmærkede støtte, han har ydet os, og det værdifulde materiale, han har indsamlet. Jeg skal af dette kun nævne papirer vedrørende forsamlingshuset i Jejsing, skolekrøniken fra Solderup og Havsted, en regnskabsbog fra Sæd, der gaar tilbage til 1600-tallet, forhandlingsprotokoller fra Abild, Hjerpsted og Skast kommuner og en række familie- og ejendoms papirer fra Rørkær. Alle disse sager er selvfølgelig afleveret til Landsarkivet i Aabenraa, som desuden har modtaget en del andre papirer fra private, f. eks. Vilsbæk skolekrønike, dele af Th. Kaufmanns erindringer, optegnelser fra verdenskrigen af Gaardejer Hans Peter Hansen i Ottersbøl. Fhv. Lærer Korse, Broager, har foræret arkivet sager vedrørende Broager sogn, og Lærer Thomsen, tidligere Korup, har skænket akter vedrørende Rabsted sogn. Fra Kreditforeningsdirektør H. Hansen, Aabenraa, er der modtaget en del protokoller fra den nordslesvigske landboforening og fælles-landboforeningen for Nordslesvig. Ogsaa Gaardejer H. P. Jørgensen, Olmersvold, og Karetmager Gemmer, Bevtoft, har støttet arkivet med gaver, og det har ligeledes fra fhv. Amtsassessor Jon. Smith faaet en fortegnelse over tilladelser til hjemmevielser og dispensationer til ægteskab. Jeg kan desuden nævne, at styrelsen har arbejdet med spørgsmaalet om indsamling af kilder til besættelsestidens historie. Der er gjort et stort forarbejde, og de ret omfattende planer foreligger udarbejdet i alle enkeltheder. Selve indsamlingsarbejdet, som vi venter os meget af og tror kan være af den største værd for den fremtidige udforskning af sønderjydsk historie i den onde tid, vil kunne paabegyndes om meget kort tid. Vi haaber, at befolkningen vil forstaa betydningen af denne opgave og støtte vort arbejde i størst mulig udstrækning.

Ligeledes beder vi om, at man vil give Historisk Samfund meddelelse om fund i jorden af hist. interesse, idet jeg gør opmærksom paa, at gravninger helst ikke maa foretages paa egen haand uden kyn- dig vejledning.

Ogsaa den foredragsvirksomhed, vi tidligere har taget os af, har været fortsat, omend i ret ringe grad. Jeg haaber, at vi paa dette omraade vil kunne gøre en større indsats i de kommende aar. Jeg vil i det hele taget gerne sige, at styrelsen er fuldkommen klar over, at der endnu ligger mange opgaver og venter paa at blive taget op. Det har heldigvis været saaledes, at medlemmerne paa vore aarsmøder har været ivrige til at paapege de omraader, hvor vi har en mulighed for at gøre et arbejde af værdi. Nogle af de fremsatte forslag er allerede gjort til virkelighed, andre vil vi vende tilbage til, naar vi ser os i stand til det eller mener, den rette tid er kommet. Det er i det hele taget vort haab, at der maa være den nærmeste tilknytning mellem styrelse og medlemmer, og vi venter os derfor ogsaa meget af de tillidsmænd, som vi har faaet i en stor del af sognene. Vore 64 tillidsmænd har lovet at

hjælpe os baade m. h. t. at skaffe nye medlemmer og indsamling af oplysninger og kildestof til sønderjydsk historie. Jeg tror, at der vil blive rig lejlighed til at søge deres hjælp i de kommende aar, og jeg haaber, at vi paa denne maade har skabt et værdifuldt forbindelsesled ud til medlemmerne.

Da vi sidst holdt aarsmøde her i Sønderborg amt, det var i Sottrup 1941, kunde jeg meddele, at vi havde et medlemstal paa 696. I dag har vi 1123 medlemmer, og tallet er i stadig stigen. Men hvis vi skal løse de mange opgaver, som vi anser det for vor pligt at løse, er det ogsaa nødvendigt, at man rundt om slutter op omkring os. Og fem kroner om aaret — medlemskontingentet er ikke forhøjet i mange aar — er jo ikke nogen herregaard nu om dage. Jeg maa i denne forbindelse ogsaa nævne, at vi har faaet en værdifuld understøttelse fra mange sider. Som sædvanlig har vi faaet støtte fra staten, Aabenraa, Sønderborg og Tønder amter samt Aabenraa by. Udgivelsen af de Vogelgesangske aktstykker er kun blevet muliggjort ved hjælp af H. P. Hanssens mindefond, og til udgivelsen af vejledningen i sønderjydsk lokalhistorie har vi faaet tilskud fra den Hielmstjerne-Rosencronøske stiftelse.

I det første opraab, Historisk Samfund udsendte, hed det: »Historisk Samfund kalder ad alle Sønderjyder: «Vær med til at gøre vort land levende; Meld jer ind i Historisk Samfund for Sønderjylland«!

Men Sønderjyllands historie er ikke bare for os, der bor paa Sønderjyllands jord. Den er hele Danmarks historie. Derfor hæver Samfundet sin røst og kalder ad alle danske: »Vær med til at give mæle til det stykke af Danmark, hvor der maaske er lidt og stridt mest, hvor dansk liv derfor tit har givet sig de stærkeste — omend ikke netop de rigeste udtryk! Meld jer ind i »Historisk Samfund for Sønderjylland«!

Disse ord gælder endnu, men vi kan i dag efter 25 aars forløb, naar vi gentager dem, med glæde pege paa, hvad der hidtil er udrettet af Historisk Samfund, og derudfra kan vi endnu kraftigere sige til alle historisk eller nationalt interesserede, ogsaa til danske sydfor grænsen: Meld jer ind i Historisk Samfund. Vær med i arbejdet for at frelse vort lands minder og at løfte dem frem i lyset!

Efter formandens beretning aflagde kassereren, *Museumsinspektør Neumann, Haderslev*, aarsregnskabet, der balancerede med 17.184 kr., samt regnskab for „Tønder gennem Tiderne“. Samtidig gav han en oversigt over de stigende trykkeudgifter: 1938: 3250 kr., 1941: 3500 kr., 1943: 4075 kr., 1944: 5148 kr. og 1945: 5950 kr., altsaa en stigning fra 1938 til 1945 paa 2700 kr. eller 83,1 %. Selv om medlemstallet er steget meget stærkt, er indtægterne af medlemskontingentet dog ikke forøget helt saa meget som trykkeudgifterne.

Claus Eskildsen, Tønder, aflagde beretning om Sønderjydske Maanedsskrift, der havde forøget sit abonnenttal fra 617 til 642. Status viste en aktivside paa 3815,31 kr., mens passiverne kun beløb sig til 100 kr. Driftsregnskabet balancerede med 7107,13 kr. og fremviste et overskud paa 254,94 kr.

Under debatten om beretningerne bad *Redaktør Kaphøve-ner, Aabenraa*, om nærmere oplysninger vedr. tillidsmandsinstitutionen. Sekretæren, *kst. Landsarkivar Hvidtfeldt, Viborg*, oplyste, at spørgsmaalet var blevet indgaaende drøftet af styrelsen, og at der var blevet udsendt henvendelser til en 80—90 personer rundt om i landsdelen, hvoraf 64 havde paataget sig hvervet. Fra styrelsens side ventede man sig meget af tillidsmændene, ikke mindst hvad angik indsamlingen af arkivalier og oplysninger om sønderjydske historie, stednavne og kulturelle forhold. *Pastor Malling, Brøns*, gav en række oplysninger om det lokalhistoriske arbejde, som i de senere aar er blevet udført i Brøns sogn, hvor man har oprettet et historisk samfund for Brøns sogn med ialt 139 medlemmer. Der holdes foredrag om lokalhistoriske emner, og man arbejder paa at give en mindre kreds af medlemmer en vis skoling i lokalhistorie. Der indsamles billeder, arkivalier og lejlighedssange, og hvert aar udarbejdes en aarbog, der beretter om vigtigere begivenheder i sognet, ligesom der arbejdes paa en sognebeskrivelse, bl. a. ved at indsamle oplysninger om hver enkelt gaard.

Adjunkt Viggo Petersen, Sønderborg, fremdrog spørgsmaalet om samfundets økonomi og spurgte, hvorledes det forholdt sig med tilskud fra amterne og kommunerne. *Formanden* oplyste, at man paatænkte en mindre kontingentforhøjelse, og at styrelsen havde besluttet at rette henvendelse om tilskud til samtlige amts- og byraad samt sogneraadene i en del større sognekommuner.

Sekretæren oplæste derefter paa bestyrelsens vegne en række forslag til ændringer i lovene. En del af disse var kun af redaktionel karakter. Af størst betydning var en kontingentforhøjelse fra 5 til 6 kr. og en udvidelse af antallet af styrelses-

medlemmer samt nye regler for fremgangsmaaden ved samfundets opløsning. Efter en kort diskussion vedtoges lovændringerne, idet der dog efter henstilling fra *Adjunkt Viggo Petersen* foretoges et par mindre rettelser i det af styrelsen fremsatte forslag.

Lærer Holdt, Ullerup, spurgte, om samfundet ikke kunde arrangere udflugter, saaledes som man tidligere havde gjort. *Formanden* oplyste hertil, at styrelsen netop havde besluttet at søge at faa gennemført byvandring, og at man ogsaa gerne vilde prøve at arrangere udflugter. Det vedtoges, at det næste aarsmøde skulde afholdes i Skærbæk.

Til styrelsen genvalgtes *Dr. Lausten-Thomsen, Pastor Hejlsbjerg Paulsen, Fjelstrup*, og *Gaardejer Hans Alexandersen, Ø.-Sottrup* og som revisorer *Kommunesekretær Olav Christensen* og *Lærer Valdemar Lauritzen*, begge Haderslev. *Sekretæren* meddelte, at han ikke var i stand til at fortsætte som sekretær, og foreslog derfor som nyt styrelsesmedlem *Arkivar Iversen, Aabenraa*, hvem styrelsen gerne ønskede som sekretær. Hr. Iversen valgtes derefter enstemmigt til medlem af styrelsen.

Mødet sluttede med et interessant foredrag af *Dr. phil. Kr. Hald, København*, om stednavnene og bebyggelsen paa Als.

Johan Hvidtfeldt.

Historisk Samfund for Sønderjylland. — Aarsregnskab 1945

INDTÆGTER:	Kr	Øre	UDGIFTER:	Kr.	Øre
Medlemsbidrag	5.807	50	Trykning af Skrifter	12.182	95
Salg af Skrifter	2.322	85	Andre Tryksager	768	00
Tilskud	6.014	53	Honorarer	1.376	00
Renter	38	95	Ekspedition, Kasserer, Sekretær	550	00
Forskelligt	588	90	Møder, Foredrag o. lign.	343	00
Balance	2.411	77	Repræsentation	205	40
			Omdeling, Fragt	1.362	62
			Kontingenter, Forskelligt	446	53
	17.184	50		17.184	50

Status pr. 31. December 1945

AKTIVER:	Kr.	Øre	PASSIVER:	Kr.	Øre
Post- og Bankkonti	3.029	32	Forudbetalt Kontingent	50	00
Kontant	72	25		50	00
Udestaaende Fordringer:			Formue	3.969	07
Kontingent	410	00			
Annoncer	450	00			
Salg	57	50			
	4.019	07		4.019	07

Hans Neumann

Regnskabet fundet rigtigt og stemmende med Bilagene. Beholdningen var til Stede.
Haderslev, den 29. Januar 1946

Vald. Lauritzen

Olav Christensen

LOVE

for

„Historisk Samfund for Sønderjylland“.

§ 1.

Samfundets Formaal er at vække og nære Sansen for sønderjydske Historie, især

1. ved Udgivelsen af »Sønderjydske Aarbøger«;
2. ved Indsamling af Optegnelser til Brug for kommende Tidens Granskning, særlig vedrørende Sønderjyllands Historie, spec. ogsaa Breve;
3. ved at foranledige afholdt Foredrag over historiske, fortrinsvis lokalhistoriske Emner.

For saa vidt Samfundets Midler tillader det, kan der udgives eller gives Understøttelse til Udgivelse af særlige Fremstillinger af historisk Interesse for Sønderjylland.

Samfundet har sit Sæde i Aabenraa.

§ 2.

Indmeldelse i Samfundet kan ske ved Henvendelse til et af Styrelsens Medlemmer. Medlemsbidraget er 6 Kroner om Aaret eller mindst 100 Kroner en Gang for alle. Aarsbidraget opkræves en Gang aarlig. Aarbøgerne skal med passende Mellemrum indeholde en Medlemsliste ordnet efter Distrikter.

§ 3.

Samfundet ledes af en Styrelse paa mindst 9 Medlemmer, hvoraf almindeligvis kun 3 maa være bosiddende uden for Sønderjylland. Styrelsesmedlemmerne vælges for 3 Aar ad Gangen. Valgene foretages paa det ordinære Aarsmøde, Genvalg kan finde Sted. Styrelsen vælger selv sin Formand og fordeler selv Arbejdet.

§ 4.

Aarbøgerne udsendes enten med to Halvbind eller et Helbind aarlig, almindeligvis paa 20 Ark. Ethvert Medlem modtager Aarbøgerne gratis.

§ 5.

Kalenderaaret er Samfundets Regnskabsaar. Det aarlige Regnskab revideres af to for tre Aar ad Gangen valgte Revisorer og fremlægges i revideret Stand til Godkendelse paa det ordinære Aarsmøde. Et Uddrag af Regnskabet meddeles i Aarbøgerne.

§ 6.

Hvert Aar afholdes ordinært Aarsmøde for Medlemmerne, skiftevis i de forskellige Egne. Indkaldelsen til Mødet sker ved offentlig Bekendtgørelse efter Styrelsens nærmere Bestemmelse. Paa Mødet gives Beretning om Samfundets Virksomhed i det forløbne Aar, hvorhos Regnskabet fremlægges til Godkendelse, og nye Valg af Styrelsesmedlemmer, eventuelt af Revisorer, foretages. Endvidere behandles muligt fremkomne Forslag fra Styrelsen eller fra enkelte Medlemmer efter Anmeldelse til Styrelsens Formand mindst 8 Dage forud for Mødet.

Ekstraordinære Medlemsmøder indkaldes, naar Styrelsen finder Anledning dertil, eller naar mindst 50 Medlemmer stiller skriftligt Forlangende derom. Sagerne afgøres ved Aarsmøderne ved simpel Stemme flerhed, dog skal til Vedtagelse af Ændringer i Vedtægterne kræves enten 3 Fjerdedel af det afgivne Antal Stemmer, eller at Ændringerne vedtages med simpel Stemme flerhed paa to efter hinanden følgende Medlemsmøder.

§ 7.

Beslutningen om Samfundets Opløsning kan kun tages paa et i Henhold til § 7 sammenkaldt ordinært eller ekstraordinært Medlemsmøde, paa hvilket Forslaget om Opløsning vedtages med mindst to Trediedel af de afgivne Stemmer. Om denne Sag kan Stemme afgives enten personligt eller ved skriftlig Fuldmagt til et mødende Medlem. Ved Opløsningen skal Arkivet deponeres i det sønderjydske Landsarkiv i Aabenraa. Over en eventuel Kassebeholdning ved Opløsning tager det afsluttende Medlemsmøde Beslutning.

§ 8.

Forhold, som ikke er omtalt i disse Love, afgøres af Styrelsen. Vedtaget paa Aarsmødet den 26. Maj 1946.

Historisk Samfund for Sønderjylland

udgiver „Sønderjydske Aarbøger“ og „Sønderjydsk Maanedsskrift“.

Bestyrelsen er f. T. Amtslæge, Dr. med. Lausten-Thomsen, Aabenraa (Formand), Arkivar Peter Kr. Iversen, Landsarkivet, Aabenraa (Sekretær), Museumsinspektør Neumann, Haderslev (Kasserer), Seminarielærer Cl. Eskildsen, Tønder, Højskoleforstander Hans Lund, Rødding, Landsarkivar Joh. Hvidtfeldt, Viborg, Pastor Hejselbjerg-Paulsen, Fjelstrup, Museumsdirektør Dr. phil. Mackeprang, København, Pastor H. F. Petersen, Flensborg, Gaardejer Hans Alexandersen, Ø. Sottrup, og som Æresmedlemmer Frimenighedspræst Thade Petersen, Haderslev og Sparekassedirektør Nis Nissen, Nørborg.

Formand, Sekretær og Kasserer danner Forretningsudvalg.

Redaktionsudvalget for „Sønderjydske Aarbøger“ består af Lausten-Thomsen, Hans Lund, Johan Hvidtfeldt og Peter Kr. Iversen.

Redaktionsudvalg for „Sønderjydsk Maanedsskrift“ danner Lausten-Thomsen og Cl. Eskildsen.

Medlemsbidraget er 6 Kroner aarlig eller mindst 100 Kr. én Gang for alle. Medlemmerne modtager „Sønderjydske Aarbøger“ gratis. „Sønderjydsk Maanedsskrift“ bestilles hos Posten og koster 1 Kr. 65 Øre fjerdingaarligt. I Boghandelen eller bestilt hos Cl. Eskildsen koster det 1 Kr. 50 Øre. Indmeldelser i Historisk Samfund modtages af alle Bestyrelsesmedlemmer.

INDHOLD:

† Erik Bondo Svane: Arkitekten L. A. Winstrups vigtigste Arbejder	»	157—213
Kr. Refslund Thomsen: Sønderjydske Indfødsretsproblemer	»	214—230
† Carsten Petersen: Slesvigske Præstegaarde	»	231—298
Anmeldelser:		
(se Specifikationen paa den almindelige Indholdsfortegnelse).		
Johan Hvidtfeldt og Hans Neumann:		
Beretning og Regnskab	»	319—325
Love for »Historisk Samfund for Sønderjylland«	»	326—327

I Hovedkommission hos **Gyldendalske Boghandel Nordisk Forlag**,
København,
for Danmark, Norge og Sverige.